

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

TAKÁCS LEVENTE

**LIVIUS 5. ÉS 6. KÖNYVÉNEK CAMILLUS ÁBRÁZOLÁSA.
ÉRTÉKEK, TÖRTÉNELEM, POLITIKA**

(Ph.D. értekezés)

Debrecen

2007

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető	3
Livius 5. és 6. könyvének szerkezeti kapcsolata	10
A Camillusra vonatkozó források	26
A 4. század első harmadának történeti viszonyai és a Camillus-legenda	50
Camillus ábrázolása Liviusnál az ún értékkategóriák tükrében	75
Camillus és Caesar	89
Összefoglalás	107
Appendix	110
Bibliográfia	118

BEVEZETŐ

„Phantasie und Tendenz, mythologische Spekulation und staatsrechtliche Konstruktion, Sage und Dichtung, gelehrte Forschung und literarische Kunst haben so die Geschichte des Camillus aus- und umgestaltet, daß die nach Mommsens letztem Urteil (Strafr. 1018, 2) 'die verlogenste aller römischen Legenden' geworden ist." Friedrich Münzer ezekkel a szavakkal zárja M. Furius Camillusról írt 1912-es Real-Encyclopädie cikkét, amely azóta is kiindulópontja a Camillus személyével és korával foglalkozó vizsgálatoknak.¹ A Münzer által idézett mommseni vélemény egy évszázad alatt jószerivel semmit sem változott, hiszen Cornell szinte megismétli Mommsen véleményét: „the lifeless figure of Camillus, the most artificially contrived of all Rome's heroes.”² Ennek a változatlanságnak az egyik oka, hogy – tudomásunk szerint – az említett egy évszázad alatt nem született Camillusszal foglalkozó monográfia. Vernole (1997) rövid és csak a liviusi ötödik könyvet vizsgáló írásától eltekintve, csupán egyetlen kivétel van Dumézil 1980-as könyve, amely azonban nem váltott ki különösebb visszhangot. A következő években mindössze két ismertetés jelent meg a könyvről;³ jóllehet ennek okául említhető, hogy a szóban forgó monográfia Dumézil régebbi írásaiból angolra fordított válogatás, s anyagának törzse hét évvel korábban „La saison de l'Aurore” címmel már megjelent a „Mythe et épopée” 3. kötetében.⁴ A Camillusról szóló részlettanulmányok is csak ritkán érintik a francia kutató – egyébként zömmel Plutarchosra alapozó – megállapításait. Az indoeurópai gyökerű mítoszok historicizálása a rómaiaknál Camillus alakját is érintette, aki a hajnal istennőjének (Mater Matuta, Aurora, Fortuna) patronáltjaként, egyfajta szoláris hősként jelenik meg, s Dumézil ennek a jelenségnek a távoli párhuzamait a védikus mitológiában véli felfedezni.⁵ Camillus, amikor a Veiit ostromló sereg élére kinevezik, templomot ajánl fel Mater Matutának; az istennő ünnepének struktúrája jól rokonítható azzal az epizóddal, amikor Camillus megbünteti a falerii tanítót; Camillus győzelmeit mindig hajnalban aratja stb.⁶

A monográfiák szintjén megmutatkozó érdektelenség magyarázata az lehet, amit Hirschfeld fejteget egyik tanulmányának bevezetőjében. A köztársaság első másfél évszázadában két olyan alakja van a római történelemnek, illetőleg történetírásnak, akit a

¹ Münzer, RE 7, 348.

² Cornell, 1995 : 317. Vö. még Walter, 2000 címével: „die schattenhafte Lichtgestalt”.

³ Golzio, Anthropos, 78 (1983) 580-581. Nagy, CO, 61 (1983) 29.

⁴ Dumézil, 1980 : 24, 259.

⁵ Dumézil, 1980 : 38-39, 226-227.

⁶ Dumézil, 1980 : 48 skk., 53-61, 93 skk. Dumézil módszerének értékeléséről l. Piccirilli, 1980 : 415-421. Köves-Zulauf, 1995 : 34-40.

szerzők gazdag színekkel⁷ festenek meg. Cn. Marcius Coriolanus és M. Furius Camillus hagyomány által megörökített sorsában sok közös vonás van, a modern kutatás szempontjából azonban lényegi különbség, hogy Hirschfeld szerint Coriolanust mondáktól körülszótt tendenciózus hamisításokkal készült epizódok mutatják be, ellenben Camillus alakja – monda és történelem fordulópontján állva – szorosan kapcsolódik teljesen hiteles történeti eseményekhez, többek között Veii meghódításához, a gallok támadásához, a patriciusok és plebejusok küzdelmének egy szakaszához.⁸ Mítosz és történelem valamilyen mérvű keveredése miatt azonban a Camillus-legenda vizsgálata többirányú, s ingoványos talajon mozog. Ezért jelen dolgozatnak sem lehet célja a teljes körű tárgyalás, hanem csak néhány olyan részlet felvillantása, amelyek eddig nem kerültek a kutatás középpontjába.

A monográfiák viszonylagos hiánya ellenére sok részlettanulmány látott napvilágot, amely Camillus történetének egyes aspektusait állítja vizsgálódása középpontjába. Dumézil a indoeurópai gyökereket, az alapstruktúrát kutatta, de nem vetette el a későbbi hozzátoldások, módosítások lehetőségét sem. A Camillus-legenda egyes elemeinek kialakulását és fejlődési fázisait röviden A. Momigliano foglalta össze. Camillus személye a hagyomány alakulása folyamán számos olyan történethez kapcsolódott, amelyek eredeti változatában (legalábbis Diodóros tanúbizonysága szerint) valószínűleg nem szerepelt. Momigliano a Camillus hagyományban elkülönít egy Gracchusok kora előtti réteget, amelynek létrejötte a 2. pun háborúhoz és a Scipiókhoz köthető. Ide tartozik a Falerii-vel szemben tanúsított nagylelkűség; a Camillus száműzetéséhez vezető per, amelyet a Scipiók pere inspirált; Camillus dictatori kinevezése 390-ben, amelyhez a 217-es év eseményei szolgálhattak például; továbbá L. Furius rivalizálása Camillusszal, amelynek megformálásához Q. Fabius Cunctator és M. Minucius konfliktusa adhatott ösztönzést. A Gracchusok utáni fázishoz kapcsolja az egyébként általa történetileg hitelesnek tartott Manlius *seeditio* megformálását, valamint Camillus szerepét az államcsíny-kísérlet („*putsch*”) felszámolásában. Täubler nyomán Camillus 390/389-es dictatori megbízatását Sulláéval rokonítja; a Veii elfoglalását követő diadalmenet esetében pedig nem tagadja Caesar 46-os *triumphus*ának visszavetítését.⁹ Momigliano számos olyan elemet sorol fel, amely vélhetően autentikus információkat hordoz, ezek közül a legfontosabbnak az tűnik, hogy nem tagadja Camillus szerepét a 367-es átalakulásban, sőt erre vonatkozóan a hagyományt megbízhatónak tekinti.¹⁰

⁷ Hirschfeld véleménye ellentmond Cornell sommás, s véleményünk szerint leegyszerűsítő ítéletének. Camillus liviusi bemutatása korántsem olyan élettelen, ahogyan az angolszász kutató gondolja.

⁸ Hirschfeld, 1913 : 273. Hirschfeld három kérdést vizsgál tanulmányában: Camillus perét, a galloknak adott váltságdíjat és a Camillus által felajánlott vagy épített templomok kérdését.

⁹ Momigliano, 1942 : 112-113. Sulláról: Täubler, 1912. A diadalmenetről pl. Tränkle, 1998, aki Momiglianóval ellentétes következtetésekre jut. A Camillus-hagyomány alakulásáról vö. még Luce 1971 : 292-296.

¹⁰ Momigliano, 1942 : 114.

A hagyomány fejlődési útját, amelynek végpontján Livius teljesen kidolgozott ábrázolása áll, Momigliano vázlatosan felrajzolta. A tradíció alakulásának vizsgálatából következik a liviusi beszámoló forrásainak problémája. A Livius-kutatás egyik kedvelt témája volt az eredeti történetírónak legfeljebb stílus dolgában tekintett szerző forrásainak feltérképezése. Legrészletesebben Livius és Polybios viszonyát tárták fel. T. J. Luce művének célja az volt, hogy megállapítsa, milyen mértékben strukturálta és rendezte nagyobb összefüggő egységekbe művét Livius. Ezzel a kérdésfelvetéssel együtt járt a források, kiváltképpen Polybios felhasználásának vizsgálata. Luce a 31-45. könyvekre vonatkozóan általánosságban annyit állapít meg Livius és Polybios viszonyáról, hogy Livius a kérdéses könyvekben jól és helyesen értelmezve veszi át az információkat elődjétől. A kronológiai zavarok, megismételt történetek és önellentmondások inkább akkor keletkeztek, amikor Livius egyik forrásáról egy másikra tért át.¹¹ H. Tränkle elemzése szintén a 4. és 5. *decast* veszi alapul, s a Polybiostól származó átvételekben tapasztalt változásokat nem annyira a korábbi kutatás által kedvelt római patriotizmussal, hanem Livius forráshasználatával magyarázza.¹²

Mindkét kutató az ún. *Quellenforschung*¹³ által a kutatás homlokterébe állított források, forráshasználat kérdést vizsgálja, abból a szempontból meghaladva a korábbi elképzeléseket, hogy önálló teljesítményt is tulajdonítanak Liviusnak. A *Quellenforschung*, olykor túlzó, álláspontja szerint Livius teljes mértékben függ forrásaitól, kritikátlanul veszi át az információkat.¹⁴ Polybios esetében a vita megoldására jóval nagyobb esély kínálkozik, hiszen a görög történetírótól jelentős, az összevetésre alkalmas szöveg áll rendelkezésünkre. Polybios azonban csak utalásszerűen nyilatkozik a jelen dolgozat tárgyául szolgáló időszakról, valószínűleg Fabius Pictor valamivel részletesebbnek tartható beszámolójából merítve. Hasonló mondható el a szicíliai Diodórosról, akiről azt tartják, hogy megbízhatóbb és régebbi hagyományt követ, mint Livius. Ha szövegéből kiemeljük a Rómára vonatkozó részeket, ezek egy meglehetősen rövid, „*chronicle-type*” beszámolót alkotnak.¹⁵

Livius közvetlen forrásainak a római annalistákat tekintették, akiknek azoban megbízhatóságában kételkedtek a kutatók. Arra a kérdésre, hogy mennyire autentikus információkat közvetítettek ezek a történetírók, a *Quellenforschung*-nak nevezett kutatási irány döntően negatív választ adott, úgy vélve, hogy a Livius közvetlen forrásául szolgáló római annalisták kibővítve, feldíszítve, kitalált részletekkel gazdagítva adták elő a korai Róma

¹¹ Luce, 1977 : XIX, XXII.

¹² Tränkle, 1977. A patriotizmusra pl. Schachermeyr, 1930 : 290. Livius és Polybios viszonya még a magyar óorkutatást is foglalkoztatta: Schreiber Miklós: Használta-e Livius XXI. és XXII. könyvében Polybiust? Temesvár, 1910.

¹³ Forsythe, 1999 : 7-8. Alföldi, 1963 : 318-319 a 6-5. századi Róma történetével kapcsolatban általános leírást ad hiperkritikáról és az ellenhatásokról.

¹⁴ Luce, 1977 : XVI-XVII.

¹⁵ Schachermeyr, 1930 : 281-284. Cornell, 1995 : 3.

történetét. Különösen sok vád érte e tekintetben pl. Valerius Antiaszt.¹⁶ Az utóbbi évtizedekben több bírálatot kapott a forráskritika gyakran mechanikus módszere. Az annalisták megbízhatóságának kérdését is újra górcső alá vették. Az újabb kutatások abból indulnak ki, hogy a római történeti hagyomány autentikus információkon alapult, s ezek az alapvető adatok fennmaradtak a köztársaság végéig. A körjük kialakított narratív struktúra nem érintette a tényeket.¹⁷ Livius forrásai és a bennük lévő információk hitelességének kérdése indokolja, hogy jelen dolgozat is szenteljen egy fejezetet a Livius számára elérhető források problémájának, s ezek közül is nagyobb figyelmet fordítson azokra a nem-narratív forrásokra, amelyekre a kutatás eddig kisebb teret szánt. A források feldolgozásánál felhasználjuk azt az osztályozási rendszert, amelyet Flower (2003) alakított ki M. Claudius Marcellus alakjának, s a róla szóló hagyománynak az áttekintésekor.

A legtöbb tanulmány, amely nem általában Liviusra, hanem Camillus alakjára koncentrál, inkább Livius 5. könyvét veszi figyelembe, alig-alig utalva a 6. könyvre, holott Camillus abban is fontos szerepet játszik. Kivételként említhető Momigliano már idézett tanulmánya, amelyben a szerző egyfelől hihetőnek tartja Camillus szerepeltetését és két dictatori megbízatását 368-ban és 367-ben; másfelől magyarázatot kínál arra, miért fordít Livius kisebb figyelmet Camillus szerepére a *concordia ordinum* megteremtésében. Nézete szerint Róma második megalapításával Camillus elérte liviusi karrierjének csúcspontját, hatodik könyvbeli teljesítménye a történetíró szempontjából ezért másodlagos.¹⁸ Kraus, aki tanulmányának kiindulásaképp a Lucretia és a Fabia epizódot elemzi, szintén megpróbál magyarázattal szolgálni Camillus szerepére a 6. könyvben. Véleménye szerint az a hőikus magatartás, amely Camillust az 5. könyvben jellemzi, nem időszerű, nem felel meg a 6. könyvvel kezdődő újabb kor kihívásainak. Camillus szerepe a 6. könyvben ezért korlátozódik a hadvezér szerepére, a belpolitikai küzdelmek leírásában Livius minimalizálja a szerepét.¹⁹ Kraus véleménye kiegészíthető még azzal az általános megfigyeléssel, hogy Livius a római hódításokra, háborúkra koncentrál, csak alkalmanként vet pillantást a belpolitikára és törvényhozásra. A belpolitikai események iránti érdektelenségét talán még a *periochae* is tükrözik, hiszen azokban is a hősök és a győztes ütközetek állnak a középpontban, az „alkotmányos” problémák háttérbe szorulnak.²⁰

Az idézett vélemények szerint Camillus a 6. könyvben, főleg belpolitikai tekintetben háttérbe kerül. A 6. könyvben Camillus mégis felbukkan a belpolitikai viharok forgatagában, s szerepe korántsem egyértelműen pozitív. Ezt sugallja, hogy halálát Livius a 7. könyv elejére

¹⁶ Walsh, 1963 : 117-123. Antias újabb értékeléséhez l. Cornell, 1986 : 74 skk. Rich, 2005.

¹⁷ Pl. Cornell, 1986 : 85-86. Ezt a nézetet alkalmazza pl. Cornell, 1995. Oakley, 1999.

¹⁸ Momigliano, 1942 : 114-115.

¹⁹ Kraus, 1991 : 323-325.

²⁰ Walsh, 1963 : 35. Begbie, 1967 : 334, 338.

teszi, talán abból a megfontolásból is, hogy azt ne a plebejusok törekvései ellen kifejtett, s végeredményében sikertelen erőfeszítéseinek kudarca után helyezze el, amikor a belpolitikai küzdelemben játszott szerepe beárnyékolhatná a róla kialakított kedvező képet.²¹ Tárgyának természetéből fakadóan is a belpolitikai viszályokra koncentrál P.-M. Martin két kötetes monográfiája a királyság gondolatáról. A királyok elűzésével elnyert *libertas* hangoztatásával a patriciusok saját pozíciójukat erősítik, ennek egyik eszközeként az *odium regni* használva fel. A francia kutató Camillusról is hasonlót bizonyít a Manlius Capitolinus történet elemzésekor. A saját és osztályostársai érdekeit védő Camillushoz már ebben az összefüggésben romulusi-királyi attributumok kapcsolódnak, amely egy köztársasági aspektussal párosul. Ez a kettősség teszi olyan vonzóvá Camillus alakját mind Caesar, mind Augustus számára.²² Martin nézetei jórészt elfogadhatónak tűnnek, jóllehet Camillus bemutatásakor nem használja fel a történeti háttérből leszűrhető tanulságokat. Konceptiója, bár kimondatlanul, egy negatív Camillus-kép léteire is utal. Camillus nem minden mozzanatában dicsőséges szerepét Livius igyekszik elkendőzni, amelynek magyarázata, hogy Róma második megalapítójának inkább az egész közösségért tett érdemeit hangsúlyozta,²³ valószínűleg tekintettel Augustus személyére is. A kedvezőtlen megvilágítás egyes pontokon mégis megmarad; ezt a történetíró interpretációjának tekinthetjük,²⁴ így érdemes erre kitérni. A rejtve hagyott kedvezőtlen elemeket egyfelől történeti kontextusba állítja a dolgozatnak az a fejezete, amely a 4. század első harmadának történeti fejlődését tárgyalja, másfelől Livius saját kora szempontjából vizsgálják az ún. érték kategóriákról írt részek.

A 6. könyv mellőzése azért szembeötlő, mert a két könyvet a történetíró a *pentas*-struktúra részleges figyelmen kívül hagyásával összetartozó egységként szerkesztette meg. A túlságosan merev, s következetes alkalmazása esetén egysíkú, 5-10 könyves szerkezeti egységekkel dolgozó rendszer kereteit Livius több ízben tudatosan átlépi. Többek között erre példa a caesari polgárháborúkat tárgyaló nyolc könyv, de legutóbb hasonlót bizonyított be a 35. és 36. könyvvel kapcsolatban Scafuro (1987). A dolgozat első fejezete arra tesz kísérletet, hogy bizonyítsa Livius az 5. és a 6. könyvet hasonló módon összetartozónak gondolta. Ennek egyik eszköze és oka Camillus személye volt, másrészt pedig a rómaiak történelemszemlélete kínál rá magyarázatot.

Még a modern kutatók jó része is Róma megmentőjének szerepére korlátozza Camillust.²⁵ Amennyiben bevonják elemzésükbe a 6. könyvet, még akkor is fenntartják ezt a nézetet. „The

²¹ Camillus halála elhelyezésének másik magyarázata, hogy az új korszak nyitányakor meghal az előző *protagonistája*; ehhez l. még: Pomeroy, 1988 : 178. Havas, *Bevezetés* 2001 : 113.

²² Martin, 1982, 1994.

²³ Pomeroy, 1988 : 182.

²⁴ Lipovsky 1981 : 11.

²⁵ Pl. Miles, 1986. Vernole, 1997.

crisis ended in 367, when the rogation were finally enacted by the *plebs* and accepted by the patricians; the compromise was overseen by the aged Camillus, who emerged once again as the saviour of the state (Livy 6.35-42).”²⁶ Cornellnek ez a nézete nem csak az általa hivatkozott liviusi részlet egyes elemeit hagyja figyelmen kívül, hanem egy az 5. és 6. könyvre egyaránt jellemző, bár éppen Livius által némileg homályba borított, motívumot Camillus és a *plebs* viszályát.

A liviusi Camillus ábrázolás vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy milyen paradigmák konstituálták a római történetírók narratíva szövegét. Livius ugyanis ezek tudatos vagy önkéntelen felhasználásával alkotta meg azt a koherens képet, amely ma is olvasható. A római történetírás, legalábbis Ennius óta, egyéniségközpontú, de egyéniségei kollektívek: a római nép erényeinek megtestesítői. A hasonló funkciójú szereplők ugyanazokat az alapvonásokat hordozzák: Cassius, Maelius, Manlius, a Gracchusok és Catilina ugyanazt a végső soron negatív szerepet játssza. Horatius, Coriolanus, Manlius a háborúban hős, a belpolitikában konfliktusokat gerjesztő és kudarcos. Némi megszorítással hasonló vetíthető Camillusra is. A különböző kor eltérő viszonyai e tekintetben nem játszanak szerepet, a történetírók a források hiányát az irodalmilag megformált szerepek rá- illetve visszavetítésével pótolják, a hellenisztikus történetírás nyomán pedig hajlanak az imént említett példák esetében könnyen kidomborítható tragikumra, színpadias megformálásra. A római történetírás alapvetően szépirodalmi jellege mellett azonban a *de oratore*-ban (2.36.2) megfogalmazott cicerói igénynek is megfelelni próbált: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*. Ez pedig magában foglalt valamiféle történeti hitelességet, ha nem is mai értelemben. A liviusi Camillus kép a dolgozat harmadik és negyedik fejezete által feltárt plurális természetének egyik magyarázatát talán éppen a kétféle igény: a szépirodalmi megformálás és a történeti tények figyelembevétele adja. A dolgozat inkább az utóbbira fókuszál, megállapításai viszont csak az első szempont korlátai között érvényesek

Camillusnak mint szereplőnek az ábrázolása a két könyvben első pillantásra az ideális rómaikat vetíti az olvasó elé, Livius mindazokkal az erényekkel felruhazza Camillust, amelyek szükségesek a kiváló polgár megtestesüléséhez: *Camillus, consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in Tusculana expeditione, utrobique singulari adversus collegam patientia et moderatione insignis* (Liv. 6.27.1). Két ízben pedig a várost alapító Romulusszal állítja egy sorba (Liv. 5.49.7; 7.1.10). A kutatásban mindazonáltal nem kapott figyelmet az a tény, hogy egy kedvezőtlen Camillus ábrázolás is meghúzódik a háttérben. Az ebben rejlő történetileg talán hitelesebb Camillus-képet tárgyalja a disszertáció harmadik fejezete, amely a Camillus

²⁶ Cornell, 1995 : 334.

alakját beárnyékoló motívumokat a 4. század egy történelmileg hitelesebb képének rejtett megmaradásából, vagyis olyan elemekből eredezteti, amelyek autentikus részei a hagyománynak. A dolgozat negyedik fejezete az érték kategóriák tükrében mutatja be a Liviusnál *princeps pace belloque*-ként aposztrofált Camillust, megerősítve a történelmi háttér feltárásából nyert Camillus-kép kétarcúságát. A történelmi hitelesség lehetősége mellett erre a kettősségre kínál egy magyarázatot a dolgozat ötödik fejezete. Livius az antik történetírás szándékainak megfelelően Camillus negatív vonásaival is tükröt akart tartani jelene, pontosabban a kor egy vezető államférfia elé. A Livius-kutatásban közkezdelt tárgy volt Livius és Augustus viszonyának vizsgálata, ám szinte egyáltalán nem irányult figyelem Iulius Caesar személyére. Kivételként Strasburger (1983) tanulmánya említhető. A Iulius Caesar tevékenységéről szóló könyvek nem maradtak fenn, ezért a kutatók későbbi szerzők munkáiból vagy a *periochaeből* következtetnek vissza tartalmukra, mint teszi ezt Strasburger. Jelen dolgozat utolsó fejezete az 5. és 6. könyvben megformált Camillus-kép egyes aspektusait rokonítja Caesar tevékenységével, Octavianus/Augustus egyes legitimációs lépéseivel magyarázva ezeket.

Camillus kiemelt szereplője az első *de casnak*, különösen mint Róma második megalapítója. Livius ennek hangsúlyozására az *ab urbe condita* szerkezetének bizonyos módosításával hívja fel a figyelmet, amikor az általános szkémától eltérve alakítja ki az 5. és 6. könyvnek a mű egészén belül elfoglalt helyét. A dolgozat első fejezete ennek a szerkezeti megoldásnak a bemutatására tesz kísérletet.

LIVIUS 5. ÉS 6. KÖNYVÉNEK SZERKEZETI KAPCSOLATA

Az antik irodalmi művek bemutatásának és olykor interpretálásának szinte elmaradhatatlan eleme az adott alkotás részekre osztása, szerkezetének felvázolása. Minden modern felosztási kísérlet tartalmaz ellentmondásokat, ami arra utal, hogy a művek összetett szerkezetét nagyon nehéz egy-egy skémával teljesen lefedni. Leginkább nyilvánvaló ez Vergilius Aeneisének esetében, ahol legalább két közismert felosztást regisztráltak több magyarázattal. Az Aeneis vagy két nagyobb egységből áll, melyek hat-hat könyvet foglalnak magukba, s az Iliász, illetve az Odüsszeia tematikát követik; vagy három részből négy-négy könyvvel. A hármás felosztás témái: Aeneas Carthagóban, megérkezése Latiumba, harcai Latiumban; vagy egy másik elképzelés szerint: Dido tragédiája, Róma sorsa, Turnus tragédiája.²⁷ A részekre osztás nem csupán a teljesen fennmaradt művekre terjedt ki, hanem - némi merészséggel - a töredékes alkotásokat is elérte. Ennius *Annales* című eposzát három könyvből álló egységekre szokás tagolni; ezekből az utolsót (a 16-18. könyveket) valószínűleg később illesztette az eredetileg tervezett tizenöt könyvhöz.²⁸ A eposzokon túl a történeti munkákat is igyekeztek a tudósok részekre osztani. Ebben a két műfajban születtek leginkább olyan művek, amelyek terjedelmüknél fogva nehezen áttekinthetők voltak, így szerkezetük kimutatása megkönnyítette olvasásukat, értelmezésüket. A legtöbb vitát talán - az *ab urbe condita* után - Tacitus váltotta ki. Syme szerint a *Historiae* és az *Annales* együtt egy olyan harminc könyvből álló alkotásnak tekintendő, amelyet Tacitus hat-hat könyvből álló részekből állított össze.²⁹ Tacitus műveihez hasonló nehézséget okozott a tudósoknak Livius, különösen azért, mert a 142 semmilyen egész számmal nem osztható egy és húsz között, kivéve természetesen az 1-et és a 2-öt. Azt azonban még a legmerészebb kutatók sem feltételezték, hogy Livius egy vagy két könyvből álló egységekre tagolta volna monumentális művét. Senki sem gondolta továbbá, hogy Livius ne alakított volna ki valamilyen kisebb részeket, így csupán két lehetőség adódott: vagy befejezetlen az *ab urbe condita*, és Livius a 150. könyvig akarta folytatni; vagy nem azonos számú könyvből állnak az egyes szerkezeti egységek.³⁰

A kísérletek mindegyike legalább egy-egy megállapításában cáfolható vagy támadható abból az egyszerű okból, hogy az *ab urbe condita* egésze nem maradt fent. Symmachus Valerianushoz írt levelében még ezt írta: *Munus totius Liviani operis quod spopondi etiam nunc diligentia emendationis moratur*; vagyis a Kr.u. 4. és 5. század fordulóján megvolt a

²⁷ Összefoglalóan: Adamik, 1994 : 178-179. Albrecht, 2003 : 506-507. Figyelemre méltó az utóbbi felosztásban a szereplők kiemelt helyzete a szerkezeti egységek meghatározásakor.

²⁸ Albrecht, 2003 : 101. Adamik, 2001 : 127-128.

²⁹ Luce, 1977 : 13, 28. jz., aki többekel együtt elveti Syme nézetét; valamint Stadter, 1972 : 302.

³⁰ Az eddigi kísérleteket l. Stadter, 1972 : 287; Luce, 1977 : 14.

teljes mű. A humanizmus idején még fel-felmerült az a szóbeszéd, hogy valamelyik eldugott északi kolostorban létezik a teljes Livius, vagy legalábbis tíz *decas*nyi. Hiába kereste azonban Coluccio Salutati, V. Miklós pápa és még egy sor lelkes humanista, mégsem bukkantak újabb liviusi könyvekre.³¹ A szövegtörténet érdekességei közé tartozó részletekből az a Niccolò Niccolitól származó tudósítás érdekes, amely szerint egy dán kolostorban léteznék tíz liviusi *decas*; ez ugyanis fényt vet arra, hogy az *ab urbe conditát* egészen a modern korig tíz könyvből álló egységekben tartották számon. Így tett Gelasius pápa a Kr.u. 5. század végén, ennek hatására írta meg magyarokról szóló történeti munkáját *decasok*ban Antonio Bonfini. Igaz, hogy ő legalább 5 *decas*t tervezett, amiből 45 könyvet megírt, annak ellenére, hogy Liviustól már ő is csupán 35-öt ismert. Stílusa és a műbe iktatott rengeteg szónoklat szintén Liviusra utal.³²

Tíz-tíz könyvekből álló egységekkel számolhatott Machiavelli, aki írt egy értekezést az első *decas*ról (*Discorsi ...*). A minden bizonnyal 1519 előtti években összeállított három könyvből álló mű nem tudományos értekezés, nem is kommentár, hanem inkább a Livius olvasó Machiavelli széljegyzeteiből és reflexióiból álló alkotás. A *Discorsi* célja: tanulni a (római) történelemből, és Machiavelli saját korának sebeire gyógyírt találni a liviusi példák felhasználásával. Maga az elképzelés nem Machiavelli találmánya, a *historia est magistra vitae* ideája végigvonul az ókori történetíráson Polybiosztól, Cicerón át, Liviusig. A felhasznált példák sem csupán az első *decas*ból és nem csak Liviustól származnak. Jelen fejezet szempontjából tulajdonképpen az "értekezés" címe érdekes. Eszerint Machiavelli és kora is tíz könyvből álló egységekre osztotta az *ab urbe conditát*.³³

A modern kutatás nagyjából három skémát állított fel. Walsh úgy gondolta, hogy Livius *pentasok*ba rendezve alkotta meg történeti munkáját, bár alkalmanként eltért ettől. Ezt a későbbi könyvekbe foglalt események komplexitása magyarázná, például a polgárháborúról szóló nyolc könyv esetében. A *pentasok* a 45. könyv után kiemelkedő rómaiak tettei köré szerveződnek.³⁴ Stadter mellett érvelt, hogy minden valószínűség szerint az elveszett könyvekben is folytatódott az a tudatos szerkesztés, amit a ma is olvasható könyvekben találunk. Ennek egysége - Stadter szerint - a *decas*, amit azonban nem mindig sikerül meggyőzően bizonyítani. A 91-100. könyvek egységbe rendezése kissé erőltetettnek tűnik, meggyőzőbb lenne egy 91-105. könyvekből álló egység, amely ilyen módon Pompeius

³¹ Symm. Epist. 9,13. A Kr.u. 3. századi Censorinus *de die natali* c. műve (17.9) pedig idéz abból a 136. könyvből, amelyről nem maradt fenn *periocha*. Magyarul: Censorinus, 2005 : 75. A teljes Liviusról szóló "pletyka" a 18. századig tartotta magát. Doer, 1971 : 105-107.

³² Gelasius pápáról l. Luce 1977: 5, 8. jegyzet. Bonfiniről: Főgel-Iványi-Juhász, 1936 : VIII, XI-XII.

³³ Machiavelliről: Albrecht, 2003 : 645-646. Whitfield 1971. A *decasok*ra osztás a modern kiadások esetében is megfigyelhető, így pl. Weissenborn – Mueller is *decasok*ra tagolva adták ki Livius.

³⁴ Walsh, 1963 : 5-8.

tevékenységét mutatná be.³⁵ Ugyancsak kérdésesnek tűnik az a magyarázata, hogy az 51. könyvvel új egység kezdődik, mert Carthago lerombolása fordulópont volt Róma történetében. Utóbbi megállapítása vitathatatlan, hiszen már az antikok is így gondolták (pl. Sallustius), de akkor, miért helyezi el Livius a könyv végén és nem közvetlenül az "új *decas*", vagyis a könyv elején.³⁶

A korábbi elképzeléseket próbálta komplex egységbe ötvözni Luce, aki a 31-45. könyvek alapos vizsgálatából indult ki. A *pentasok* vagy *decasok* Livius saját alkotásai, nem valamelyik forrásából származnak. Alapvető egysége a *pentas*, amelyet olykor függetlenül, olykor öt-öt könyvből álló párban alkalmaz. A fennmaradt könyvek szimmetrikus elrendezést mutatnak: tizenöt könyvből álló három nagyobb egységen belül ötös, illetve tízes részekből épülnek fel.³⁷ A részeket vagy egy-egy fontos esemény határolja, vagy az egész egységet egy közös téma fogja össze.³⁸ A késői köztársaság eseménydús történetének bemutatásakor Livius inkább a folyamatosságra törekedett, de olykor, pl. 71., 109., 120. könyvek esetében, feltűnő törések vannak a műben. Más helyeken is fel lehet fedezni a *pentasok* nyomait, így feltételezhető, hogy Livius folytatta az *ab urbe condita* elején kialakított szerkezetet.³⁹

Az öt és tíz könyvből álló beosztás azonban korántsem mentes a problémáktól. Nyomban kérdéseket vet fel az első *decas* eleje és vége. Az első könyv ugyanis különálló egység, amelyet jól elválaszt a későbbiektől egyrészt témája: a királyság kora, másrészt a második könyv elején található *praefatio*, amelynek első szavai is jelzik a témaváltást: *Liberi iam hinc populi Romani* (Liv. 2.1.1). Ezt egy korábbi kiadással próbálták magyarázni, de eddig mindössze csak későbbi betoldásokat sikerült kimutatni az első és negyedik könyvben, ami legfeljebb az adott könyvek későbbi átszerkesztésére utal.⁴⁰ A tizedik könyv befejezése teljesen jellegtelen, annalisztikus információkat közöl, ráadásul a könyv a harmadik samnis háború befejezésének kellős közepén ér véget.⁴¹ Az egyik lehetséges magyarázat szerint a könyv utolsó harmada Papirius Cursor samnisok felett aratott győzelméről szól, ami sorsdöntő volt a háború kimenetele szempontjából; ezért tekinthető a *decas* megfelelő lezárásának.⁴² A másik elképzelés szerint a 6-15. könyvek alkotnának egységet, amelynek témája Itália meghódítása lenne.⁴³ További nehézséget jelent, hogy a caesari polgárháborút a *periochae* egy

³⁵ Stadter, 1972 : 296-297.

³⁶ Stadter, 1972 : 300-301.

³⁷ Luce, 1977 : 3-7.

³⁸ Luce, 1977 : 12

³⁹ Luce, 1977 : 20, 23-24.

⁴⁰ Walsh, 1963 : 6. Stadter, 1972 : 289. A későbbi betoldásokhoz l. Luce, 1965 : 210, 232-234.

⁴¹ Borzsák, 1996 : 148.

⁴² Stadter, 1972 : 294.

⁴³ Luce, 1965 : 229. Luce, 1977 : 4, 7. Walsh, 1963 : 7, a 6-10. könyvek témájának a samnis háborúkat tartja, megőrizve így a *pentast*. Ha csupán a samnis háborúk történetét vesszük tekintetbe, valóban megvan egy *pentas*, de ez a hetedik könyvben kezdődik és a tizenegyedikben ér véget.

nyolc könyvből álló (109-116) önálló résznek tekinti, s ez semmiképpen sem illik bele az ötös vagy tízes rendszerbe.⁴⁴

Mindezek ismeretében nem lehet-e feltételezni, hogy Livius az öt könyvből álló részek és azok többszöröse mellett olykor kialakított kisebb-nagyobb, önálló egységként, az egész művet tekintve akár "epizódként", felfogható részeket, ahogyan azt egyes könyvek esetében is megtette? Például a 39. könyv különleges - tudatosan megszerkesztett - felépítésére már felfigyelt a kutatás. Ez a könyv tulajdonképpen három consuli évet foglal magába. Mindegyik év egy-egy fontos eseménnyel és annak részletes tárgyalásával kezdődik. Mindazt, ami a három főeseményen (Bacchanalia-botrány, a Perseus elleni háború előzményei, Philippos Róma-ellenes tettei) kívül történik, Livius éppen csak felsorolja.⁴⁵ Előfordul, hogy Livius nem csupán egyetlen könyvet szerkesztett meg ilyen tudatosan, hanem bizonyos szempontból több könyvet is összetartozó egységnek tekintett. A 35. és 36. könyv narratíváját a történetíró úgy szerkesztette meg, hogy együtt párt alkossanak. A deliumi incidens áthelyezése a kronológiailag megfelelő helyről a 35. könyv végére a két könyv között áthúzódó feszültséget teremt, ami csak a másodikban oldódik fel. A hiú remények, majd a remények megghiúsulása mint a két könyv központi motívuma, valamint az ún. altörténetek (*sub-stories*) siker és kudarc váltakozása jegyében kapcsolják össze a két könyvet.⁴⁶ A harmadik pun háború története három könyvet ölelt fel. A 49. könyv első részét a Cato és Scipio Nasica közötti vita képezte arról, vajon indítsanak-e háborút a rómaiak. A háborút lezáró 51. könyv azzal kezdődhetett, hogy az ifjabb Scipio átvette a parancsnokságot az africai sereg felett.⁴⁷ Még ebben a könyvben sor került Scipio diadalmenetére.⁴⁸

Az 5. könyv a legjobb és legismertebb példa arra, hogy Livius tudatosan alakítja ki egyes könyvek szerkezetét. Erich Burck kutatásaira alapozva a szakirodalom a következő szkémát alakította ki erről a könyvről. Az 5. könyv két egymással ellentétben álló szakaszra oszlik. Az első (Liv. 5.1.1-32.5) beszámol Veii elestéről, a második pedig a gallok győzelméről és Róma elfoglalásáról. Más szavakkal: a könyv első fele az addigi legnagyobb római győzelmet, a második pedig a legnagyobb vereséget és körülményeit mutatja be. Középen egy *digressio* áll a gallok vándorlásáról (Liv. 5.33.2-35.3). A formai szimmetriát tematikus egység emeli ki: a fő téma az emberek és istenek viszonya. A harmónia segíti Veii elfoglalását, míg az istenek

⁴⁴ Walsh, 1963 : 6. Stadter, 1972 : 287. Syme, 1959 : 34-37 pl. a 71-133 könyvek szerkezetét vizsgálva 8-9 könyvből álló egységekkel számol.

⁴⁵ Adamik, 2003 : 237. Luce, 1977 : 5, 105-106.

⁴⁶ Scafuro, 1987 : 253 skk., 264 skk.

⁴⁷ Ennek jelentőségéhez l. Luce, 1977 : 21.

⁴⁸ Liv. *per.* 49-51. Stadter, 1972 : 300-301 a 3. pun háború két külön *decasba* történő széttöréséről beszél, noha a diadalmenet egységet lezáró funkcióját ő maga is elismeri 290-291.

íránti kötelességek elhanyagolása Róma vesztét okozza.⁴⁹ A gall támadás leírása további adalékokat szolgáltat Livius szerkesztőművészetének megértéséhez. Abból a megállapításból kiindulva, hogy Liviusnál a nagy egységek (*pentas*, *decas*) és a kis részletek (pl. beszédek) egyaránt nagyfokú szerkesztettséget mutatnak, Luce megvizsgálta az ötödik könyv második felét. Véleménye szerint ez a rész két peripeteia köré épül, melyekből az első a rómaiak teljes összeomlása után következik be, míg a második akkor, amikor Camillus megjelenik a *forumon*, hogy megakadályozza a váltságdíj kifizetését. A megfelelő és helytelen magatartás ellentétei, a késleltetés technikája és olykor kihagyások vagy a valóság feláldozása fokozzák az első peripeteia előtt és után történetek dramatizálását. Az istenekhez való viszonyt helyezve a középpontba, Livius célja az lehetett, hogy a rómaiak összeomlása előtti és utáni állapotot minél élesebb ellentétbe állítsa a szerkezet kiegyensúlyozásával.⁵⁰

Az 5. könyvet azonban nemcsak önálló egységként, hanem egy diptichon egyik feleként is el lehet képzelni. Az elbeszélés néhány eleme jól összekapcsolja az ötödik és hatodik könyvet. Folytatódik az első *pentas*ból jól ismert tematikus egység. A 2. könyv a *libertas*, a 4. a *moderatio*, az 5. a *pietas*⁵¹ témája köré szerveződik, addig a 6. könyv témája a *concordia*. Ez áll az ugyancsak szimmetrikusan kialakított könyv mindkét felének középpontjában. A könyv első felének fő tárgya M. Manlius Capitolinus *seditionja* (Liv. 6.11-20), míg második részében a Licinius – Sextius-féle javaslatok zavarják meg az állam egységét, hogy végül az atyák és a nép kiegyezésével jöjjön létre a *concordia ordinum*.⁵² Az ötödik könyv jobbára külpolitikai eseményekkel kapcsolatos, a hatodik pedig inkább belpolitikai jellegű.

A leginkább szembetűnő összekötő kapocs Camillus személye. A hellenisztikus történetírás egyik legnevezetesebb újítása az volt, hogy felértékelte a személyiség szerepét a történelemben és annak elbeszélésében. Ennek a változásnak is megvoltak persze az előzményei, pl. a Sókratés-apológiák vagy Xenophón *Agésilaosa*, de a döntő változást Nagy Sándor szinte csodaszámba menő tettei és egyénisége jelentették. A történelmi szereplők tevékenysége ezután válhatott valóban központi elemévé a narratívának. Cicero már ennek a tradíciónak a birtokában teheti felsőbbrendűvé a római állam berendezkedését a görögökéhez képest, hiszen szerinte a krétaiak, a spártaiak és az athéniai államának rendjét egy személy határozta meg, a rómaiaknál ugyanezt generációkon át sok személy tehetsége alakította ki.⁵³ A Camillus-ábrázolás sem volt mentes ettől a tendenciától, hiszen már korábban az ötödik könyv két felét összekötő elemként tekintettek alakjára. Burck egyenesen a könyv struktúráját meghatározó elemnek tekinti Camillus szerepeltetését, ill. annak hiányát Veii ostromának

⁴⁹ Burck, *Aktuelle*, 1966 : 356-359. Ogilvie, 1965 : 626. Luce, 1971 : 268, 272. Luce, 1977 : 25-27.

⁵⁰ Luce, 1971 : 267-286.

⁵¹ Ogilvie, 1965 : 233, 626 *et passim*. Luce, 1977 : 26.

⁵² Lipovsky, 1981 : 33-39, 40-48.

⁵³ Cic. *rep.* 2.1.2-3.

végző fázisa előtt és száműzetése után.⁵⁴ Mégis aligha lehet véletlen, hogy a hatodik könyvben is feltűnik, halála pedig csak a hetedik könyv elején következik be. Camillus tevékenysége tehát erre a két könyvre korlátozódik. Ráadásul a hatodik könyvben is él Livius, bár korlátozottabb módon, Camillus szerepeltetésének és „eltüntetésének” eszközével. A kiemelkedő római személyiségek ilyen egységformáló szerepe régóta fel-felmerül a kutatásban. Wille szerint a 45. könyv után az egyes kiemelkedő rómaiak köré formálódnak a 15-15 könyvből álló egységek.⁵⁵ A személyiségek elbeszélésformáló szerepét illetően hasonló véleményen van Borzsák István, aki szerint Livius művét a római történelem sorban fellépő nagyjai köré csoportosítja.⁵⁶

Formainak tekinthető elemek mutatnak továbbá arra, hogy Livius valamilyen módon összetartozónak tekintette ezt a két könyvet. A Veii ostromától a Kr.e. 367/366-os törvényekig lezajló eseménysort mintegy keretbe foglalja Appius Claudius Crassus két beszéde. Az első az ötödik könyv elején (5.3.2-6.17), míg a második a hatodik végén (6.40.3-41.12) hangzik el felettébb hasonló szituációban. A két beszéd keretező szerepére mutat, hogy Appius Claudius egyébként semmilyen szerepet nem játszik ezekben a könyvekben. Noha első, ifjúkori politikai fellépésére már a negyedik könyvben sor kerül, említésre méltó tetteit csak a hetedik könyvben hajtja végre. Az ötödik könyvben szerepe csupán az, hogy katonai tribunusként megtartja említett beszédét, valamint még egy ízben fellép a veii zsákmány ügyében a Licinius által képviselt javaslat ellen (Liv. 5.20.4-6); a hatodik könyvben pedig egyáltalán nem tűnik fel nevezetes szónoklata előtt.⁵⁷

Appius mindkét szónoklata voltaképpen válasz a néptribunusok beszédeire. A szópárbaj hangulatát, a patricius-plebeius küzdelmek mindenkor ádáz politikai csatáit jól tükrözik a szöveg tartalmán kívüli elemei. Az adott fejezetekben feltűnően sokszor fordulnak elő az *adversus* szó, illetve annak származékai.⁵⁸ Az ötödik könyv elején a Veii-t ostromló sereg

⁵⁴ Burck, *Aktuelle*, 1966 : 357-358. Fornara, 1983 : 34-36. Miles, 1988 : 200. Kraus – Woodman, 1997 : 59.

⁵⁵ Luce, 1977 : 19. Miles, 1988 : 195. Legutóbb Adamik Tamás vetette fel ezt a nézetet. In: Világirodalom. 21. századi enciklopédia. Madarász I. (szerk.), Pannonica, 2004, 315, s.v. *Livius*. Bár a tizenötös egységeket tagadja, lényegében hasonló elképzelés látható Stadter, 1972 : 295-297, 301, aki Marius személye miatt törli szét a Jugurtha elleni háború elbeszélését is.

⁵⁶ Borzsák, 1996 : 147. Vö. még Walsh, 1963 : 7. Miles, 1988 : 195. A hadvezér megérkezése a hadszíntérre vagy a *summi viri* halála mentén alakíthatott ki Livius megosztási pontokat, Luce, 1977 : 20-22. Pomeroy, 1988 : 178-183 ellentmond ennek, noha az ún. *death notice* fontosságát ő is elismeri. Vö. Liv. *praef.* 9. Camillushoz hasonló módon áll egy szerkezeti egység összekötő elemeként az aetol Thoas, akiről szintén a vele kapcsolatos 35-36. könyvek után hangzik el „nekrológ” Scipio Africanus szájából (Liv. 37.45). Vö. Scafuro, 1987 : 266-267.

⁵⁷ Appius karrierjéről és szerepéről Liviusnál l. Ogilvie, 1965 : 607. Oakley, 1999 : 696-697. Vasaly, 1987 : 222-225. Megfogalmazásában is a fiatal Appius javaslatára utal vissza az 5.2.14 szövege: *auctorem aliquot annis ante fuisse memoratum est per collegarum intercessionem tribuniciae potestatis dissolvendae* ~ 4.48.6. A beszédek pl. a harmadik *decas* esetében is játszanak ilyen egységlezáró szerepet: Rossi, 2004 : 360, 364.

⁵⁸ *adversarium haud imparum* (5.2.13); *militantium adversarii* (5.3.7); *adversariorum certe orationibus* (5.4.2); *adversus tantum apparatus adversariorum* (6.38.4); *adversus intercessionem* (6.38.7); *adversus ea* (6.38.8); *velut in acie adversus optimates* (6.39.6); *adversus tam obstinatam orationem tribunorum* (6.40.1); *semper*

vezérei téli tábor építését határozzák el, ami ellen a tribunusok heves kirohanást intéznek. Véleményük szerint az egész akció fő célja, hogy a *plebs* fő erejét adó ifjúságot távol tartsák a várostól: *ablegatum ab urbe et ab re publica iuventutem* (Liv. 5.2.4). Ez pedig a nép szabadságát veszélyezteti: *venisse libertatem plebis* (Liv. 5.2.4) és *liberos et cives eorum, non servos militare* (Liv. 5.2.11). Lényegében ugyanígy épül fel Licinius és Sextius beszéde a hatodik könyv végén, ahol ismét megemlítik - más "népellenes" eszközök mellett - az ifjúság eltávolítását: *ablegatione iuventutis ad Veliternum bellum*⁵⁹ és a nép célját a szabadságot: *liberam urbem ... liberos agros* (6.39.9).

Ahogy felépítésüket és tartalmukat tekintve összetartoznak a néptribunusok által elmondott beszédek, ugyanúgy állítható párba Appius Claudius két válaszbeszéde is. Leghatásosabb szónoki fogása a *plebs* és a néptribunusok érdekeinek szembeállítása. (5.3.2; 6.40.7; 6.40.8-11) A néptribunusok szónoklataiban ugyanis a beszélő szándékai ellentmondásosnak tűnhetnek, megsértvén ezáltal beszélgetésszervezési elveket és azt a társadalmi konvenciót is, hogy nekik a nép érdekeit kell képviselniük. A vélt vagy valós probléma kezelésére tesz kísérletet Appius beszéde, ami a néptribunusok szándékának követésére irányul.⁶⁰ A konvenció megsértése a hatodik könyvben már önmagában is egy szövegszerűségben visszacsatoló követés. Appius az ötödik könyvben a zsold és a téli tábor viszonyára utalva így szól: *Nusquam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera est. Labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam inter se naturali sunt iuncta.* (5.4.4.) Ezt idézi - szavaiban is - a tribunusok beszéde a hatodik könyvben: *adversus optimates maximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare* (6.39.6), valamint: *quae munera quando tandem satis grato animo aestimaturos, si inter accipiendas de suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum incidant?* (6.39.10). Licinius és Sextius szándékait állítja pellengérré Appius, amikor *merces magnarum*ról beszél.⁶¹

A tribunusok és a nép feltételezett érdekkülönbségét még azzal is hangsúlyozza a patricius szónok, hogy a tribunusok nemcsak a *plebs*hez, de az egész polgári közösséghez való tartozásukat sértették meg azzal, hogy nem *civilis* módon léptek fel. A 6.40.15-ben ez kimondottan a tribunusok elvárására, azaz a jutalomra vonatkozik: *sermo est minime civilis*; az ötödik könyvben pedig az atyák és a nép közeledésének akadályozására: *si quicquam in*

plebis commodis adversatos esse (6.40.3); *ea ... adversa quis putet* (6.40.5); *quae ab nostrum quo dicuntur adversis accipietis* (6.40.14); *et comitia consulum adversa nobilitate habita* (6.42.9) Ez mutatja, hogy olykor a nyelvstatistikai elemzések is hozzájárulhatnak a szövegek kommunikációs funkciójának meghatározásához, vö. Beaugrande-Dressler, 2000 : 236)

⁵⁹ Liv. 6.39.7. Vö. Oakley, 1999 : 693-694, aki további párhuzamokat is felsorol.

⁶⁰ Beaugrand-Dressler, 2000 : 245, 248. Eszköze mindkét esetben a *sermocinatio* gondolatalkzata, amit a hatodik könyvben különösen hatásossá tesz az *unus civis* felléptetése. Kraus *Comm.*, 1998 : 306, 312. Adamik – Jászó – Aczél, 2004 : 86.

⁶¹ Liv. 6.40.8. Vö. Kraus *Comm.*, 1998 : 313. A *labor* és a *voluptas* összekapcsolását anakronikusnak, és az augustusi politika igazolásának tartja: Carrié, 1997 : 135-137.

vobis, non dico civilis, sed humani esset (5.3.9) A *civilis* jelleg egyfelől a beszédnek vagy a cselekvésnek a közönség számára elfogadható voltát jelenti, másfelől - ebből fakadóan - a retorikai toposzok egyike, így a szokásos retorikai toposok: *utile, aequum, dignum* mellett mindkét beszédben helyet kap egyrészt a *civile*, valamint a *militare* vagy *tutum*, holott katonai eredetű problémáról csak az 5. könyvben van szó, a 6-ban viszont pusztán belpolitikai kérdésekről folyik a vita.⁶²

A négy beszéd többféleképpen rendezhető párokba. A néptribunusok előbb egy javaslat ellen, majd egy másik mellett lépnek a szószerzőkre; Appius szerepe éppen fordított. Az 5. könyvbeli beszédek: *principium ab adversariis* kezdődnek, a hatodikban *principium a nostra persona*. A néptribunusok mindkét beszéde rövid és függő beszédben áll; Appius szónoklatai *oratio recta*ban előadott hosszú beszédek.⁶³ Az a tény, hogy Appius első beszéde győz, második veszít, nem mutatna feltétlenül tudatos szerkesztettségre, ha Livius retorikai eszközökkel nem utalna erre. Oakley felfigyelt arra, hogy Livius igen ritkán alkalmazza a *quid* közbevetett kérdést, ami állandó eleme Cicero szónoklatainak. A két Appius beszédben mégis többször előfordul.⁶⁴ A cicerói elemek nélkül sem lenne meglepő, ismervén Livius szoros kapcsolatát a retorikával, hogy a két beszéd érvelési struktúrája tükrözi eredményességüket. Minden beszéd a *genus deliberativum*ban voltaképpen egy dialógus a szónok és közönsége, illetve a szónok és ellenfelei között függetlenül attól, hogy azok jelen vannak-e. A beszédek ilyen módon érvek halmazából és olyan érvelési eszközökből állnak, amelyek mindig szem előtt tartják az ellenfelek várható vagy már elhangzott mondandóját. Az érvelési rendszer ezért a beszéd meghatározó jellemzője.⁶⁵ A *rhetorica ad Herennium* szerzője és Cicero szerint a legalkalmasabb érvelési forma öt részből áll, s ezek elnevezése: *propositio, ratio* vagy *approbatio, rationis confirmatio* vagy *adsumptio, exornatio* vagy *adsumptionis approbatio*, és *conclusio*. Létezett azonban egy háromlépcsős változat is, ami: *propositio, adsumptio* és *conclusio* nevekkel illetett részekből állt, ám ezt kevésbé tartották megfelelőnek.⁶⁶ Livius nemcsak Cicero elméleti munkáit forgathatta, hanem ismerte a *Rhetorica ad Herennium*ot is, mert a hatodik könyv *praefatio*ja szövegszerűen utal a *Rhet. ad Her. 3.32-re*.⁶⁷ Az is bizonyítja Livius ilyen irányú ismereteit, hogy a két Appius beszéd argumentációs rendszere ezek alapján épül fel.

⁶² Lipovsky, 1981 : 89. Oakley, 1999 : 705. A toposzok beszédsszervező és jellemábrázoló szerepéről l. Walsh, 1963 : 225, 232.

⁶³ Walsh, 1963 : 222. Burck *Aktuelle*, 1966 : 368-369. A *recta - obliqua* problémához l. még Solodow, 1979 : 256-257.

⁶⁴ 5.5.4; 5.5.8; 6.40.12. Oakley, 1999 : 704. Cicero párhuzamok egész sorát adja: Ogilvie, 1965 : 634-635.

⁶⁵ Leith-Myerson, 1989 : 23 skk.

⁶⁶ *Rhet. ad Her.* 2.18.28. Cic. de inv. 35,61. Adamik – Jászó – Aczél, 2004 : 73 sk. Balázs, 1985 : 246.

⁶⁷ Kraus – Woodman, 1997 : 57, 30. jegyzet.

Az 5. könyvben található beszéd eredményes voltát nemcsak a körülmények (*accepta calamitas apud Veios*, 5.7.1), hanem a megfelelőbb érvelési struktúra alkalmazása is biztosította. Appius *propositio*ként veti a tribunusok szemére, hogy az ő érdekeik nem azonosak a népével, hiszen kizárólagos céljuk: megakadályozni az atyák és a nép közeledését (5.3.2-10). Ezt követi a *ratio*, ami az *aequum* (5.4.1-8), *dignum* (5.4.9-14), *utile et necessarium* (5.5.1-11) érveivel próbál bizonyítani. A *rationis confirmatio* (5.5.12) egy hasonlattal teszi teljessé a szónoki hatást. Az *exornatioban* (5.6.1-13) Appius kifejti, hogy az ostrom félbeszakítása rontaná a katonai fegyelmet, megtépázná a római nép hírnevét, továbbá lehetővé tenné a veiibelieknek, hogy idővel segítséget kapjanak a többi etruszktól. A *complexio* (5.6.14-17) szerint a tribunusok bomlasztják az állam egységét és tévesen értelmezik a *libertast*.⁶⁸

A másik beszéd az antik szerzők által kevésbé ajánlott elrendezést követi, lényegében három részre tagolható. A *propositio* (6.40.3-7) szerint a patriciusok, illetve a Claudiusok korábbi tettei nem a nép érdekei ellen voltak, mégha olykor a nép kedve ellenére voltak is, ám Licinius és Sextius elragadták a néptől a szabad döntés jogát. Az *adsumptio* négy érvet vonultat föl: *civile* (6.40.8-14), *militare* (6.40.15-18), *indignum* (6.40.19-41.3), *religiosum* (6.41.4-10). A *conclusio* (6.41.10-12) különös módon nem az előzőek összefoglalása, hanem visszatér a másik két törvényjavaslathoz: a földkérdéshez és az adósságok rendezéséhez. Ez logikai törést okoz Appius érvrendszerében, hiszen beszéde érvelő részében csak azt az egy javaslatot támadta, amelyben külön lehetett választani a nép és tribunusai érdekeit; *conclusiójában* viszont a beszédben meg sem említett és közönsége elvárásait is sértő tárgyat érint. Érthető ezután, hogy eleve sikertelenséggel fenyegető fellépése (*odio magis iraque quam spe ad dissuadendum*, 6.40.2) kudarcra van ítélve.

Livius, úgy tűnik fel, szándékosan alkalmazza a beszédekre a két érvelési struktúrát, a szónoklatok eredményességéhez igazítva előbb a kidolgozottabb, majd a kevésbé ajánlott modellt. A tudatos szerkesztésnek ez a foka azt sejteti, hogy a beszédek valóban párt alkottak, és ennek szerepe talán az 5. és 6. könyv egységbe foglalása volt.

A két beszéd között, ha a narratíva egészén belül tekintjük őket, feltűnhet egy különbség. Az 5. könyv vitája voltaképpen a könyv szerkezetének és tartalmi egységének megbontása nélkül kiemelhető lenne. Az első *caput* végén a Veii körüli római erődítmények építéséről

⁶⁸ Ogilvie 1965 a szónoki beszéd részei szerint osztja egységekre Appius beszédét, ám az általa *refutationak* tartott részben (5.4.3-5.12, jóllehet kezdetét O. nem jelöli pontosan) Appius nem azt fejt ki, mi rossz a tribunusok javaslatában, hanem azt, mi a követendő és helyes eljárás, vagyis Appius azon van, hogy ne sértse meg a tribunusok ún. *negative face*-ét. Ezzel elkerüli, hogy a tribunusokat újabb reagálásra kényszerítse (Brown–Levinson 1987). Pragmatikai szempontból a leechi *Politeness Principle* alkalmazásáról van szó: Leech 1983. A *libertas* kérdését érintő beszédek, mint szövegszervező elemek, összekapcsolják a 35. és 36. könyvet is, vö. Scaforo, 1987 : 261-262.

esik szó, s ugyanezen ostromműveknél történetekkel foglalkozik a hetedik *caput*, immár Appius és a tribunosok vitájának lezárultával. Ez tükröződik az 5. könyvhöz irt *periochaban*, ahol az egyébként terjedelmes Appius beszédéről (4 *caputnyi* az 55 fejezetből álló könyvben) említés sem történik.⁶⁹ A második beszédpár a 6. könyvben szervesen illeszkedik az utolsó fejezetekbe, vagyis a könyv Licinius és Sextius által előterjesztett javaslatokról szóló második részébe. A szöveg öt nagyobb egységre tagolható, amelyeket Livius átvezetésekkel kapcsol össze, a könyv végén pedig egy lezárást helyez el.

Az egyetlen rövid mondatból álló - szokásosan liviusi - bevezetés (*In maiore discrimine domi res vertebantur.*) után először az *intercessores legum* érveivel ismerkedhetünk meg (6.36.8-9), ahol már az első sorokból kiderül, hogy valamilyen törvényekkel kapcsolatos szembenállásról szól a szöveg: *latores legum + legum auctor ⇔ intercessores legum*. Utóbbiak közbelépésének hiábavalóságát, mintegy megelőlegezve a végeredményt, Livius egy *amplificatioval* érzékelteti: *capti et stupentes animi.*(6.36.7-9)

Az előterjesztő néptribunosok kérdezősködése (*interrogando*) következik (6.36.10-37.11) Némi várakozás után - bár maga a törvény szó nem hangzik el - tudomást szerzünk előterjesztéseik tartalmáról. Először egy földtörvény-tervezetről, amelynek felvetése A-B-A szerkezetet mutat. A: a plebeiusok kevés földje (*plebi*), B: a patriciusok (*ipsis*) nagy birtokai, A: ismét a plebeiusok kevés földje (*plebeio homini*). A másik előterjesztés az eladósodásról szól, amelynek káros következményeit - előbb konkrét, majd absztrakt formában fejezve ki - foglalja egységbe a szerző (*in nervum ac supplicia*). Egy rövid közbevetés osztja két részre a néptribunosok szavait. Livius a saját véleményét összekapcsolja a belső hallgatóságéval, úgy hogy az egyszer már használt elemeket újra felhasználja, de más szófajokba tolja át őket: *indigna miserandaque auditu ... audientium indignatione.*⁷⁰

A néptribunosok beszéde (6.37.2-től) a kommentáríró Kraus szerint három részből (*propositio, argumentatio és conclusio*) áll⁷¹, de véleményünk szerint az általa érvelésnek tekintett rész egy valódi *argumentatiora* és egy *refutatoriora* oszlik. A négy részre bontást szövegtani érvek is alátámaszthatják. A beszéd kezdetén a néptribunosok megjelölik azt a két javaslatot, amelyről az előző egységben tettek említést: *nec agros occupandi modum nec fenore trucidandi plebem*. A szöveg stabilitását biztosító felidézés párhuzamos szerkesztése (főnév - gerundium - főnév) tartalmi kapcsolatot is feltételez. Livius így a szöveg szerkesztésével is kapcsolódik annak tartalmához, a néptribunosok ugyanis ragaszkodnak javaslataik együttes elfogadásához (vö. 6.39.11). A tényleges témamegjelölés, vagyis az újabb

⁶⁹ Liv. *per.* 5. Az persze, hogy egy *periocha* nem említ valamit, általában nem erős érv; l. ehhez: Stadter, 1972 : 288-289. Begbie, 1967 : 333-335.

⁷⁰ A szövegben ez a részleges visszatérés jelensége, Beaugrande – Dressler, 2000 : 85.

⁷¹ Kraus *Comm.*, 1998: 285.

előterjesztés következik: *alterum ex plebe consulem*. Az érvelés azt igyekszik bizonyítani, hogy ez *necesse*, és hogy *seponendum extra certamen alterum consulatum*. A *refutatio* (6.36.8-9) a plebeiusok alkalmatlanságát cáfolja, holott ez a vád csak később éri őket.⁷² A végkövetkeztetés pedig újra visszatér a főtémára: *consulatum superesse plebeiis*. Az állandó ismétlésben fokozást is felfedezhetünk, hiszen az első követeléshez képest megjelenik a szükségesség motívuma. A beszédet ezen a visszatérésen kívül még egy kohéziós eszköz szervezi egységbe: a parafrázis. A plebeiusok consulságáról szólva a beszéd elején ezt találjuk: *custodem suae libertatis*. A beszéd végén ugyanez a tartalom ismétlődik más kifejezésekkel: *arcem libertatis, id columen*.

A Camillus fellépéséig (6.38.4-13) terjedő rövid elbeszélő részlet egy negyedik javaslattal kezdődik: *decemviri creentur ita ut pars ex plebe, pars ex patribus fiat*; amit egy hosszabb, feleslegesnek látszó ismétlés követ. A 6.36.9-et visszhangzó *omniumque earum rogationum ... Velitras obsidebat* tartalma közvetlenül megismétlődik a *Prius circumactus est annus ... tribunos militum dilata* mondatban. A lényegét pedig ugyanazzal az igével fejezi ki: *differunt ... dilata*. Definíció szerint parafrázisról beszélhetnénk, hiszen ugyanazt a tartalmat fejezi ki más kifejezésekkel, de nem tölti be kohéziós funkcióját. A hosszútávú eszközök használata a szövegfelszín emlékének elvesztéséből fakad, és a szöveg stabilitását, gazdaságosságát kell szolgálnia.⁷³ A közvetlen ismétlés miatt sem a szövegfelszín emlékének elvesztéséről, sem gazdaságosságról nem lehet beszélni. Livius az új tisztségviselők bemutatásakor egyszerű ismétlésekkel biztosítja, hogy az olvasó ne feledje a korábbiakat: *legum latores, intercessio collegarum latoribus obstaret, legum quoque latores*, később pedig: *ferentium legem*.

Camillus szereplésének jellemzését már az első mondatban megkapjuk: *plenus irae minarumque*, ami később is visszatér: *percitus ira Camillus ... addidit minas*. A helyzet feszültségét kiemeli a *ferentium legem intercedentiumque* kifejezés szórendje: a törvényelőterjesztők és az *intercessio*-jogával élők szembenállása és összeecsapása a törvény felett. Camillus beszédében egy *figura etymologica: intercessioni - cedunt* jelzi a beszéd központi motívumát az *intercessio* védelmét. (A 6.38.5-7-ben ötször fordul elő az *intercessio* szó.) Az *intercessio* visszaül a vizsgált szöveg elejére, ahol az *intercessorest* említve Livius így nyilatkozik: *capti et stupentes*. Camillus mintha magával a szerzővel vitatkoznék az *intercessio* védelmében. Számára nem a közbelépő néptribunusok *capti*, hanem a törvényt előterjesztő Liciniusra és Sextiusra hallgatók (*tamquam captae civitati*). A szerző egy egyszerű szóismétléssel jelentős távolságra lévő, de összetartozó szövegrészeket képes összekötni, egyszersmind kifejezi a szónoki párbeszéd kérdés-felelet jellegét.

⁷² A korábbi megállapításhoz, hogy a szónoklat egy dialógus része vö. még: Leith–Myerson, 1989 : 85.

⁷³ Beaugrande – Dressler, 2000 : 73-74.

A plebeius consulról szóló előterjesztés elvetése miatt ismét Licinius és Sextius jut szóhoz (6.39.5-12). Szónoklatuk témáját már a szerző megjelöli bevezető szavaiban: *continuari honorem*, amire maguk a szónokok térnek vissza beszédük végén: *continuacione honoris*. Amiképpen a 6.37.2- és 6.37.10-ben, itt is a beszéd céljának megjelölése alkot keretet. Licinius és Sextius két fellépésének szónoklatai nemcsak a vizsgált szöveg gyűrűs szerkezete, hanem a hasonló rendezési elv alapján is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az előző részben tapasztaltakhoz hasonlót mutat a *maximo privatim periculo, nullo publice emolumento* (adiectivum - adverbium - főnév) párhuzamos szerkezet, amely a szerkezeti felépítés megtartásával mintegy fokozza a benne foglalt tartalom ellentétességét. A következő részek visszautalnak a korábban történetekre és elhangzottakra, összefoglalva Licinius és Sextius politikai küzdelmeit. Az *intercessione collegarum* a 6.36.8-9-re; az *ablegatione iuventutis* a 6.36.9, 6.37.12 és a 6.38.-ben foglaltakra; a *dictatorium fulmen* a 6.38.5-9 szövegére utal vissza, amit még egyszer megismétel a *iam nec collegas, nec bellum, nec dictatorem obstare*. (A szerkesztettséget a *primo, deinde, postremo* tagoló elemek mutatják.) Ezekkel a parafrázisokkal a szerző még a vizsgált szövegnél is nagyobb részre terjeszti ki a kohéziós erők hatókörét, legalább a 6.35.6-ig.

Küzdelmeik ecsetelése után a néptribunusok felidéznek azokat a javaslatokat, melyek tetszést arattak a nép körében. A 6.39.9-10-ben kétszer mondják el ugyanazt. A *liberam urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab iniustis possessoribus* megfelel a *ipse fenore levetur et in agrum iniuria possessum a potentibus inducatur* résznek, ahogyan a *spem honoris latoribus earum incidant* is a *sine spe honoris relinquat* párja. Hasonló felépítésű parafrázist lehetett látni a 6.37.12-6.38.1 esetében. Azzal ellentétben a néptribunusok szónoklatában található ismétlődés talán mégis magyarázható a szónoki beszéd jellegzetességeivel, hiszen a hallgatóság meggyőzése érdekében érdemes hangsúlyozni a nekik tetsző javaslatokat.

Livius, bár ebben a szövegrészben ritkán él saját véleményének kinyilvánításával, a néptribunusok beszéde után ezt ismét megteszi, akár csak a 6.37.1-ben: *tam obstinatam orationem tribunorum* (6.40.1). Erre következik Appius Claudius válasza (6.40.2-41.12), akinek fellépését a késleltetés eszközével teszi feszültté a szerző. A *stupor silentiumque inde ceteros patrum defixisset* genitivus partitivus szerkezete utal arra, hogy nem minden senator hallgat döbbenetben. Appius Claudius neve azonban csak a *defixisset* után hangzik el. Az *odio magis iraque* szavak egyfelől Camillusszal állítják párhuzamba Appiust, felidézve a 6.38.5-8-at, másfelől saját őseivel a második könyvben, aki *efferatus hinc plebis odio* (2.29.9)

és *plenus suarum, plenus paternarum irarum* volt.⁷⁴ A két párhuzam felidézése, másrészt a mondat folytatása (... *iraque quam spe ad dissuadendum*) előfeltevéseket keltenek az olvasóban a szónoklat tartalmáról. Ugyanúgy a Camillus beszédében elhangzott: *non rei publicae magis universae quam vestra causa* parafrázisa a *quae pro universa re publica fiant, ea plebi ... adversa quis putet*.

Az állandó ismétlésekkel sulykolt vádaskodás mellett persze nem téveszti szem elől a törvényjavaslatokat. *de fenore atque agris*; vagy a *quia pecunias alienas, quia agros donodant* és *altera lege ... pellendo finibus dominos, altera fidem abrogari* szavaival az első két előterjesztésre emlékeztet, ezzel okozva a már említett logikai törést (6.41.11). Az *alterum ex plebe creari necesse sit*; vagy a *necessitatem vobis creandi* egy részleges visszatéréssel idézi fel a plebeius consul választásáról szóló *promulgatiot*.

Livius az érvek és ellenérvek sokaságát felvonultató politikai vitában szövegtani eszközökkel teremt rendet. A szöveg makrostruktúrája biztosítja, hogy az annalsztikus előadáson belül kisebb, önmagukban is megálló részek elkülönüljenek. Először a törvényjavaslatot ellenző néptribunusok lépnek színre, majd Licinius és Sextius válasza következik. Ezután kerül sor Camillus fellépésére és beszédére, amire ismét a néptribunusok beszéde jön feleletül. Erre a választ Appius Claudius - az előbbieknél jóval nagyobb terjedelmű - szónoklata adja meg, amit már csak a vita, s egyben a hatodik könyv lezárása követ. Az öt fő rész voltaképpen keretes szerkezetet alkot: az első és ötödik egység a patriciusok érveit mutatja be, a második és a negyedik Liciniusét és Sextiusét, így mintegy koncentrikus körökként fogják közre a harmadikat, Camillus dictatori szereplését.

A hatodik könyvbeli beszéd szövegkörnyezetébe ágyazottságával szemben feltűnő az ötödik könyv elején található Appius beszéd kisebb fokú kapcsolódása a narratívához. A beszédek többnyire Livius saját szerzeményei, ezért beillesztésük vagy elhagyásuk a szerző döntésén múlhatott⁷⁵, így talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Livius az előbbi csupán a keretes szerkezet kialakítása végett alkotta, így is biztosítván az ötödik és hatodik könyv összetartozását.⁷⁶

⁷⁴ Liv. 2.61.3. Az Appius Claudiusokról I. Vasaly 1987.

⁷⁵ Ogilvie, 1965 : 634: *free composition by L. himself*. Burck *Aktuelle*, 1966 : 362. Általánosan: Fornara, 1983 : 167.

⁷⁶ Az ötödik és hatodik könyv összetartozásának van még egy meglehetősen különös, de érveként semmiképpen nem felhasználható jele. Az első *decas* hagyományozódásában több olyan kódex van, amely együtt tartalmazza az ötödik és hatodik könyvet, de a hatodik utániakból nem őrzött meg semmit. Ilyenek: az ötödik századi ún. veronai kódex, amely a szöveg-hagyomány többségének alapul szolgáló nicomachus-i recenziótól független, a 3-6. könyvek töredékeit tartalmazza; csak az ötödik és hatodik könyvből tartalmaz részleteket az λ családba tartozó W-vel jelölt marburgi bifolium. A tizedik századi *codex Einsiedlensis* pedig az első könyv egy részét (1.28.2-ig) és a 4.30.14-től 6.36.3-ig terjedő szöveganyagot őrizte meg. Ez azonban leginkább a véletlen művének tartható, ismervén a szövegek történetének útvesztőit. Ellenben az egész *decas* jóval több kódex tartalmazza: D, L, M, O, P, R, U, F, Q. Vö. Ogilvie (ed), 1974 : VI-X. Reynolds, 1998 : 205 skk. Oakley, 1999 : 155-162.

Az ötödik és hatodik könyvet olvasó könnyen felfigyelhet egy, a kutatásban régóta számon tartott, tényre. A hatodik könyv elején új *praefatio* található, ami markáns határvonalat húz a két könyv közé, s ezt maga Livius is jelzi: *quinque libris exposui*. Az ötödik könyv tehát az első *pentas* része, amit hatásosan zár le Camillus beszéde a könyv végén.⁷⁷ Hogyan lehet értelmezni ezt a két – látszólag – szembenálló tény? Összetartozik-e a két könyv, vagy külön egységek részei? A válasz alighanem a két szempont dialektikus egyesítésében rejlik. A harmadik *decast*, amelynek (tematikus) egysége nyilvánvaló, Livius két részre osztja, mégpedig középen. A fordulópont a huszonhatodik könyv. Ennek elején a *senatus* Capua sorsáról tanácskozik. A város döntő szerepet játszik a háború sorsának alakulásában.⁷⁸ A *decast* két felét mégis összeköti Scipio és Hannibal „párhuzamos életrajza”. Az eskü, a harcmezőn tanúsított bátorság, az apák szerepe, az ostromok (Saguntum, Carthago Nova) mind-mind annak a parallel ábrázolásnak az elemei, amelynek segítségével Scipiót az ősi *virtus* megtestesítőjeként, Hannibalt pedig a Livius kori hanyatlás archetípusaként láthatjuk.⁷⁹ Hasonlót kell feltételeznünk az ötödik és hatodik könyv esetében. A kettő közötti törés ellenére pl. a Iulius Caesarig félelmetes ellenségként számon tartott gallok új ellenségként az ötödik könyvben tűnnek fel, s a velük folytatott harcok folyamatosak a *decast* későbbi részeiben is. Camillus személye, akárcsak Scipióé a harmadik *decast*, összekapcsolja a két könyvet. Camillus beszéde sem szigeteli el az ötödik könyvet a későbbiektől, mivel a benne felvetett elemek visszatérnek Appiusnál a hatodik könyv végén, sőt P. Decius Musnak éppen egy későbbi Appius ellenében mondott beszédében is (Liv. 10.7-8). Valószínű, hogy a két könyv különállásával és összetartozásával egyszerre szimbolizálja a lezárást és a folyamatosságot.⁸⁰

Kérdésként vetődhet fel, miért alkalmazza ezt a bonyolult struktúrát Livius. A magyarázatot talán a rómaiak történelemről alkotott felfogásában kell keresni. A rómaiak szemlélete a történelmi időről egyszerre volt ciklikus és lineáris. Utóbbi elképzelésnek jól ismert példája az *ab urbe condita* datálás, ami ugyan az ókorban nem volt általánosan elterjedt, bizonytalan lévén az alapítás dátuma. A rómaiak csak relativ datálásra használták, hogy mérjék a távolságot a város alapításától egy következő eseményig. A város alapítási dátumát mégis különös buzgalommal kutatták a római szerzők, főként a Kr.e. első században. A legelterjedtebb nézetek az alapítás dátumát a Kr.e. nyolcadik század közepére tették, de a pontos évmeghatározásban eltértek egymástól. Közismertté az elsőként talán Atticus által

⁷⁷ Liv. 6.1.1. Burck, *Aktuelle*, 1966 : 357. Stadter, 1972 : 289. Luce, 1977 : 3. Kraus *Comm.*, 1998 : 83.

⁷⁸ Stadter, 1972 : 290. A lényegét tekintve ugyanezen a nézőponton van Kraus – Woodman, 1997 : 59-60, noha a *decast* inkább egy ívhez hasonlítja.

⁷⁹ Rossi, 2004 : 359-381.

⁸⁰ Kraus – Woodman, 1997 : 58-59.

megállapított, majd Varrótól is elfogadott Kr.e. 753-as év vált.⁸¹ A római történelemnek ezt a folyamatosságát sugallja Livius művének általánosan használt, bár valószínűleg nem hiteles, címe az *ab urbe condita*. A történelmi idő rendszerbe foglalásának elterjedtebb módja ciklusok meghatározása volt. Ennek nagy múltja volt a görög történeti irodalomban: az államformák körforgásának elmélete. Már Platón tárgyalta az államok berendezkedésének fajtáit és azok egymásba való átmenetét (pl. Állam 8, 544 C), amit még Polybios is bonyolultnak és hosszadalmasnak nevezett. Polybios három ideális államformát vázol fel és ezek három eltorzult változatát. A hat berendezkedés körforgásából áll a történelem. Minden állam a királyságtól végül eljut a csöcselék uralmáig, amelyet ismét az egyeduralom követ (Pol. 6, 3-9). A Spárta és Róma esetében megfigyelhető kevert államforma tökéletesebb bármelyiknél, de ez legfeljebb csak késleltetheti a kedvezőtlen irányú folyamatokat. A rómaiakra nem csupán a görög elméletek gyakoroltak hatást, hanem az etruszk világfelfogás is. Róma megújulásának és fennmaradásának vagy pusztulásának kérdése etruszk gyökerekre vezethető vissza. A *saeculum*-eszme, amely egyfajta választ nyújtott ezekre a kérdésekre, magába foglalta mind a linearitás, mind a ciklikusság elemeit, ráadásul már a Kr.e. III. század óta irodalomformáló tényezőként is jelentkezett.⁸²

Livius előtt, amikor műve történelemszemléletét kialakította, ott lebeghetett mindkét elképzelés. A *praefatió*ban a hanyatlás okaként az *avaritia luxuriaque* (Liv. *praef.* 11) szerepel, és elmarad a pl. Sallustiustól jól ismert *metus hostilis*. Gary B. Miles szerint ugyanez tapasztalható az 5. könyvben, ahol a gall támadásig a rómaiak minden tette és gondolata a vagyon, a pénz és a föld körül forog. Itt sem szerepel, holott kézenfekvő volna, a *metus hostilis*; az anyagiasság elharapózása pedig katasztrófához vezet. Livius tudatosan von párhuzamot saját korával, de korántsem pesszimista. Ahogyan a Veii elfoglalását követő morális hanyatlás után bekövetkező katasztrófából van kiút a Camillus vezette újjáépítés révén, ugyanúgy a ciklus megismétlődésében is lehetséges a megújulás. A hódító háborúban beáradó kincsek okozta dekadencia a polgárháborúk katasztrófájában csúcsosodott ki, amire az Augustus által irányított újjáépítés lehet a megoldás.⁸³

Miles vizsgálatait csupán az 5. könyvre korlátozta, jóllehet az 5. könyvben éppen megindul az újjáépítés, de kiteljesedése valójában a 6. könyvben történik. Az ötödik könyv végén az istenek tiszteletével kapcsolatos egyes intézkedésekre kerül sor, valamint a visszaszerzett aranyat helyezik el Iuppiter trónja alatt (5.50.2-7). Camillus beszédének hatására elhárul a Veii-be költözés veszélye, majd szabályozzák az építéshez szükséges

⁸¹ Bickerman, 1980 : 77-78. Havas, *Bevezetés*, 2001 : 228-231.

⁸² Sordi, 1972 : 783-784. Havas *Bevezetés*, 2001 : 112-114.

⁸³ Miles, 1986 : 3-22, aki ezt *potentially recurring cyclic*-nek nevezi (p. 21). Kevésbé a részletekbe menően, de ugyanezt a gondolatot fejti ki: Havas, *Bevezetés*, 2001 : 236-239. A hanyatlás okára l. még Fornara, 1983 : 87.

faanyag beszerzését (5.55.1-5). Az újjáépítésnek ezek az aspektusai visszatérnek a 6. könyvben: össze kell gyűjteni a törvényeket és szerződéseket, köztük azokat, amelyek az istenek tiszteletére vonatkoznak (6.1.9-10); az Alliánál elszenvedett vereség vallási életre vonatkozó következményeit is be kell iktatni a naptárba (6.1.11-12); vissza kell kényszeríteni Rómába azokat, akik már átköltöztek Veii-be (6.4.5); folytatódik Róma helyreállítása és megépül a városfal (6.4.5,12). Róma vallási és fizikai megújulását követi tekintélyének helyreállítása a környező népek előtt (6.2-11). A 6. könyv mégis több a gallok okozta pusztítás következményeinek helyrehozatalánál. Az 5. könyv a hanyatlást, a bukást és a megmenekülés első pillanatait mutatja be, de ezt a kedvező állapotot a 6. könyvben történetek stabilizálják. Róma megújulása ugyanis politikai területen is megvalósul. Manlius *seditionis*, amely az állam rendjét veszélyezteti, elbukik; Licinius és Sextius reformjait hosszas küzdelmek után elfogadják, „alkotmányos” alapot biztosítva a későbbi fejlődésnek. Az igazi megújulás tehát a hatodik könyvben következik be. Hanyatlás és megújulás egyszerre jelent összetartozást⁸⁴ és különállást. Ezt szimbolizálják egyfelől a két könyvet összekapcsoló elemek, másfelől a *pentasok* révén megmutatkozó szétválasztás. Hanyatlás és megújulás ciklusa, amit a két könyv együtt alkot, így épül be a római történelem lineáris koncepciójába.⁸⁵

⁸⁴ Az 5. és 6. könyv összetartozására utal, hogy a 7. és 8. könyv szorosan egymásba fonódik. Burck, *Rombild*, 1966 : 324-325.

⁸⁵ A *saecularis* eszmével mutat távoli rokonságot, hogy a hanyatlás-megújulás ciklus végén meghal Camillus, a ciklus *prótagonistése*. Vö. ehhez Havas, *Bevezetés*, 2001 : 113.

A CAMILLUSRA VONATKOZÓ FORRÁSOK

M. Furius Camillus karrierjének bemutatása – mint láttuk – Livius strukturális elemekkel is összekapcsolt, két teljes könyvét öleli fel. Neve először az 5. elején (5.1.2) fordul elő, halála pedig a 7. elején következik be (7.1.8-10). A rendelkezésre álló források közül csupán Plutarchos az, aki feljegyez egy olyan eseményt, amely kívül esik a Livius 5. és 6. könyvébe foglalt események intervallumán. A görög életrajzíró szerint Camillus harcolt Postumius Tubertus dictator alatt az aequusok és volscusok elleni csatában az Algidusnál valamikor a 430-as évek végén.⁸⁶ Plutarchos közlése, bár a Camillus életkorára vonatkozó liviusi adatok alapján kronológiailag nem elképzelhetetlen, inkább tulajdonítható annak az életrajzírói törekvésnek, amely mindig megpróbálta valamilyen közeli kapcsolatba hozni az egymást követő kiemelkedő személyiségeket.⁸⁷ Akár egy 430 körüli, akár a 403-as dátum Camillus 365-ös haláláig tartó karrierjének kezdete, egész életpályája a római történelemnek abba a periódusába esik, amikor a történelmi narratívában kezdenek sokasodni a történetileg hitelesnek tekinthető elemek, de még több utólag kialakított vagy mitikus gyökerű részlettel számol a kutatás. Ugyanez igaz Camillus személyére is.

A Livius 5. és 6. könyve által tárgyalt időszakra vonatkozó, s az *ab urbe conditát* megelőző források töredékesen maradtak fenn. Az első római történetíró, Q. Fabius Pictor, aki a 3. század végén görögül írt, részletesen beszámolt a város alapításáról és a királyság koráról.⁸⁸ Livius még idézi Coriolanus haláláról írva⁸⁹, amelynek bekövetkezését 488-ra teszik. A következő töredék már Livius 8. könyvére vonatkozik, s ez a samnis háborúkról, közelebbről a 324-es év eseményeiről szól.⁹⁰ A két töredék közötti részről nincsenek információk. Dionysios Halikarnasseus szerint a korai köztársaság időszakáról Fabius Pictor *kephalaiódós*, vagyis szűkre fogottan számolt be (DH. 1.5). Ugyanez a töredék említi Cincius Alimentus nevét, akinek töredékei között Maelius és Servilius konfliktusának 439-re datálható története⁹¹ áll időben legközelebb Camillushoz. A következő töredék a második pun háborúra vonatkozik, vagyis több mint két évszázados űrt hagy a római történelemben. A római annalsztika kibontakozása után is csak szórványos adatok utalnak a kérdéses időszakra. A 2. század közepe táján alkotó senatori rangú C. Aciliusról, aki *Graece res Romanas scribit* (Liv. per. 53), tudjuk, hogy beszámolt Héraklés és Euander találkozásáról, valamint Romulusról, de

⁸⁶ Plut. *Cam.* 2. Vö. Liv. 4.26-29, aki Camillust nem említi.

⁸⁷ Közismert az a hagyomány, amely valószínűleg Apollodóros *Chronicájára* visszavezethetően Aischylos, Sophoklés és Euripidés életének fontosabb eseményeit hozza egymással időbeli viszonyba. A részletekről források megjelölésével l. Mosshammer, 1976 : 293-294.

⁸⁸ Plut. *Rom.* 3; valamint HRR frgg. 3-14 P.

⁸⁹ Liv. 2.40.10 = HRR fr. 17 P.

⁹⁰ Liv. 8.3.1 = HRR fr. 18 P.

⁹¹ DH 12.4 = HRR fr. 6 P.

az ezt követő idézet már Regulusra és a cannae-i csata után Hannibáltól Rómába küldött fogoly-követekre vonatkozik.⁹² A kérdéses korszak iránti látszólagos érdektelenség egyik magyarázata a görög történetírásban kereshető. A görögök számára Róma csak hatalma növekedésével vált érdekessé, de történelmének csak két szelete keltette fel figyelmüket. Róma eredete és alapítása, valamint a jelen, vagyis az a kor, amelyben a rómaiak már kapcsolatba kerültek a dél-itáliai görögökkel.⁹³ Ez tükröződik abban, ahogyan Polybios első könyvében meghatározza műve kronológiai kiindulópontját. Polybios önellentmondással előbb a második pun háborút, majd az első tekinti kiindulópontnak, de mindkét esetben korábbi történetíró munkáját folytatja: a sikyóni Aratosét, ill. Timaiosét. Az említett görög historiográfusok korából leszűrhető, hogy a rómaiak történelme úgy tűnik csak a 4. és 3. század fordulójától keltette fel a görög történetírók figyelmét.⁹⁴

Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy ezek a szerzők egyáltalán ne említették volna Veii elfoglalását, Róma és a gallok első találkozását vagy a Licinius és Sextius kezdeményezte törvényeket. Orosiustól tudjuk, hogy Fabius Pictor részt vett az észak-itáliai gallok ellen folytatott küzdelmekben (HRR fr. 23 P), így minden bizonnyal érdeklődést tanúsított a rómaiak és gallok konfliktusának története iránt. A liciniusi törvényjavaslatokat tárgyaló liviusi rész bevezetésének, az ifjabb Fabia történetének végső forrása is Fabius Pictor lehetett.⁹⁵ Az annalsztikával párhuzamosan kibontakozó történeti eposz is arra mutat, hogy a 4. század első fele szerepelhetett a történeti elbeszélésekben. Ennius *Annales*ének egyik töredéke (227-228 S = 164-165 V) mindenképpen a 390-es gall támadásra utal, akár éppen a Capitolium ostromának elbeszélésekor, akár visszaemlékezésként, mint pl. Skutsch gondolja.⁹⁶ A 4. könyv egyik sora: *Nonis Iunis soli luna obstitit et nox*, bizonyára a 400 június 21-én bekövetkező napfogyatkozásra vonatkozott, ami olyan mély benyomást gyakorolt a rómaiakra, hogy Cicero tudósítása szerint a korábbi napfogyatkozásokat ehhez viszonyítva számították ki.⁹⁷ A Varro által megőrzött, híres – *Septingenti sunt, paulo plus ...* kezdetű – két soros töredéket Skutsch szintén a 4. könyvhöz sorolja, s – akárcsak Martin – úgy véli, hogy Camillusnak abból a beszédéből származik, amellyel megakadályozta, hogy a rómaiak Veibe költözzenek.⁹⁸

⁹² Plut. *Rom.* 21. és Cic. *off.* 3.32.113.

⁹³ Vö. Cornell, 1995 : 7-8. A szövegek töredékes volta miatt bizonytalan megállapítás, de ez a szerkesztési mód megfelel a kulturális emlékezet kutatásában számon tartott „sodródó hasadék” jelenségének, vö. Assmann, 2004 : 49.

⁹⁴ Pol. 1.3 és 1.5.

⁹⁵ Liv. 6.34.5-11. Vö. még Alföldi, 1963 : 147 skk. Fabius Pictorról I. Mehl, 2001 : 44 skk. Borzsák, 1996.

⁹⁶ Skutsch, 1985 :405-406. A részletre a Manlius *seditio* kapcsán még visszatérünk.

⁹⁷ Enn. *Ann.* 153 S. Cic. *rep.* 1.16.25. Vö. Skutsch, 1985 : 311-314.

⁹⁸ Varro, *R.* 3.1.2. Enn. *Ann.* 154 S. Skutsch, 1985 : 314-315. Martin, 1982 : 364.

Az eposz töredékeinek hozzákapcsolása bizonyos eseményekhez esetleges, mert a töredéket hagyományozók nem minden esetben vázolták fel az adott részlet kontextusát. A későbbi annalista szerzőknél már biztosabb utalások találhatók a kérdéses korszakra. L. Calpurnius Piso Frugi részletesen bemutatja a 399-es *lectisterniumot*.⁹⁹ Piso valószínűleg 120-as censorságát követően összeállított munkája részletesebben foglalkozhatott a korai köztársaság történetével, mert Livius kétszer is név szerint említi 2. könyvében.¹⁰⁰

Piso adatahoz hasonlóan antiquarius érdeklődésre és a pontifexek feljegyzéseinek felhasználására enged következtetni, hogy Lutatius Daphnis a *tubilustrium* szokását, Cn. Gellius és L. Cassius Hemina pedig a *dies postriduanus* eredetét taglalta. Mind a *tubilustrium*, mind a *dies postriduanus* a Róma elfoglalása után hozott vallási intézkedésekhez tartozik.¹⁰¹ Ugyancsak tárgyalhatta a gall betörés következményeit egy bizonyos Clodius, akiről Plutarchos a Numa-életrajz elején ezeket írja: „Numa királyról sem tudjuk pontosan, hogy mikor élt, bár a családfákat a kezdetektől egészen az ő koráig pontosan számon tartották. De egy bizonyos Clodius Kronológiai vizsgálatok vagy ehhez hasonló című iratában azt állítja, hogy az ősrégi feljegyzések elvesztek, amikor a gallok elfoglalták Rómát, a most ismerteket pedig hamisan állították össze, mert kedvezni akartak azoknak, akik jogtalanul jutottak be a legelőkelőbb családokba.”¹⁰²

Appianosnál maradt fenn egy töredék, amely egy Dorsón nevű pap vallásos érzéstől fűtött hőstettét mutatja be. Ugyanennek a történetnek a szereplője Liviusnál: C. Fabius Dorsuo.¹⁰³ Appianosnál a történet forrását hagyományosan Cassius Heminában jelölték meg, újabban azonban – jóllehet kétséges szövegjavítás alapján – felmerült, hogy a forrás megnevezését nem Cassiusra, hanem Claudiusra kell változtatni, ami Claudius Quadrigariusra, rajta keresztül pedig C. Aciliusra vezetné vissza az elbeszélést. Mindkét esetben igaz, hogy Appianos forrása római volt (hozzátehetjük: 2. századi), és egy Liviusétól legalább részben eltérő tradíciót képviselt.¹⁰⁴

Dorsuo történetének azt a formáját, ahogyan Liviusnál, Florusnál és Cassius Diónál megtalálható, Richardson a hagyomány hosszú fejlődési folyamatának képzele. Levezetésének kiindulási pontja, hogy Appianos beszámolójában nem szerepel a Fabius név, voltaképpen csupán egy *argumentum ex silentio* ahhoz a feltételezéshez, hogy létezett egy olyan fejlődési

⁹⁹ HRR fr. 25 P. Vö. Liv. 5.13.4-8.

¹⁰⁰ Liv. 2.32.3 és 2.58.1. Ogilvie, 1965 : 7 úgy véli, hogy Piso anyagát csak a későbbi annalisztika közvetítésével használta Livius. Vö. Forsythe, 2000 : 8-10. Mehl, 2001 : 54-55.

¹⁰¹ *Tubilustrium*: HRR fr. 5 P. *Dies postriduanus*: Macrob. *Sat.* 1.16.21. Vö. Liv. 6.1.11-12.

¹⁰² Plut. *Numa* 1, Máthé Elek fordítása. Ez a Clodius vagy egy Appianosnál szereplő <Paulus> Clodiussal azonos, vagy Claudius Quadrigariussal. Vö. Richardson, 2004 : 287, 17. jz. további irodalommal.

¹⁰³ App. *Celt.* 6. = HRR fr. 19 P. Vö. Liv. 5.46.1-3.

¹⁰⁴ Vö. Richardson, 2004 : 286-287. Aciliusról és Quadrigariusról l. még Forsythe, 2000 : 3.

fázis (*tale*), amelyben egy *simply some unspecified or even unidentified Roman*¹⁰⁵ szerepelt, akit a Fabiusok később kisajátítottak maguknak. Richardson eme feltételezése alighanem téves, hiszen a gall betörés történetének elbeszélésében még a viszonylag jelentéktelen szereplőknek is van (nemzetség)nevük. Igaz ez a Capitoliumot megmászó Pontius Cominiusra vagy a Vesta-szüzeket Caerébe fuvarozó L. Albinusra is (Liv. 5.40.7-10), holott az ő esetükben nem nagyon számolhatunk nemzetségi hagyománnyal, ami inkább azt támasztja alá, hogy a szereplőknek már a történet megformálásakor nevük volt. Fabius Dorsuo szóban hagyományozott történetét akár Fabius Pictor, akár egy Fabiusokhoz közelálló történetíró beilleszthette a munkájába, kompenzálni kívánva a Fabiusok dicstelen szerepét a gall támadás kiprovokálásában.¹⁰⁶

A Fabiusoknak a korszak iránt megnyilvánuló érdeklődését bizonyítja, hogy Gellius szerint Fabius évkönyveiben szó esik az első plebejus consul megválasztásáról, ami huszonkét évvel a gall betörés után, vagyis 367 körül, történt. Ez a Fabius valószínűleg N. Fabius Pictor, aki megírta Róma történetét latinul, valamint értekezést adott közzé a pontifexi jogról.¹⁰⁷

A töredékek alapján a Livius előtti történetírásból biztosan csak egy szerzőnél következtethetünk részletes elbeszélésre: Q. Claudius Quadrigariusnál. A liviusi 5. és 6. könyv perspektívájából nézve meglepőnek tűnhet, hogy modern kutatásban a korai események elbeszélésénél hagyományosan Licinius Macert és Valerius Antiaszt tekintik Livius fő forrásainak, legfeljebb még Q. Aelius Tuberót illesztik e sorba, úgy vélve, hogy a korábbi munkákat csupán rajtuk keresztül, másodkézből használta fel Livius.¹⁰⁸ Első olvasásra is feltűnő, hogy Ogilvie a tőlük származó elemek és hatások illusztrálására zömmel a 2-4. könyvekből hoz példákat, az 5. csupán néhány ízben kerül elő. Ezek közé tartozik a Liciniusok és a Siciniusok előtérbe állítása, Camillus dictatori kinevezésének közjogi problémája, a *tribunus plebis* intézménye, Camillus vádlójának neve.¹⁰⁹ A két szerző fennmaradt töredékei egyáltalán nem támasztják alá, hogy a két vizsgált könyv esetében is ők lettek volna a fő források. Valerius Antiasztól egy utalás maradt fenn a 434-es év consuljainak személyéről¹¹⁰, amit időrendileg egy, a pyrrhosi háborúval kapcsolatos részlet követ. Kisebb időbeli *lacuna* figyelhető meg Licinius Macer esetében, akitől két töredék is fennmaradt, amelyek Liviusnál egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el. A 434-es év már említett

¹⁰⁵ Richardson, 2004 : 292. Hasonlót feltételez Diodóros alapján a clusiumba küldött követekről Ungern-Sternberg, 2000 : 209.

¹⁰⁶ Vö. Schachermeyr, 1930 : 283. Ungern-Sternberg, 2000 : 212. A Fabiusokhoz kötődő hagyomány ilyen szerepét maga Richardson, 2004 : 288 is elismeri az önfeláldozó *pontifex maximus* nevének tárgyalásakor, ahol ismét vitatható szövegkritikai érveléssel dolgozik.

¹⁰⁷ Gel. 5.4.3. Vö. Cornell, 1986 : 81. Forsythe, 2000 : 5-7.

¹⁰⁸ Ogilvie, 1965 : 5-17, aki inkább Licinius Macert tekinti elsődlegesnek, ezzel szemben Mehl, 2001 : 63-64 számára Valerius Antiaszt a *Hauptquelle*.

¹⁰⁹ Liv. 5.46.7-11; 5.10.11; 5.32.8. Vö. Ogilvie, 1965 : 9-16.

¹¹⁰ Liv. 4.23.1-2 = HRR fr. 20 P.

consuljainak nevét Macer máshogy adja meg, mint Antias.¹¹¹ A kutatás számára meglehetősen talányos *libri lintei* már ebben a töredékben előfordul, de szintén megtalálható Macer nevének említésével együtt Cornelius Cossus *spolia opimájának* tárgyalásakor.¹¹² A kronológiailag következő Licinius Macer töredék T. Quinctius Poenus 364-re tehető dictatori megbízatásáról szól, ahol az idéző, vagyis Livius *levior auctornak* nevezi Licinius Macert, mégpedig Licinius consul szerepének hangsúlyozása miatt.¹¹³

Sem Valerius Antias, sem Licinius Macer fennmaradt töredékeiben nem található olyan utalás, amely összekapcsolható lenne a Livius 5. és 6. könyvében említett eseményekkel. A fragmentumok fennmaradásának mondhatni véletlenszerű jellege miatt ez természetesen még nem jelenti azt, hogy ezek a szerzők ne írtak volna az adott időszakról. A két könyvről szólva mégis nagyon kockázatosnak látszanak az olyan kijelentések, hogy a két kései annalista lenne Livius fő forrása; valamint, hogy az ő anyagukon keresztül jutott volna hozzá a korábbi írók műveihez, vagy az elsődleges forrásokhoz. Forrásanyag hiányában azonban az ilyen jellegű kijelentések cáfolása sem lehetséges teljes bizonyossággal.¹¹⁴

Valerius kortársa Claudius Quadrigarius az egyetlen olyan szerző, akinek több töredéke is a 390-367 közötti korszakhoz tartozik. Az idézetek alapján úgy tűnik, hogy Claudius *Annalesének* első könyvét éppen a gall támadással kezdte. Ebben írt az Allia mellett vívott ütközetről és Cominius hőstettéről.¹¹⁵ Manlius Capitolinus mind a Capitolium megmentésével, mind *seditionjával* szerepelt Claudius elbeszélésében.¹¹⁶ Quadrigarius az első, aki név szerint említi Camillust mégpedig Manliusszal vetve össze a gall támadás idején játszott szerepét.¹¹⁷

Claudius Quadrigariust ráadásul Livius név szerint említi a 6. könyvben. Claudius szerint 367-ben a gallok ellen az Anio-folyónál küzdöttek a rómaiak, s ehhez az összecsapáshoz tartozik T. Manlius nevezetes párviadala. Más szerzőknél a párviadal mintegy tíz évvel később zajlott le, a 367-es összecsapás pedig albai területen folyt. Jóllehet Livius ez utóbbi változattal ért egyet, mégis úgy tűnik, a szöveg létrehozásának valamilyen fázisában tanulmányozta Claudius munkáját.¹¹⁸

Az elbeszélő források között említhető még Cornelius Nepos és M. Terentius Varro, akik Gellius alapján beszámoltak Manlius Capitolinus elítéléséről, igaz: a büntetés végrehajtását

¹¹¹ Liv. 4.23.1-2 = HRR fr. 14 P.

¹¹² Liv. 4.20 = HRR fr. 15 P.

¹¹³ Liv. 7.9.3 = HRR fr. 16 P.

¹¹⁴ Vö. Ogilvie, 1965 : 6. Cornell, 1995 : 6-7.

¹¹⁵ HRR fr. 1; 4-5 P. Vö. Liv. 5.46.7-9.

¹¹⁶ HRR fr. 7 P. A 8. és talán a 9. töredék Manlius valamelyik lázító beszédéből származhat.

¹¹⁷ Gel. 17.2.14. = HRR fr. 7 P. Vö. Liv. 6.11.3-6.)

¹¹⁸ Liv. 6.42.5. Oakley, 1999 : 718. Vö. még Fritz, 1950 : 17-18, aki Claudius Quadrigariust és Licinius Macert tekinti fő forrásoknak a 367/366-os átalakulások leírásánál. A gall támadások történetiségének vizsgálatára másik fejezetben kerül sor. Livius forráshasználatáról vö. Walsh, 1963 : 141 skk.

illetően eltérő módon (Gel. 17.21.23). Helyi hagyományra mehet vissza Neposnak az a töredéke, amely szerint a gallok éppen azon a napon foglalták el Melpumot, amikor Camillus Veit (Plin. *N.h.* 3.125). Az utóbbi tény Liviusnál nem szerepel, míg Manlius kivégzése kapcsán a varrói változatot részesítette előnyben (Liv. 6.20.12).

Nemrég közzétett tanulmányában Harriet Flower a második pun háború egyik kiemelkedő római hadvezérére, M. Claudius Marcellusra vonatkozó hagyományt vizsgálva, a forrásokat két alapvető csoportra osztotta: a történetírássra, beleértve az annalsztruktúrákat is, valamint a nem történetírói forrásokra, ahová egyrészt narratív (eposz, dráma), másrészt tárgyi emlékeket sorolt.¹¹⁹ Marcellusról Flower első pillantásra impozáns forrásregiszterében is csupán egyetlen biztosnak tekinthető narratív forrás van: Naevius elveszett, *Clastidium* c. drámája. Camillusról a historiográfiát kivéve nem maradt fenn más narratív forrás. Történetének egyes elemeit azonban a dráma műfajával hozza kapcsolatba a kutatás. Ribbeck elképzelése szerint egy ismeretlen szerző *fabula praetexta*ja lehetne a forrása annak az epizódnak, amely során a *cuniculus*on keresztül a veii fellegrába hatoló rómaiak elragadják az áldozati állatot. Ezt akár Livius szavai is megerősíthetnék, aki így ír: *Inseritur huic loco fabula ... haec ad ostentationem scenae gaudentis miraculis aptiora quam ad fidem neque adfirmare neque refellere est operae pretium*. Ogilvie mégsem tartja valószínűnek a drámai eredetet, az ilyen jellegű elemeket – közelebbi forrás, előképként szolgáló görög történeti esemény megjelölése nélkül – a hellenisztikus történetírásból származtatja.¹²⁰ Ugyancsak kapcsolatba hozták a drámai műfajjal a váltságdíj átadását a galloknak. A drámába illő cselekményen kívül ezt sugallhatja még a nevezetes *vae victis*, amely a latin irodalomban először Plautusnál fordul elő.¹²¹ Elképzelhető, hogy történelmi múltjukat kezdetben a rómaiak valamiféle (drámai) előadások formájában tartották életben, de ennek Camillus esetében nincs szilárd bizonyítéka, legfeljebb elszórt nyomain. Flower Ennius *Annales*e kapcsán Marcellusról ezt mondja: „*surely must have featured Marcellus*” – ennyit akár Camillusról is megállapíthatunk, hiszen Homéros követőjeként s az eposz műfajának megfelelően Ennius is minden bizonnyal a rómaiak kiemelkedő hőseit léptette fel eposzában.¹²² A dráma és az eposz műfaja alapján úgy tűnik, hogy a mai kor perspektívájából nézve, alig van különbség a 4. század első fele és a 3. század vége között abban a tekintetben, hogy milyen forrásokkal rendelkeztek az első római történetírók (eltekintve természetesen a 3. századi történelmet hitelesebbé, egyúttal persze tendenciózusabbá is tevő autopsziától). Különös módon Flower egyáltalán nem említ két narratívnak tekinthető forráscsoportot: a pontifexek feljegyzéseit vagy évkönyveit és az ún.

¹¹⁹ Flower, 2003 : 41-43.

¹²⁰ Liv. 5.21.8-9. Plut. *Cam.* 5. Münzer RE 7, 327. Ogilvie, 1965 : 675. A *fabula* eredetéről és értelmezési lehetőségeiről Liviusnál vö. Steele, 1904 : 23-24. Havas 1989. Miles, 1997 : 18, 30.

¹²¹ Plaut. *Pseud.* 1317. Liv. 5.48.9. Festus, 510 L. Münzer, RE 7, 334.

¹²² Flower, 2003 : 42. Vö. Skutsch, 1985 : 314-315. Walter, 2000 : 64-65.

carmina convivaliát. Természetesen egyik sem tehet név szerint említést sem Marcellusról, sem Camillusról, hiszen a *carmina* nem maradtak fenn, de mind Marcellusról, mind Camillusról elképzelhető, hogy szerepeltek ilyen jellegű forrásokban. A pontifexek feljegyzéseiről és a lakomákon elhangzott énekekről megőrzött beszámolók segíthetnek megismerni a történeti hagyomány forrásait és kialakulását, ezért érdemes felvázolni néhány jellegzetességüket.

Az előbbieket a hivatalos írásos dokumentumok közé tartoztak, így nagyobb hatással lehettek a kialakuló történeti hagyományra, többek között azért is, mert a pontifexek testületében ugyanannak a társadalmi rétegnek a tagjai foglaltak helyet, amelyik a történetírók zömét adta. Az évenkénti írásos feljegyzések megindulásának időpontja a kutatásban vitatott. Cicero egyik adata szerint *ab initio rerum Romanarum* készültek, a szkeptikus kutatók szerint leginkább a harmadik század elejétől számolhatunk velük, ezért hitelesnek tekinthető anyagot legfeljebb kb. 320-tól nyújthattak.¹²³ Utóbbi állítás túlzónak tűnik egy olyan állam esetében, amelyik már a királyság idejében rendelkezett kőbe vésett dokumentumokkal. A Tizenkétábrás Törvények megszerkesztése az 5. század közepén pedig az írásbeliség bizonyos fejlettségére utal.¹²⁴ Livius a 6. könyv elején található *praefatió*ban az első öt könyvre vonatkozó információit hiányosnak és homályosnak bélyegzi, valamint megjegyzi, hogy az írásos dokumentumok, köztük a *commentarii pontificum*, elpusztultak a gallok támadása idején (Liv. 6.1.2-3). Nem véve tekintetbe a gall pusztítás mértékét a régészeti feltárások nyomán mérséklő modern nézeteket, Livius maga is idézhető előbbi kijelentéseinek árnyalására. A korábbi korszakra vonatkozó emlékekkel kapcsolatban azt mondja: *rarae per eadem tempora litterae fuere*.¹²⁵ Írásos dokumentumok tehát léteztek, legfeljebb mennyiségük és megbízhatóságuk kérdéses. A gall ostrom ellenére is megmaradt ezeknek bizonyos része. Róma felszabadulása után összegyűjtötték a törvényeket és szerződéseket, a Tizenkétábrás Törvényeket és bizonyos királyi törvényeket, s ezekből néhányat nyilvánosságra is hoztak.¹²⁶ Valószínű, hogy a pontifexek feljegyzéseiben vagy azok mellett valamilyen dokumentumok már legalább az 5. század végétől rendelkezésre álltak¹²⁷ Anyaguk annak ellenére, hogy publikálásuk leghamarabb a 2. században, de lehet, hogy Augustus korában, következett be, a

¹²³ Cic. *de orat.* 2.12.52. Schachermeyr, 1930 : 279-280. Fritz, 1950 : 33. Millar, 2002 : 86-87.

¹²⁴ Vö. Alföldi, 1963 : 202. Az írásbeliség fejlettsége mellett a rómaiaknak a múlt iránti érzékenysége is felsorakoztatható érv: Cornell, 1986 : 68.

¹²⁵ Liv. 6.1.2. Majdnem szó szerint megismételve: Liv. 7.3.6.

¹²⁶ Liv. 6.1.10. A dokumentumok pusztulására nézve l. Oakley, 1999 : 39. Cornell, 1995 : 24 hasonló véleményen van, azzal érvelve, hogy a rómaiak minden bizonnyal gondoskodtak az archívumok anyagának védelméről, akár csak a szent tárgyaikról.

¹²⁷ Ogilvie, 1965 : 6, 1. jz. Fritz, 1950 : 32-34 feltételezi, hogy a liciniusi törvényjavaslatokról készültek, igaz szűkszavú, feljegyzések.

társadalmi elithez tartozó történetírók számára hozzáférhető volt, vagyis bekerülhetett a historiográfia vérkeringésébe.¹²⁸

A pontifexek feljegyzéseinek tartalmáról valamivel több információt közölnek a *testimoniumok*. Abból a három-négy utalásból, amelyek a *pontifex maximus* által vezetett *annales*ről szólnak¹²⁹, csupán Cato töredéke részletező, amely leírja, hogy feljegyezték a gabona drágaságát, a nap- és holdfogyatkozásokat. Ez megfelel az Enniusnál olvasható napfogyatkozásról szóló cicerói kommentárnak is (Cic. *rep.*1.16.25). A pontifexek testületük jellegének megfelelően rögzítettek vallásos jellegű eseményeket, ünnepeket, és az ókori világban elterjedt gyakorlat szerint legalább a keltezés végett minden bizsonnyal szerepelt a tisztségviselők neve. A 2. századi történetírásra vonatkozó imént idézett adatok egy része a pontifexek feljegyzéseibe illett bele (*lectisternium, tubilustrium, dies postriduanum*, napfogyatkozás, első plebejus consul stb.). Az *annales* anyagáról ezen túl csak általános utalásokat tesz Cicero és Servius: *res omnes singulorum annorum, digna memoratu ... domi militiaeque terra marique gesta* stb. Az utóbbi kifejezés alapján Oakley arra a következtetésre jut, hogy a pontifexek a feljegyzéseikbe a tisztségviselők neve mellett az adott év fontosabb politikai és vallási eseményeit is belefoglalták.¹³⁰ Oakley idézve Cicero *de oratore*-ját¹³¹ nem veszi figyelembe az általa hozott szövegrész folytatását, ahol Cicero az *annalest* követő történetírókról így szól: *hanc similitudinem scribendi multi secuti sunt, qui sine ullis ornamentis monumenta solum temporum, hominum, locorum gestarumque rerum reliquerunt*. A szövegben a *similitudinem* szó, akár a történetírók stílusára (*sine ornamentis*), akár a pusztán tényközlésre (*solum ...*) utalhat. Voltaképpen persze szinonim kifejezésekről beszélhetünk, hiszen a tények egyszerű közlése valóban dísztelen stílust eredményezhetett. Ebben a formában pedig Cicero szavai megerősíteni látszanak Oakley következtetését. A pontifexek feljegyzéseiben tehát az 5. és 4. századra vonatkozóan szerepelhettek olyan történeti adatok, amelyek korábbi eredetűek Fabius Pictor munkájánál, s bekerültek a római történetírásba.¹³²

Livius munkájában nagy tömegben fordulnak elő olyan adatok, amelyek forrása végső soron valamilyen archivált dokumentum volt. A consulok legteljesebb listáját tartalmazó feliratos emlékmű, az Augustus korában összeállított *fasti Capitolini*ban a consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusok listája a vizsgálatok alapján inkább Liviusszal, semmint

¹²⁸ Vö. Schachermeyr, 1930 : 281 skk. Fornara, 1983 : 23. A pontifexek feljegyzéseiről általában: Oakley, 1999 : 24-27. Forsythe, 2000 : 6 skk.

¹²⁹ Cic. *de orat.* 2.12.52. Cic. *de leg.* 1.2.6. Serv. *ad Aen.* 1.373. Cato *Orig. frg.* 77 P = Gel. 2.28.6.

¹³⁰ Oakley, 1999 : 25.

¹³¹ Cic. *de orat.* 2.12.52. Oakley, 1999 : 24-25.

¹³² Vannak olyan információk, amelyek változatlanul hagyományozódtak a történetírók generációi között. Vö. Forsythe, 2000 : 10-11.

Diodórosszal mutat egyezést.¹³³ Nehéz eldönteni, vajon az egyes esetekben a pontifexek feljegyzései vagy más hivatalos iratok alkották ezt a dokumentációt, mindenesetre ilyen archivált anyag léte utal, hogy pl. a consulok listája meglehetősen egységes. A társadalom vezető rétegének *gloriáért* folytatott versengése következtében a hamisítások nem maradtak volna észrevétlenül, legalábbis eltérő változatok megjelenését okozták volna.¹³⁴

A pontifexek írásos feljegyzései mellett létezett olyan szóbeli hagyomány, amelynek legalább egyes elemei régi eredetre tarthatnak számot. A 17. és 18. század fordulóján Perizonius veti fel, hogy más népekhez hasonlóan a rómaiak is őseiket ünneplő énekekben őrizték meg a régi események emlékét.¹³⁵ Perizonius elméletét Niebuhr elevenítette fel és tette valóban közismertté. Ő a fennmaradt utalásokat úgy interpretálta, hogy a *carmina convivalia* még léteztek Cato korában, sőt Dionysios Halikarnasseusnak is rendelkezésére állt közülük néhány.¹³⁶ Cicero három helye utal arra a szokásra, amelyet Cato említ *Origines* című munkájában, hogy a lakomákon híres férfiak érdemeiről és dicsőségéről énekeltek.¹³⁷ A források néhány részletkérdésben eltérnek ugyan, abban viszont megegyeznek, hogy léteztek ilyen énekek, jóllehet a *Brutus* szerint jóval Cato kora előtt voltak divatban. Momigliano kijelentése ellenére az utalásokban nincs szó arról, hogy Cato korára már régen elvesztek volna.¹³⁸ A *carmina convivalia*, valószínűleg nem a Niebuhr által elképzelt mértékben, befolyásolhatták a szóbeli történeti hagyományt¹³⁹, s ilyen módon hatással lehettek a első történetírókra. Elnevezésükből következő verses jellegük miatt többé-kevésbé változatlan formában kellett hagyományozódnuk, így akár történetileg hiteles anyagot is közvetíthettek a korai történetíróknak, akik azonban ezt a nyersanyagot nem változatlanul vették át, hanem átdolgozták pl. a görög irodalomból vett motívumokkal egészítve ki. Valerius Maximus (2.1.10) szerint az énekeket didaktikus céllal adták elő, a múlt példáival intve és tanítva a jelent. Az énekekben megtestesülő kulturális emlékezés kettős módon szolgálta a társadalmi kötelezettségek megtartását: egyfelől az emlékezetközösség révén a csoport identitását erősítette, másfelől tanító céljának megfelelően kontrasztot vetett a jelennek a hőskor felidézésével.¹⁴⁰

¹³³ Vö. Oakley, 1999 : 367 skk. A *fastiról* részletesebben: Cornell, 1995 : 399. Forisek in: Censorinus, 2005 : 144 skk.

¹³⁴ Cornell, 1995 : 13. Oakley, 1999 : 39-41.

¹³⁵ Festus 123 L megerősíti ezt a nézetet, hiszen az emlékezés végett létrehozott *monumentumok* között egymás mellé helyezi a *scriptát* és a *carminát*.

¹³⁶ Momigliano, 1957 : 107.

¹³⁷ Cic. *Tusc.* 1.2.3; 4.2.3. *Brut.* 19.75. A forrásokról: Momigliano, 1957 : 109.

¹³⁸ Vö. Momigliano, 1957 : 110. Borzsák, 1990 : 24.

¹³⁹ Momigliano, 1957 : 111 skk. Cornell, 1995 : 12. Fornara, 1983 : 30 szerint a szóbeli hagyomány vizsgálata Hérodotosztól Ammianus Marcellinusig a történetíró alapvető feladata maradt.

¹⁴⁰ Vö. Assmann, 2004 : 30, 79. Hasonló funkciókat, a múlt felelevenítését és értéktovábbadást, tulajdonít Polybios (6.54) a temetési búcsúbeszédnek.

Niebuhr nézetétől eltérően valószínűbb, hogy a vezető politikai szerepet betöltő nemzetségek tagjai voltak ezeknek a történeteknek a főszereplői.¹⁴¹ Valerius Maximusnál a múlt példáit a kiemelkedő római nemzetségek testesítették meg. A *domestica disciplina* képviselői nála a *Camilli, Scipiones, Fabricii, Marcelli, Fabii*. Ezt a példát a római irodalom egyik motívuma erősíti meg.

Már a római irodalom kibontakozásakor megfogalmazódik a *summi viri* történelemalakító szerepe. Ennius ezt írja: *Moribus antiquis res stat Romana virisque*. Livius is azt tanácsolja olvasóinak, hogy figyeljék meg *per quos viros quibusque artibus ... et partum et auctum imperium sit*.¹⁴² Kire vagy kikre gondolhattak ezek a szerzők? A legtöbb szerzőnél a figyelmes olvasó előbb-utóbb rábukkan olyan felsorolásokra, amelyek előszámlálva a köztársaság híres hadvezéreit, politikusait, Róma dicsőségét hirdetik. Ezek a felsorolások visszatérő elemei az olyan műveknek, amelyek valamilyen szempontból saját koruk olvasóközönségét akarták buzdítani az elődök követésére. Céljuk voltaképpen ugyanaz, mint Valerius Maximus szerint a lakomán elhangzó énekeké: emlékeztetni és figyelmeztetni, más szóval: erősíteni a római nép identitását és kontrasztot állítani a jelen elé.

Cicero sem habozik ezt a módszert alkalmazni, hogy mondanivalóját nyomatékosabbá tegye. Sztoikus tanokat bemutató rövid munkájában, a Brutusnak ajánlott *Paradoxában* felsorolja azokat a rómaiakat, akik kitűntek életükkel és tetteikkel (*vita atque factis*). A királyokkal kezdődő "seregszemlében" a két Deciuson, Caius Fabriciuson és Manius Curiuson át jut el a pun háborúk időszakában tevékenykedő négy Scipióig. Ezek a férfiak vitézségükkel követendő példát nyújtanak Cicero jelene számára.¹⁴³ Vergilius, amikor *Aeneis*-ében röviden áttekinti a római történelmet, felidézi a két Decius, Drusus, Manlius Torquatus és Camillus alakját.¹⁴⁴ A néhány évvel korábban írt *Georgicában* pedig Itália dicséretének egyik eleme a sok vitéz nép mellett a római hősök névsora, akik között ismét szerepel Camillus és a két Decius, valamint Marius és a Scipiók.¹⁴⁵

Livius művében sem hiányozhat ez az eljárás, amelynek keretében a történetíró egy nagyszabású *excursus*-ban értekezik arról, mi lett volna, ha Nagy Sándor Itáliába indít hódító hadjáratot és háborúba keveredik a rómaiakkal. A „virtuális történelemhez” sorolható kitérő a római államot és népet fölébe helyezi Nagy Sándornak és hadseregének.¹⁴⁶ A rómaiak egyes tulajdonságait kiemelkedő politikusaik, hadvezéreik felsorolása reprezentálja. Nagy Sándor

¹⁴¹ Niebuhr plebejus eredetűnek gondolta a *carminat*, Momigliano, 1957 : 107, valamint ennek cáfolása: 108. Teljesen elveti Niebuhr teóriáját Borzsák, 1990 : 24 skk.

¹⁴² Enn. *Ann.* 500 V. Liv. *praef.* 9.

¹⁴³ Cic. *Par.* 1. 11-14. Ilyen listák még Cicerónál: *Planc.* 60; *Balb.* 40.

¹⁴⁴ Verg. *A.* 6.822-825.

¹⁴⁵ Verg. *G.* 2.167-170.

¹⁴⁶ Liv. 9.16.19-19.17. Vö. Brodersen, 2000 : 8, 37 skk.

kortársai és lehetséges ellenfelei között szerepelnek többek között C. Sulpicius, T. Manlius Torquatus, a két Decius, M' Curius stb. (Liv. 9.17.8). Róma hadtudományi fölényét képviselik a Fabiusok, Quinctiusok, Corneliusok és Furius Camillus (Liv. 9.17.11); míg a személyes bátorságot Manlius Torquatus, Valerius Corvus és a két Decius testesítik meg (Liv. 9.17.12-13).

A köztársaság dicső múltjára való illetően hivatkozás a későbbiekben sem szűnt meg, hiszen még a késő császárkori *Historia Augustában* is rátalálhatunk. Pescennius Niger (ur. Kr.u. 193-194) példaképei között a korábbi császárok mellett szereplő Marius, Camillus, Quinctius Cincinnatus és Coriolanus. Claudius császár pedig (ur. Kr.u. 268-270), ha tovább uralkodhatott volna, a Camillusok és Scipiók idejét hozta volna vissza a Római Birodalomba.¹⁴⁷

Camillus mellett leggyakrabban a következő rómaiak fordulnak elő ezekben a listákban. P. Decius Mus, aki az első samnis háborúban kitüntetve magát, 340-ben consul lett. Egy ütközetben a latinok ellen felajánlotta magát (*devotio*) az alvilági isteneknek a rómaiak győzelméért. Bár ő maga elesett a csatában, áldozata meghozta a győzelmet hazájának. Az előbbi fia, P. Decius Mus, aki négy ízben töltötte be a consuli méltóságot. Apjához hasonlóan ajánlja fel magát, aminek eredményeképpen – legalábbis ahogy a római történeti hagyomány bemutatta – 295-ben Sentinumnál a rómaiak győzelmet arattak a szövetségre lépő gallok, etruszkok és umbriaiak felett. Manius Curius Dentatus a szintén négyszeres consul, aki 270-ben halt meg. Kétszer tartott diadalmenetet, miután győztes hadjáratokat vezetett a szabinok és a kelta senonok ellen, majd pedig legyőzte Pyrrhost. C. Fabricius Luscinus, aki Dél-Itália római meghódításának egyik hadvezére volt, s kétszeres consul. Nevezetes tetteként tartotta számon a hagyomány, hogy censorként kizárta a senatusból az előkelő P. Cornelius Rufinust, mert az hozzávetőleg 4,5 kg. ezüst asztalneműt birtokolt. P. Cornelius Scipio Africanus, aki 204-ben és 194-ben töltötte be a consuli hivatalt, majd a senatus első embere, *princeps senatus* lett. A második pun háborúban, Hannibal legyőzésével szerzett magának hírnevet.

A felsorolásokban legtöbbször a 4-3. század római politikusainak nevével találkozhatunk, tehát éppen azt a korszakot idézték fel, amelyről a történetírás megjelenése előtt a szóbeli hagyomány még megbízható információkat tárolhatott. A felsorolások motívumszerű elterjedése valószínűleg a *carmina convivalia* által is képviselt szóbeli hagyományból eredt.¹⁴⁸ A lakomai énekek hagyományának, igaz csak formai szinten megnyilvánuló, erejére utal,

¹⁴⁷ SHA Pesc. N. 12. és Claud. 1.3.

¹⁴⁸ A szóbeli hagyomány tárgya és hatása még az egyes kutatók munkáin belül sem tisztázott, vö. Oakley, 1999 : 22-23, ahol előbb arról van szó, hogy Fabius Pictor a 320-as évekre visszanyúlóan rendelkezett közvetlen szóbeli tradícióval, majd a szerző megállapítja, hogy a szóbeli hagyomány csak kb. a decemvirátusig terjedő időszakról szóló részletekre gyakorolt hatást. Vö. Assmann, 2004 : 50-52.

hogy később is divatos volt híres emberek tetteit versben megörökíteni. Varro *Hebdomades vel De imaginibus* című munkájában minden alkotóhoz tartozott egy-egy epigramma.

A nem irodalmi jellegű források közül Flower már említett listájában az első helyet a feliratok foglalják el. A köztársaság kori feliratok átfogó vizsgálata nem célja a dolgozatnak, s így csupán néhány olyan általános megállapításra szorítkozunk, amelyek a Camillus-történet szempontjából jelentősek lehetnek. A köztársaság korai és középső szakaszából meglehetősen kevés felirat maradt meg.¹⁴⁹ A feliratállítás mégis jócskán megelőzi a történetírás kibontakozását. A *via Appia* és a *via Latina* környékén számos arisztokrata sírhelyet tártak fel, köztük P. Cornelius Scapula (cos. 328) és családja feliratos szarkofágjait. A Cornelius Scipiók szarkofágjai közül a legismertebb L. Cornelius Scipio Barbatusé (cos. 298), amelynek felirata megörökíti a nevét, származását, betöltött tisztségeit és haditetteit. Barbatus szarkofágja ugyan a feliratállítás számunkra megragadható kezdeteihez tartozik, de figyelembe véve az írásos kultúra korai elterjedését és az arisztokrata nemzetségek vetélkedését nem zárható ki, hogy már a 4. században állítottak feliratokat, s ezek egy része Livius vagy a forrásul szolgáló annalisták számára még olvasható volt.

Camillus esetében három feliratról van tudomásunk, amelyekből kettő irodalmi forrásokban szerepel, tehát közvetett módon hagyományozódott, s a zsákmánydedikációk körébe tartozik. A harmadik az Augustus fórum szobrához tartozó *elogium*. A veii zsákmány tizedéből egy arany kratért küldtek Delphoiba, amelyet ott bronz talapzaton a rómaiak és massiliaiak kincsházájában helyeztek el. A kratért Onomarchos már a 350-es években beolvastotta, de a talapzat még Appianos korában is állt.¹⁵⁰ Appianos tudósításában nem szerepel, hogy a talapzaton felirat állt volna, de az antik gyakorlat ismeretében ezt nem lehet kizárni.¹⁵¹ Megerősíti ezt a gyanút a másik Camillushoz kapcsolódó felirat.

A volscusok, az aequusok, majd az etruszok felett aratott háromszoros győzelme után Camillus diadalmenetben tér vissza a városba, ahol a zsákmányból *tres paterae aureae factae sint, quas cum titulo nominis Camilli ante Capitolium incensum in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse* (Liv. 6.4.3). Az aranykelyhek, vagy egy hozzájuk illesztett felirat tehát legalább Camillus nevét tartalmazták. Livius szavai valószínűleg nem a szerző saját megfigyelését tükrözik, ugyanis az említett tűzvész 83. júliusában pusztított. Livius közvetítésével az adott korszakból tudomásunk van más győzelmi feliratról is. Éppen tíz évvel Camillus győzelme után, 379-ben T. Quinctius Cincinnatus a praenesteiek legyőzését követően a capitoliumi templomban feliratot állított, amelynek szövegét Livius a következő

¹⁴⁹ Flower, 2003 : 41.

¹⁵⁰ App. *Ital.* 8.3. Liv. 5.25 és 28. Plut. *Cam.* 8.

¹⁵¹ Vö. pl. Wiseman, 1986 : 91 App. Claudius Russus szobráról, valamint Millar, 2002 : 97, M. Fulvius Flaccus szobráról. Ez utóbbi szoborról és feliratról, valamint az emlékmű sorsáról részletesen l. Wiseman, 1986 : 95 skk. Vö. még Bruun, 2000 : 54-55.

formában közli: *Iuppiter atque divi omnes hoc dederunt ut T. Quinctius dictator oppida novem caperet*. Ugyanezt a feliratot ismerte az antiquarius Cincius is, amelyet Festus tudósítása szerint a *Mystagógikon* 2. könyvében lényegében a Liviusival megegyező módon írt le.¹⁵² Eredetinek tűnő dokumentumok beiktatása a szövegbe általában a hitelesség látszatát kelti, de Livius viszonylag ritkán él ezzel az eszközzel, ezért nem lehetetlen, hogy az említett esetekben valóban léteztek a feliratok, ahogyan pl. Oakley is véli.¹⁵³ Azonkívül a három aranykehely felajánláshoz alkalmat adó győzelmeket a modern kutatók jó része hitelesnek tartja, s többségében Camillus személyéhez kapcsolja.¹⁵⁴

A 42 és 2 között kiépülő Augustus *forumot*, középpontjában a Mars Ultor templommal, északról és délről egy-egy exedra határolta. Az északiban állt Aeneas szobra, amelyet leszármazottainak, a *gens Iulia* tagjainak képmásai vettek körbe. A déli exedrát Romulus és a köztársaság kor kiemelkedő férfiúinak szobrai foglalták el. Minden szoborhoz tartozott egy felirat az illető tetteinek bemutatásával.¹⁵⁵ Camillus *elogiuma*, amely a többihez hasonlóan töredékesen maradt fenn, leírja, hogy a város elfoglalása után megakadályozta az átköltözést Veibe; Sutriumnál legyőzte az etruszkokat, majd az aequusokat és a volscusokat, s háromszoros diadalmenetet tartott; fellépett Velitrae ellen.¹⁵⁶ A felirat adatai kisebb eltérésekkel megfelelnek a Liviusi leírásnak. Camillus több ízben gátolta a földosztást Veii területén, de az *inscription* szereplő *post urbem captam* utalás világossá teszi, hogy Camillusnak a Liviusi 5. könyv végén mondott nagy beszédének eredményéről van szó. A háromszoros diadalmenethez vezető hadjáratok Liviusnál fordított sorrendben szerepelnek. Hasonló jelenség figyelhető meg az *Anthologia Latina* egyik költeményében, amely Camillus három legismertebb diadalát kronológiailag fordított sorrendben adja elő, előbb említve a senonok legyőzését, majd a falerii tanító esetét, végül Veii tízéves ostromát.¹⁵⁷ Az *elogium* utolsó eleme, amely kiegészítés eredménye, azt állítja, hogy Camillus keményen lépett fel a velitraebeliek ellen. Az Albai hegyek déli végénél elhelyezkedő Velitrae kulcspozíciót foglalt el a volscusok elleni hadjáratok felvonulási területén. A 4. század első felében Róma állandóan hadakozik a település lakóival, akikre Livius többnyire a *coloni* megjelölést

¹⁵² Liv. 6.29.9-10. Festus, p. 498, 4 L. Vö. Alföldi, 1963 : 388, 5. jz.

¹⁵³ Oakley, 1999 : 34,422-423, 623-624. Vö. Kraus *Comm.* 1998 : 254-255. Livius ezeket a feliratokat talán irodalmi forrásból idézte: Kraus *Comm.* 1998 : 10, 42. jz.

¹⁵⁴ Münzer RE 7, 339 skk., 347-348. Cornell, 1995 : 319. Oakley, 1999 : 349 skk., 378. Camillus volscusok felett aratott győzelmét nem tartja történetileg hitelesnek: Alföldi, 1963 : 374 *et passim*, jóllehet uő. az aequusokon vett diadalt a Camillus-legenda történeti magjához tartozónak véli, Alföldi, 1963 : 388, 1. jz.

¹⁵⁵ Luce, 1990 : 125. Az Augustus forum politikai és művészeti programját a római művészettörténet fejlődésébe illesztve tárgyalja: Hölscher, T.: *Staatsdenkmal und Publikum*, Konstanz 1984.

¹⁵⁶ Dessau, ILS 52. Luce, 1990 : 131.

¹⁵⁷ Liv. 6.2.7 – 6.4.3. Plutarchos, *Cam.* 33-36, is Liviuszal megegyező sorrendben tárgyalja a hadjáratokat. *Anth.Lat.* 834 (edd. F. Buecheler – A. Riese, II p. 302, Lipsiae, Teubner, 1906.) Vö. Münzer RE 7, 325.

alkalmazza.¹⁵⁸ Camillus hadjáratainak leírásakor a velitraebeliek nem szerepelnek az ellenség soraiban, igaz ez a feliraton említett évre, 386-ra is, amikor Camillus negyedik alkalommal tölti be a *trib. mil. consulari potestate* tisztségét. Csupán Plutarchos hozza kapcsolatba Camillust Velitraevel, amelyet mintegy mellékesen foglalt el a gallok ellen vezetett utolsó hadjárata során. A város hosszan elhúzódó ostromát Livius is megemlíti ebben az összefüggésben, de sem Camillusról, sem a város elfoglalásáról nem szól.¹⁵⁹

A feliratok mellett, de velük szoros kapcsolatban más vizuális alkotások szintén tartalmazhattak a historiográfia kezdetei előttről származó információkat a római múltra vonatkozóan. A szobrok bázisán legalább az ábrázolt személy kilétét felirat fedte fel, de a történeti hagyomány szempontjából az ábrázolás témája sem volt érdektelen. Az Augustus fórumon álló imént tárgyalt felirat is természetesen egy Camillus szoborhoz tartozott. Camillusról tudjuk, hogy ezen kívül még egy vagy két szobra a Kr.u. 1. században is látható volt. Az idősebb Plinius beszámol arról, hogy Camillusnak állt egy *tunica* nélküli szobra a szónoki emelvényen.¹⁶⁰ Az ábrázolás további részleteit Plinius nem közli, ahogyan a szobor korát sem, bár a szöveggörnyezetből talán arra lehet következtetni, hogy a szobor, akárcsak a vele egy mondatban említett Romulusé és Tatiusé, igen régi. Az ifjabb Plinius (*Paneg.* 55.7) Traianus szobrainak említésekor leírja, hogy anyagukat és felállításuk okát tekintve is hasonlítanak a Brutusok és Camillusok szobraihoz. Utóbbiakról ezt mondja: *illi enim reges hostemque victorem moenibus depulerunt*. A többes szám ellenére a magyarázatból nyilvánvaló, hogy itt csakis M. Furius Camillusról lehet szó, jóllehet a következő generációkhoz tartozó két L. Furius Camillus is számos alkalommal diadalmaskodott Róma ellenségei felett.¹⁶¹ Kérdéses, vajon az ifjabb Plinius által említett szobor nem azonos-e a *rostrán* vagy az Augustus-fórumon található Camillus szoborral. Ettől függően számolhatunk két vagy három Camillus szobor létevel az Kr.u. 1. századi Rómában. Egyik szobornak sem ismert a kora, homályban maradnak az ábrázolás részletei és feliratra sincs utalás az említett szövegekben. Mindazonáltal feltételezhető, hogy a Livius korabeli Rómában láthatók voltak olyan szobrok, amelyek – mint a Scipio-szarkofágok feliratai – régebbiek voltak a római történetírásnál, s akár ábrázolásukban, akár egy rajtuk lévő felirat révén autentikus információt hordozhattak.

A *monumentumok* egy részének értelmezése korántsem egyértelmű, ugyanis az adott emlékmű mibenlétét olykor csak a szóbeli vagy írásbeli hagyomány őrizte meg, sőt egy-egy

¹⁵⁸ Pl. Liv. 6.12.6; 6.36.1.

¹⁵⁹ Plut. *Cam.* 42. Liv. 6.42.4.

¹⁶⁰ Plin. *N.h.* 34.11.23. Asconius, *Scaur.* 25.28.

¹⁶¹ Münzer, RE 7, 322 skk.

*monumentum*hoz akár több tradíció is tartozhatott.¹⁶² Ebben az esetben az emlékmű nem szolgálhat biztos adalékul a történetírás előtti történelemhez. A Camillus-szobroknál, mivel sem hozzájuk köthető voltaképpen tradíció, sem maguk a szobrok nem maradtak fenn, azt az általános megállapítást, hogy koruktól függően a történetírás számára autentikus információt nyújthattak, inkább egy másik körülmény korlátozza. A szobrok tudniillik a *monumentum*oknak abba a kategóriájába tartoznak, amelyeket szándékosan emlékeztetőül építettek.¹⁶³ Ennélfogva önmagukban hordozták a dicsőségvágyból fakadó családi vagy nemzetségi eredetű torzítás veszélyét.

Ugyanennek a hatásnak volt kitéve az emlékműveknek egy másik, a szobrokénál nagyobb információs lehetőségekkel rendelkező csoportja: a festményeké vagy falfestményeké.¹⁶⁴ Az idősebb Pliniusnál olvasható hagyomány szerint a Fabius nemzetség egy ága a *Pictor cognoment* arról kapta, hogy egyik tagja 304-ben kifestette Salus szentélyét. A festmény egészen Claudius császár uralkodásáig megmaradt.¹⁶⁵ A festmény ábrázolásairól nem készült feljegyzés, de más hasonló esetek alapján valószínűnek látszik, hogy Róma múltjából olyan eseményeket örökítettek meg, amelyek összeforrtak a Fabius nemzetség nevével. Közismert ebben a vonatkozásban az athéni *Stoa Poikilé*, amely Kimón kezdeményezésére épült. Falképei Théseus és az amazonok harca, valamint a trójai háború egy jelenete mellett bemutatták a marathóni és a 457-es oinoói csatát.¹⁶⁶ A marathóni ütközet vezetői között látható volt Miltiadés portréja, vagyis Kimón apjáé. Ugyanebbe a sorba illeszkedik M’.

¹⁶² Miles, 1997 : 55-56. A történelem és emlékművek kapcsolatáról I. Kraus – Woodman, 1997 : 58.

¹⁶³ A *monumentum*ok kategorizálásáról: Miles, 1997 : 17.

¹⁶⁴ Camillus személyével mindössze egy falfestmény ábrázolását hozták kapcsolatba. A Vulcihoz tartozó *tomba François* falfestményeinek egyik részén hősök párviadala látható. Közülük az egyik, egy bizonyos Marce Camitlnas a képen éppen ledőfi Cneve Tarchuniest. (*La peinture étrusque*, Genève, Skira, 1952, 115 skk. Alföldi, 1963 : 221 skk. Gröteke, 1973 : 155-156.) A győztes - Christer Bruun (2000, 41-68) szerint - egy olyan közép-itáliai legendás hős volt, aki nevet adott egy római történeti szereplőnek, Marcus Furius Camillusnak, miközben Camillus tetteit L. Furius Medullinustól kölcsönözte a hagyomány. Bruun érveinek egy része, pl. a Marcus *praenoment* senki más nem viselte a családban, meglehetősen gyenge. Megválaszolatlan probléma, hogy Camillus létének tagadása esetén a kutató mit kezd fiaival és unokáival. Továbbá kérdéses, mi szükségük lett volna a rómaiaknak M. Furius Camillusra, ha rendelkezésükre áll egy L. Furius Medullinus (a valódi Medullinusról: Münzer, RE 7, 354-356) formátumú hős, aki két, a ránk maradt hagyományban egyaránt jelentős férfi tetteit egyedül birtokolja. A falfestmények többi azonosított szereplője nagyjából egyazon korba helyezhető, a Tarquiniusok korába. Mindegyikükről fennmaradt valamilyen történet, legenda vagy elbeszélés, amely ehhez a korhoz tartozik (legrészletesebben: Alföldi, 1963 : 221-231). Azonban több olyan ábrázolt alak van, akikhez nem tartozik semmilyen történet, nem bukkannak fel a római tradícióban. Kézenfekvőbb lenne azt feltételezni, hogy Camitlnas is ezek közé tartozik. Camillus létrehozása – mondhatni a semmiből – aligha maradt volna észrevétlen a történeti hagyományban, valószínűleg rendelkezniék párhuzamos narratívára való utalásokkal. Bruun tetszetős elképzelése ráadásul több kérdést hagy megválaszolatlanul, mint amennyit megold. Valószínű, hogy Camillusnak a Bruun által felvetett formában nincs köze Camitlnashoz. A csábító névhasonlóság magyarázatául kínálkozhatnék például a névtani problémákkal továbbra is terhelt ős-leszármazott viszony, amely a Furiusokat a Latiumot hatalmában tartó etruszk arisztokráciához kötné, s megmagyarázná Camillus érdeklődését az északi irányú hódításokra (Veii, Sutrium, Nepete).

¹⁶⁵ Plin. *N.h.* 35.7.19. Vö. Richardson, 2004 : 290.

¹⁶⁶ Plut. *Cim.* 4. Paus. 1.15.1-4.

Valerius Messala, aki a *curia Hostiliá*ban helyezett el képet a carthagóiakkal vívott csatájáról. L. Scipio is a Capitoliumon elhelyezett festményen örökítette meg kis-ázsiai győzelmét.¹⁶⁷

Mind a feliratok, mind a festmények, akárcsak a nyilvánosságnak szánt emlékmű más darabjainak (pl. templomok), rendeltetéséhez hozzátartozott, hogy megörökítsék készítőjüket és családjuk dicsőségét. Az alkotások megrendelőinek ilyen törekvése a történelmi valóság bizonyos torzításához vezethetett. A jelenség az irodalomból is jól ismert. Livius még a második pun háború idején is elképzelhetőnek tartja, hiszen szerinte a Hannibal ellen sikeres taktikát alkalmazó Fabius Maximus nem lehetett dictator, legfeljebb dictator helyett működött (*pro dictatore*). Fabius dictatorsága voltaképpen utódainak ősei számára nagyobb presztízst teremtő igyekezete révén rögzült a hagyományban (Liv. 22.31.8-11). A Livius által meg nem nevezett utódok Fabius *titulus imaginis*ét óhajtották fényesebbé tenni. A kifejezés a római előkelő családok temetési szertartásaira irányítja a figyelmet. A legrészletesebb leírást Polybios közli, aki azonban a temetések morális-didaktikus hasznosságát emeli ki. Ugyanilyen megközelítéssel írja le az előkelők *atrium*át és temetését az idősebb Plinius is. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei kettőjükénél a következők: az ősöknek az *atrium*ban tárolt, s gyászszertartásokon felvonultatott képmásai (*imagines*), a hozzájuk kapcsolódó feljegyzések (*codices*), a helyiség falára festett családfák (*stemmata*), valamint a temetési beszédek.¹⁶⁸ Az ifjak nevelése szempontjából Polybios és Plinius szerint nagy ösztönzőerővel bíró eszközökről a történelmi hitelesség szempontjából kedvezőtlen képet rajzol Cicero és Livius. A temetési beszédek – Cicero szerint – meghamisították a történelmet: hamis diadalmeneteket, többszörös consulságot, kitalált leszármazásokat stb. tulajdonítva az elhunytak, ill. nemzetségének.¹⁶⁹ Livius is elítélően nyilatkozik ezekről a forrásokról: *Vitiatam memoriam funebribus laudibus reor falsisque imaginum titulis, dum familiae ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt; inde certe et singulorum gesta et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor exstat quo satis certo auctore stetur* (Liv. 8.40.4-5). Ezt a nézetet inverz módon a modern tudomány is felhasználja. A szakirodalomban olykor csupán azon az alapon tulajdonítanak egy-egy liviusi részletet valamelyik annalista szerzőnek, hogy az adott szöveghelyen az annalista nemzetsége kiemelt szerepet játszik,¹⁷⁰ ami a cicerói-liviusi szemlélet fordított alkalmazása. A megállapítás ennek ellenére igaz is lehet, de valódi bizonyíték nem mindig támasztja alá.

Cicero, de különösen Livius szavai első pillantásra kérdéssé teszik a 3. századot megelőző teljes római történelmet. A túlzott szkepticizmus feltétel nélküli elfogadását néhány

¹⁶⁷ Plin. *N.h.* 35.7.22.

¹⁶⁸ Polyb. 6.53-54. Plin. *N.h.* 35.2.6-7.

¹⁶⁹ Cic. *Brut.* 16.62

¹⁷⁰ A *gens Valeria* példáján a hagyományos nézethez l. Ogilvie, 1965 : 14; az újabb megközelítéshez Cornell, 1986 : 77.

körülmény mégis meggátolja. Itália meghódítása tény; a hódítás folyamata legkésőbb a 3. század első felében lezárult, vagyis a gall támadást követő nagyjából száz év eseménysora nem lehet teljességgel kitalált, igényt tarthat történelmi hitelességre.¹⁷¹ A két antik szerző bírálata csak a temetési beszéd műfajának és az ehhez kapcsolódó *monumentum*oknak szól, vagyis a történelmi eseményeket közvetítő egyéb csatornákat csak korlátozottan érinti. A hamisítások mértékét, elterjedését és elfogadottságát, amelyek hosszú távú fennmaradásához először egyébként is szükség volt egy történetíróra, erősen korlátozhatta még a római arisztokrata családok közötti versengés.¹⁷² Cicero, Livius és minden bizonnyal más szerzők is tudatában voltak a lehetséges hamisításoknak, amelyeket valószínűleg megpróbáltak kiküszöbölni, ha lehetőségük nyílt az információk felülvizsgálatára. A hamisításokra elsősorban azoknak a családoknak vagy nemzetségeknek volt szükségük, amelyek frissen vagy nem érdemeik miatt kerültek a társadalom vezető rétegébe. Az ilyen eredetű torzításokat már maguk a rómaik igyekeztek leleplezni. Az idősebb Plinius szerint az idősebb Messala könyvet írt a híres családokról (*de familiis*), mert felháborította, hogy a Salvittók örökbefogadás útján hozzájutottak a Scipiók nevéhez.¹⁷³

A történeti hagyomány alakításában mind az antik szerzők, mind a modern kutatók egy része valamilyen torzító szerepet tulajdonított a nemzetségeknek vagy családoknak. Az elmélet könnyen bizonyíthatónak tűnt olyan kiemelkedő szerepet játszó családok, mint pl. a Fabiusok vagy Valeriusok esetében, amelyekhez ismert történetírókat lehetett kapcsolni, jóllehet újabban ezeknek az elméleteknek a gyenge pontjaira is rávilágítottak.¹⁷⁴ A Camillusokhoz, pontosabban a Furius nemzetséghez nem lehet olyan történetírót kötni, aki a hagyományt meghatározó tekintéllyel bírt volna, s a későbbi történetírók forrásként hivatkoztak volna rá. A Furius Camillus családnak még három kiemelkedő tagja ismert a 4. századból. Sp. Furius Camillus, aki a 367/66-os rendezést követően az első praetor lesz (Liv. 7.1.2). Az ő fia L. Furius Camillus, aki 338-ban consulként győzelmet arat a praenesteiek és tiburiak fölött. Második consulsága idején, 325-ben a samnisok elleni háború vezetésére betegsége miatt kénytelen volt dictatort kinevezni.¹⁷⁵ Az említett két Furius, Camillus fia és unokája. Spuriuson kívül Camillusnak a hagyomány szerint volt egy fia, akit éppen száműzetéséhez vezető pere idején vesztett el (Liv. 5.32.8). Plutarchos tudósítása szerint (Plut. *Cam.* 35) Camillusnak volt még egy, Lucius nevű fia, akit a Marcius/Maecius-hegynél aratott

¹⁷¹ Millar, 2002 : 88.

¹⁷² Cornell, 1986 : 80-82. Oakley, 1999 : 30-31.

¹⁷³ Plin. *N.h.* 35.2.8. A Plinius által említett Messalát M. Valerius Messala Rufusszal, Caesar legatusával és az 53-as év consulával azonosítja: Peter, HRR, 1883 : 265-266. Ugyanitt kiderül, hogy ez a Messala írt a Serviliusok családjáról is, vö. Plin. *N.h.* 34.38.137.

¹⁷⁴ Cornell, 1986.

¹⁷⁵ Liv. 8.13.1-9 és 8.29.2-9. Münzer, RE 7, 323-324.

győzelme után a tábor őrizetével bízott meg. Plutarchos sem azonosítja ezt a Luciust azzal a Lucius Furiusszal, aki később összekülönbözik Camillusszal a volscusok ellen vívandó ütközet kérdésében.¹⁷⁶ Nem ismert a származása és a Camillushoz való viszonya annak a L. Furius Camillusnak, aki 349-ben consulként a gallok ellen harcolt, jóllehet Appianos Camillus fiának nevezi.¹⁷⁷ Valószínűleg ő volt az a L. Furius, aki 345-ben dictatorként legyőzte az auruncusokat. A csata közben ajánlott fel templomot Iuno Moneta istennőnek, amelyet később a Capitoliumon építettek fel.¹⁷⁸ A Camillus közvetlen leszármazottaiként szóba jöhető személyek sora a két L. Furiusszal véget ér, Camillus unokája után szűkebb családjának leszármazása nem követhető nyomon; sőt Augustus koráig a Camillus *cognomen* is eltűnik a Furiusok névadási szokásaiból. Mindazonáltal a Furius nemzetség egészen a Kr.u. 1. századig jelen van a római történelemben, majdnem 100 Furiusról vannak adataink. A viszonylag kevés római *praenomen*ből meglehetősen sokszor fordul elő a Publius, a Lucius, a Marcus és az egyébként nem túlságosan gyakori Spurius. Az utóbbi három arra utal, hogy a nemzetség számon tartotta elődeit és azok névadását.¹⁷⁹ A Furiusok közül valamelyest kiemelkedik még a három Furius Philus a 2. században,¹⁸⁰ de a történetírás megindulása után nincs olyan korszak, amikor bármelyik Furius is a hagyományt meghatározó tekintélyre tett volna szert.

Három Furiusról maradt fenn irodalmi tevékenységre utaló információ. Christer Bruun az ő tevékenységüket is számításba veszi a Camillus-legenda kialakulásakor.¹⁸¹ Furius Antias költő, akitől hat sor maradt fenn Gellius idézésében. Közel állt Q. Lutatius Catulushoz, a 102-es év consuljához.¹⁸² M. Furius Bibaculusról két szerző is állítja, hogy csipkelődő-gúnyolódó verseket írt valószínűleg az 1. század közepe táján, minthogy mindkét ízben Catullusszal együtt említik.¹⁸³ Ennek a M. Furius Bibaculusnak tulajdonítanak egy *Annales belli Gallici* c. eposzt: Caesar galliai hadjáratának a megörökítését. Macrobius (*Sat.* 6.1.31-4.11) idéz néhány hexameteres sort egy bizonyos Furius *Annales*éből, de a töredékek tartalma nem utal a költemény tárgyára. Ráadásul Caesar hadjáratának epikus megörökítése és az ellene irányuló gúnyolódó versek egy személyhez kapcsolása megnehezítik annak a feltételezésnek az elfogadását, hogy ez a két Furius azonos személy.¹⁸⁴ A harmadik Furiusról még ennyit sem

¹⁷⁶ Plut. *Cam.* 37. Liv. 6.22-25. Ez L. Furius Sp. f. L. n. Medullinus volt, aki 370-ben ismét *trib.mil. cos. pot.*, majd 363-ban censor, vö. Oakley, 1999 : 579.

¹⁷⁷ Liv. 7.24-25. App. *Celt.* 1.1.4. Azt, hogy a hagyomány tulajdonított egy Lucius nevű fiút Camillusnak, megerősítheti az a tény, hogy a Kr.u. 8-ban consulságot viselő M. Furius Camillusnak is volt esetleg egy Lucius nevű gyermeke, vö. Groag, RE 7, 324.

¹⁷⁸ Liv. 7.28. Ovid. *F.* 6.184. Vö. Münzer, RE 7, 322-323.

¹⁷⁹ Vö. RE 7, 315-375.

¹⁸⁰ Münzer, RE 7, 360-362.

¹⁸¹ Bruun, 2000, 62-63.

¹⁸² Gel. 18.11.3. Cic. *Brut.* 35.132. Skutsch, RE 7, 320.

¹⁸³ Tac. *Ann.* 4.34.5. Quint. *Inst.* 10.1.96.

¹⁸⁴ Igaz, hogy van olyan történetíró, akinek esetében tudunk hasonló kettőségről: Prokópios. Az ő munkássága azonban fennmaradt, Furius életműve viszont csak néhány bizonytalan utaláson alapul.

tudunk. Macrobius szerint Sammonicus Serenus *Res reconditae* c. munkájának ötödik könyvében használja forrásul egy bizonyos Furius igen régi könyvét (*in cuiusdam Furii vetustissimo libro*) a *carmen evocationis* kérdésével kapcsolatban. Ezt a Furiust általában L. Furius Philusszal (cos. 136) azonosítják.¹⁸⁵ Az *evocatio* segítségével elfoglalt városok között szerepel Veii is, így nem lehetetlen, hogy ez a bizonyos Furius mind a történelmi körülmények, mind a névazonosság miatt megemlékezett Camillusról. Bruun hipotézisét a „*Furian contributions*”-ról legfeljebb ez utóbbi szerzőnél lehet valószínűnek tartani. A többi, Furiushoz köthető irodalmi alkotásról legfeljebb az képzelhető el, hogy megemlégették híres ősük, Camillus nevét; az már kevésbé elfogadható, hogy érdemben módosították volna a történelmi hagyományt. Egyfelől a történetírást megelőző archivált dokumentumok minden bizonnyal tartalmazták Camillus hivatalait és talán egyes tetteit, másfelől a Bruun által is említett Furiusok már azután alkottak, hogy a történelmi hagyomány megszilárdult, s ez a hagyomány régtől fogva tartalmazott Camillus korára vonatkozó adatokat. Kétséges értékűnek látszik az a példa is, amelyet Bruun hoz a Furiusok hagyományt alakító szerepéről. Camillus és L. Furius már említett konfliktusát¹⁸⁶ akármelyik történetíró kidolgozhatta, hiszen a hadvezértársak viszályának toposzához ezzel egy új, dramatizáló jellegzetességet tehetett hozzá: a vezérek rokonok voltak.

Egyetlen olyan esemény van a Camillus-legendában, amelynek történetisége abban a formában, ahogyan pl. Livius bemutatja, erősen kétséges. Az első gall támadás, illetve Camillus szerepe a gallok visszaverésében mindenképpen a hagyomány által erősen torzított formában maradt fenn. Camillus szerepét a történetben mégsem annyira a Furiusok igyekezetének kell tulajdonítani, mint inkább a római történetírók hazafias, a rómaiak vereségeit mérsékelni törekvő buzgalmának. A hagyomány alakulásának folyamatát leginkább a galloknak váltságdíjzul adott arany sorsának felvázolásával lehet nyomon követni.

A legrégebbi, ámde szűkszavú beszámoló Polybiostól származik. Ő három helyen utal a Capitolium ostromára és a hadisarcra. Az első könyvben elmondja, hogy a gallok erővel elfoglalták Rómát (a Capitolium kivételével), és csak a nekik megfelelő hadisarc fejében vonultak el (Polyb. 1.6.3). Később ismét beszámolva Róma elfoglalásának körülményeiről, a gallok elvonulásának okaként azt adja meg, hogy lakóhelyüket a *venetusok* támadása fenyegette. Ekkor már csak szerződést kötnek a rómaiakkal (Polyb. 2.18.2-3). A harmadik szakaszban egy későbbi háború előkészületeként a kelták biztatják egymást őseik tetteivel, akik „a csata után magát Rómát is egyetlen rohammal elfoglalták, és miután minden elérhető jószágot elzsákmányoltak, hét hónapon át hatalmukban tartották a várost, amelyet saját

¹⁸⁵ Macrobius *Sat.* 3.9.6 skk. Münzer, RE 7, 360. Bruun, 2000, 360. Az *evocatio*ról vö. Köves-Zulauf, 1995 : 98-104.

¹⁸⁶ Liv. 6.22-25. Bruun, 2000, 64-65.

elhatározásukból, jóindulatuk jeleképpen adtak vissza a rómaiaknak, ők maguk pedig sértetlenül és minden veszteség nélkül tértek haza zsákmányukkal együtt.”¹⁸⁷ Ha Polybios tudósítását összevetjük a Liviusival, kiderül, hogy eltűnt ezer font arany. A görög történetíró ugyan nem szól aranyról, de a Capitoliumra beszorított rómaiak más értékes és a gallokat is érdeklő dologgal aligha rendelkeztek. Polybiosnál a gallok zsákmányukkal háborítatlanul hazatértek, Livius (5.50.6) szerint viszont a tőlük visszaszerzett aranyat Iuppiter trónusa alá helyezték el a Capitoliumon.

A két forrást felesleges közvetlenül összehasonlítani, hiszen az általunk megragadható hagyomány két végpontját jelentik.¹⁸⁸ Más szerzőknél elszórtan található adatokból talán rekonstruálhatók a galloknak adott váltságdíjjal történtek. A váltságdíj minden bizonnyal arany volt, mégpedig ezer font. A mennyiséget pontosan megadó szerzők¹⁸⁹ mellett a többi forrás csak a zsákmány nagy mennyiségére utal, vagyis számszerűleg ellentmondó adat nem szerepel a hagyományban. Eszerint az ezer fontnyi mennyiség a hagyománynak vagy autentikus része, vagy korán rögzült eleme.¹⁹⁰ Jóval bonyolultabb probléma, hogyan került (vissza) az arany a Capitoliumra. Strabón (5.2.3, C 220) szerint Caere városának lakói megtámadták és legyőzték a Rómából hazafelé tartó gallokat, a zsákmányt pedig, amelyet azok Rómában szereztek, elvették tőlük. Noha Strabón *expressis verbis* nem közli, de a kontextusból valószínű, hogy a caerebeliek visszaadták az aranyat a rómaiaknak. Lényegében hasonló információt közölhetett a szicíliai Diodóros fő forrása: Caere lakosai megtámadták és lemészárolták a visszatérő keltákat (Diodor. 14.117.7). A szövegben ezen a helyen nem esik szó az aranyról, mivel két paragrafussal előbb Diodóros azt közli, hogy a rómaiak Camillus vezetésével a Veascium városát ostromló gallokat megtámadták, és visszaszerezték tőlük a zsákmányt (Diodor. 14.117.5). Utóbbi információ minden bizonnyal Diodóros mellékforrásából származik, vagyis későbbi fázist testesít meg.¹⁹¹ Diodóros a két forrásból merített információk lehetséges ellentmondásának feloldására Caere lakóinak csak a gallok legyőzését tulajdonította, míg a zsákmány visszaszerzése már Camillus érdeme. Diodóros fő forrása olyan hagyományra nyúlt vissza, amely még Róma és Caere szövetségének idejéből eredhetett, vagyis 353 előtti időszakból. Ekkor ugyanis a caerebeliek Tarquinii és a faliscusok

¹⁸⁷ Polyb. 2.22.4-5. Muraközy Gyula fordítása. Borzsák István szerint Pompeius Trogus, ill. Iustinus ezt a római szépítgetéstől mentes hagyományt követi (pl. Iust. 24.4.2), in: Iustinus, *Világkrónika*; Budapest, Helikon, 1992. 432-433. Iustinus kivonatos műve esetében inkább azzal kell számolnunk, hogy futólagos utalásaiban nem vesztegette a szót az események teljes bemutatására. Livius 10.16.6, 22.59.7, 34.5.9 helyeiből is levonhatnánk hasonló következtetést, ha nem figyelnénk arra, hogy mindhárom alkalommal szónoki beszédben hangzik el Róma elfoglalása. Itt a szónokok érdekében állt, hogy csak a váltságdíjról beszéljenek, annak visszaszerzéséről nem.

¹⁸⁸ Polybios és Fabius Pictor viszonyáról l. Schachermeyr, 1930 : 282-283.

¹⁸⁹ Liv. 5.48.8-49.2. Diodór. 14.116.7. Plin. *N.h.* 33.5.14.

¹⁹⁰ Harmadik lehetőségként felmerülhet, hogy az 'ezer' csupán általános jelentéssel bír, nagy mennyiség értelemben. Vö. Catullus 5, 7-10.

¹⁹¹ Hirschfeld, 1913 : 274; Schachermeyr, 1930 : 284-286.

szövetségében megpróbálták gátat vetni a római terjeszkedésnek. Vereségük után Caere a római állam részévé lett és megfosztották kiváltságaitól.¹⁹² Azután, hogy Caere szembekerült Rómával és veresége tulajdonképpen eljelentéktelenítette, megindult a hagyomány átdolgozása, azaz Caere szerepének csökkentése. Ehhez a fázishoz tartozhat Diodóros mellékforrása.

A rendelkezésünkre álló források közül Diodóros mellékforrásával kerül be a hagyományba Camillus alakja, akinek szerepét a liviusi, és a Liviushoz kapcsolódó későbbi hagyomány (Plutarchos, Zónaras) teljesítette ki. Ennek a változatnak a hitelessége kétséges.¹⁹³ Mindenesetre az aranykincshez kapcsolódó kulturális emlékezetnek valamilyen valós tárgyakhoz kellett kötődnie. E nélkül aligha alakulhatott volna ki ilyen burjánzó tradíció, a kulturális emlékezet ugyanis mindig kapcsolódik az embert körülvevő olyan tárgyakhoz, amelyek múltbéli eseményekre emlékeztetnek, amivel voltaképpen az adott közösség identitását erősítik. Erre a jelenségre vezethetők vissza azok az aitiologikus történetek, amelyek – részben a római olvasók számára terapeutikus jelleggel – a galloktól elszenvedett vereséget új kezdetnek értelmezték, s ilyen módon a város elfoglalását annak alapításával állították egy sorba.¹⁹⁴

A Capitoliumon tehát minden bizonnyal volt olyan aranykincs, amelyet a galloktól származónak tartottak abban az időben, amikor Camillus személye az arany megszerzéséről szóló hagyomány része lett. A történetírásban több ízben bukkanunk galloktól szerzett aranykincsekre. Észak-Itália római pacifikálása során Claudius Marcellus 196-ban hadat viselt az ott lakó kelta törzsek, a boiusok és insuberek ellen. A Comum környékén folytatott harcokban Marcellus hatalmas zsákmányt szerzett, többek között sok arany nyakperect (*torquis*), ezek egyike különösen súlyos volt (Liv. 33.36.13). Ezeket Iuppiter szentélyében helyezték el a Capitoliumon. Livius közlésének forrásai Valerius Antias és Claudius Quadrigarius. 124-ben C. Cassius Longinus és Sex. Domitius Calvinus consulok az arvernusok törzsének legyőzése után a gallok nyakpereceiből álló zsákmányt Rómába szállították.¹⁹⁵ Jóllehet sosem került Rómába, mégis fényt vet a galloktól szerzhető arany lehetőségére és mennyiségére a tolosai kincs nevezetes története. Q. Servilius Caepio kifosztotta Tolosát, ahol a gallok állítólag a delphoi Apollón-szentélyből származó kincseket őrizték. A kincs azonban úton Massilia felé elveszett. 104-ben az *aurum Tolosanum* miatt

¹⁹² Erre utal Strabónnál a célzás a rómaiak hálátlanságára. Caere szerepe persze ugyanúgy lehet egyfajta helyi tradíció, mint Massilia közreműködése a zsákmány kiegészítésében, Iustin. 43.5.9. Mindkét esetet úgy lehetne értelmezni, hogy megpróbálták történeti indokokkal megerősíteni a felemelkedő Rómához fűződő kapcsolatukat. Vö. Alföldi, 1963 : 340-342, 348. Ungern-Sternberg, 2000 : 211-212.

¹⁹³ Vö. pl. Alföldi, 1963 : 357, 374 *et passim*.

¹⁹⁴ Assmann, 2004 : 20-21. Ungern-Sternberg, 2000 : 221-222.

¹⁹⁵ Liv. *per.* 61. Eutrop. 4.22.

vádat emeltek Caepio ellen. Vesztét azonban nem ez okozta, hanem a cimberektől 105-ben elszenvedett veresége¹⁹⁶, ami miatt kis-ázsiai száműzetésbe kellett vonulnia.

A felsorolt adatok lehetővé teszik azt a feltételezést, hogy más ilyen aranykincsekhez, amelyeknek valódi eredetét már nem tartotta számon az emlékezet, hozzákapcsolták Camillus személyét. Az azonosítást megkönnyíthette, hogy Iuppiter szentélyében, Iuno szobra előtt állt az a három aranykehely (*paterna*), amely Camillus győzelmi ajándéka volt az aequusokon, a volscusokon és az etruszkokon aratott háromszoros diadala után.¹⁹⁷ Az arany visszaszerzésének a formálódó Camillus legendába jól illeszkedő történetét valamikor a 3-2. század folyamán dolgozhatták ki, párhuzamosan a rómaiaknak a Pó-vidéki Galliát elérő terjeszkedésével, de legkésőbb a kései annalsztika korában.¹⁹⁸ Az előbbi változat mellett szólhat, hogy 196-os hadjárata idején Marcellusnak consul- és hadvezértársa volt L. Furius Purpureo (Liv. 33.24, 36-37), aki már praetorsága idején is az észak-itáliai hadművelési területen tevékenykedett, jóllehet a diadalmenetet végül megtagadták tőle (Liv. 31.10-11; 47-48). L. Furius Purpureo nemcsak az európai, hanem a kis-ázsiai gallokkal is kapcsolatba került, hiszen részt vett Cn. Manlius hadjáratában, majd fellépett a hadvezér diadalmenetének megszavazása ellen (Liv. 38.44 skk.). Egy a ligurok és gallok ellen sikereket arató Furius személye inspiráló hatással lehetett a Camillus-legenda formálódására. A más-más időpontban Rómába került aranykincsek eredetéről szóló történetek kidolgozását elősegítette még a gallok hadjáratainak jellege. A gallok nem előre meghatározott terv szerint, egységesen irányított hadműveletket folytattak, hanem zömmel rablóhadjáratokat. Kalandozásaik sikerétől függően a zsákmány egyik törzstől a másikhoz, egyik itáliai várostól a másikhoz kerülhetett.

Az a tény, hogy a zsákmány sorsát nem lehetett pontosan nyomon követni, megkönnyítette az utólag konstruált történetek szerzőinek dolgát. Ezt nemcsak Camillus esetében használta ki a meglepően termékeny római hagyomány. A nagy gall támadáskor a Capitoliumot a liviusi beszámoló szerint Q. Sulpicius katonai tribunus vezetésével védték a rómaiak. Ő volt az, aki a váltságdíjjal kapcsolatos tárgyalásokat folytatta, és ő adta át a kialakított aranyat a galloknak (Liv. 5.48.8-49.2). A Sulpicius nemzetségre nyilvánvalóan rossz fényt vetett ez az adat, így az egyik későbbi gall támadásnál C. Sulpicius vezetésével elért helyi sikert¹⁹⁹ a (családi) hagyomány felnagyította, szinte a Camilluséval tette egyenrangúvá. C. Sulpicius elég nagy mennyiségű aranyat zsákmányolt a galloktól, amelyet a Capitoliumon helyezett el.²⁰⁰ Camillus és Sulpicius története kísértetiesen egyező elemeket

¹⁹⁶ Plut. *Mar.* 19. Rhet. Her. 1.24.

¹⁹⁷ Liv. 6.4.2-3. Vö. Hirschfeld, 1913 : 284-285. Münzer, RE 7, 336. Oakley, 1999 : 34-35, 422-423.

¹⁹⁸ Vö. Hirschfeld, 1913 : 274-275, Schachermeyr, 1930 : 289.

¹⁹⁹ CAH, 1928 : 566.

²⁰⁰ Liv. 7.15.8; Eutrop. 2.4-5. A Sulpiciusokról szóló hagyomány egyik formálója az a C. Sulpicius Gallus (cos. 166) lehetett, akinek sokoldalú műveltségét még később is csodálták. Terentius darabjainak színrevitelében is

mutat, ami arra utal, hogy ugyanazt a bizonytalanságot és információs űrt többféle módon használta ki a későbbi római történetírás. Létezett persze harmadik változat is, mégpedig Tiberius császár egyik őseivel kapcsolatban. Állítólag ez az ő, és nem Camillus, szerezte vissza a senonoktól a Capitolium ostromakor kifizetett aranyat Hirschfeld ugyan ezt a változatot véli a leginkább hihetőnek, de alighanem ez szintén a nemzeti hamisítások sorába tartozik.²⁰¹

Az elmondottak alapján megvolt a lehetősége, hogy Camillusról és koráról hiteles elemeket tartalmazó információk jussanak el a történetírók első generációinak közvetítésével vagy akár közvetlenül egészen Liviusig. A tradíció továbbadása során a történet egyes elemei sérülhettek, olyan újraértelmezést kaphattak, amely inkább az újraértelmező jelenét tükrözte, mint a 4. századi körülményeket, de mindvégig számolni kell egy autentikus maggal. A legjelentősebb torzító tényezőnek tartott nemzeti eredetű hamisítás Camillus esetében minimálisnak tekinthető. A gall támadás történetének rómaiakra nézve kedvező átstrukturálása²⁰² legfeljebb áttételesen érinti Camillus történetének többi elemét, nem szükségszerű annak feltételezése, hogy egy ártékelés miatt minden más részlet újrafogalmaztak volna. A források és megbízhatóságuk tárgyalása után érdemes közelebről is megvizsgálni, miként jellemezhető Camillus kora, milyen szerepet játszhatott egy M. Furius

közreműködött, hogy T. Manlius Torquatus családi legendáriumát, politikai ellenlábásának lejárata érdekében, pl. a *Hecyrában* kigúnyolják. Ez lehet az egyik forrásvidéke M. Manlius Capitolinus kedvezőtlen, s a gallokat legyőző Sulpicius kedvező beállításának a hagyományban (vö. a Gallus *cognomemmel*). L. bővebben: Trencsényi-Waldapfel Imre: Terentius, in: P. Terentius Afer, *Phormio*. Az *élősdí*; Budapest, Akadémiai, 1961. 32-42.

²⁰¹ Suet. *Tib.* 3.2. Hirschfeld, 1913 : 283-284.

²⁰² Az antik írók a gall támadás visszaverését tulajdonították Camillusnak, a modern történeti hagyomány egy része pedig a manipulus taktika bevezetését kapcsolja valamiért Camillus nevéhez. A köztársasági római hadrend változásáról írt cikkében M.C.J. Miller a manipuláris taktika bevezetését ugyan valószínűleg helyesen a samnis háborúk idejére teszi, mégis azt említi, hogy az antik tradíció ezt Camillus reformjának tartja. Az általa hivatkozott forráshelyek egyike sem említi, hogy Camillus vezette be a manipulust, mint alapvető harcászati egységet (Miller, 1992 : 68). A magyar szakirodalomban is megtalálható ez az összekapcsolás: Hahn, A hadművészet, 1963 : 70, aki a római hagyományra hivatkozik, közelebbi forrás megjelölése nélkül. Az interneten még mindig előfordul, hogy a manipulus eredetét a gall támadáshoz kapcsolják, pl. [http://en.wikipedia.org/wiki/Maniple_\(military_unit\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Maniple_(military_unit)). Az Alliónál lezajlott ütközetben a legnagyobb vereséget a teljes nehézfegyverzettel felszerelt harcosok szenvedték el. A hadsereg személyi veszteségének pótlására olyan rétegeket is bevontak a phalanxba, amelyek csak egyszerűbb fegyverzetet tudtak maguknak biztosítani. Ennek leglátványosabb jele a *lorica* és *clipeus* felváltása az olcsóbb, ám nagyobb területet védő *scutummal* (Miller, 1992 : 66-67). A fegyverzetbeli reformot tulajdonítja az antik források egy része Camillusnak (Plut. *Cam.* 40. DH 14.9.2. A gall támadás sokkhatása – úgy tűnik – fokozta a hadvezérek találmányosságát: App. *Celt.* 1.3 szerint C. Sulpicius dictator a dárdavetés hatékonyságát növelte.). Livius, amikor a samnis háborúk leírásánál vázolja a manipuláris hadrendet, összevonva említi a két reformot: előbb a fegyverzet változását, majd a hadrend átalakítását tárgyalja. (Liv. 8.8.3-14. Vö. még Liv. 7.10.5,10. Miller, 1992 : 67.) A két változás egymás mellé helyezése, valamint az, hogy az egyiket más források Camillusnak tekintették, kapcsolhatta össze Camillus nevével a manipulus taktika bevezetését. (Ezt a magyarázatot javasolta már 1870-ben a W. Smith (ed.) *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, 500 sk., s.v. *exercitus*. Elérhető: <http://www.ancientlibrary.com/smith-dgra/0507.html>.) A félreértéshez hozzájárulhatott, hogy egy L. Furius Camillus, mégpedig vélhetően M. Furius unokája, harcolt azokban samnis háborúkban, amelyek során a manipuláris taktikát bevezették (Liv. 8.29.2-9. Münzer, RE 7, 323-324.).

Camillus az adott történelmi időszakban. Mennyiben tekinthető Camillus alakja a Liviusnál bemutatott formában történelmileg autentikusnak?

A 4. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁNAK TÖRTÉNETI VISZONYAI ÉS A CAMILLUS- LEGENDA

Az 5. század folyamán a római külpolitikának két fenyegetéssel kellett szembenéznie. Észak felől a szomszédos etruszk város, Veii ambíciói jelentettek a 4. század elejére immár évszázados konfliktusforrást. Hosszú ideig a két egymástól alig 17 kilométerre fekvő település határát a Tiberis jelentette, ahogy erre néhány helynév is utal (*litus Etruscus, ripa Veientana*).²⁰³ A Tiberis, amely a Pó után Itália második leghosszabb folyója, egyes szakaszai nagy jelentőséggel bírtak a különböző árucikkek szállításában. Az útvonalakat stratégiai helyzetüknél fogva Antemnae és Fidenae ellenőrizte. A félsziget belsejével fenntartott kereskedelmi kapcsolatokban Róma nagymértékben rá volt utalva ezen városok jóindulatára, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ezek a kapcsolatok az 5. században még jóval fontosabbak, mint a tenger felé irányulók. Stratégiai jelentősége volt mind az élelmezésben, mind az élelmiszerek tartósításában a sónak, amelyet a Tiberis torkolatánál állítottak elő. A két rivális város, Róma és Veii egyaránt magának igyekezett biztosítani az értékes nyersanyag és a hozzá vezető utak feletti ellenőrzést. A folyó jobb partján a veiibeliek minden akadály nélkül eljuthattak a kívánt célhoz, a bal parton, ahol a rómaiak szállíthatták volna a sót, Ficana, egy kis latin város állt a későbbi *via Ostiensis* tizenegyedik mérföldkövénél. Mivel azonban az 5. században egyik fél sem volt túlerőben, mind a rómaiak, mind a veiibeliek sóellátása elégséges és problémamentes volt. A két város határának és érdekszférájának harmadik neuralgikus pontja szinte maga Róma városa volt. A város legalább az 5. század közepéig közvetlenül érintkezett a veii területtel. A várossal szemben, a folyó jobb partján a Ianiculum magasodott, s ez stratégiai pozíciót jelentett egy esetleges támadáskor Róma ellen. A hagyomány – akárcsak a Tiberis torkolat birtokbavételét, Ostia megalapítása révén – a Ianiculum elfoglalását Ancus Marcius királynak tulajdonítja (Liv. 1.33.6). Bár maga Livius később egészen másról tanuskodik, amikor beszámol a 477. év eseményeiről: *Velut ab arce Ianiculo passim in Romanum agrum impetus dabant* (Liv. 2.51.4).²⁰⁴

A volszusokkal és aequisokkal az 5. század közepén hosszú háborúskodásba keveredő Róma anyagi helyzetének javítása érdekében egyre szorosabb kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Etruria belső részének városaival, aminek nemcsak kereskedelmi, hanem járulékos politikai haszna is volt. Clusium, Cosa, Populonia stb. érdekelték lettek a római prosperitás fenntartásában, így kevésbé hajlottak arra, hogy támogassák Veii-t. A legközelebbi etruszk város, Caere, pedig úgy tűnik eleve ellenséges viszonyban állhatott a veiibeliekkel, s a

²⁰³ Hantos 1997 : 129.

²⁰⁴ Hantos, 1997.

rómaiakkal valószínűleg ekkor kialakuló szövetsége, ami a gall invázió idején tanúsított magatartásában is kifejezésre jutott, hozzávetőleg a 350-es évek végéig tartott.²⁰⁵ Néhány más városállam (Tarquinii, Capena, Falerii) erőtlen próbálkozásaitól eltekintve, a többi etruszk várost az is akadályozta a beavatkozásban, hogy északon új ellenség jelentkezett: a gallok, akik vélhetően jelentős etruszk erőket kötöttek le (Liv. 5.17.6-10). A gazdasági és külpolitikai tényezőkön túl lehetett még egy elem, ami miatt az etruszkok eltekintettek a határozott fellépéstől. Ez pedig a geográfiai volt, ugyanis Veii-t az etruszk törzsterülettől elválasztotta a Ciminius-hegység. Veii az etruszkok szempontjából egy sziklapermetés elhelyezkedő határerődnek számított, s ilyen módon elszigetelt volt. A veii háború lezárását követően hamarosan sor került Capena, Sutrium és Nepete „elfoglalására”, ami bizonyítja, hogy a Ciminius-hegységet valóban valamiféle természetes határvonalnak tartották.²⁰⁶

Az említett okoknál fogva valamikor az 5. század utolsó harmadára a rómaiak a konfliktusban kezdtek előnyösebb helyzetbe jutni. Erre utalna, hogy az 5. század végére Veii-t fallal övezték.²⁰⁷ 426-ban a rómaiak elfoglalják Veii szövetségeseit, a kereskedelmi útvonalakat ellenőrző Fidenae, Crustumeriumot és Ficulae. Mintegy húsz évvel később tör ki az a tízéves háború, amely hosszú ostrom után az etruszk város meghódításához vezet. Az ostrom során lezajlott valódi eseményeket a legenda homályába burkolták a rómaiak. Az átszínezésben szerepet kapott Trója hasonló módon tíz évig tartó küzdelme, Aeneas és Mezentius harca, valamint a létező – gyakorlati célokat szolgáló – árokrendszer (*cuniculus*).²⁰⁸ A hagyomány szerint Veii elfoglalásában döntő szerepe volt Camillusnak, s magát a tényt a modern kutatás sem vonja kétségbe, nem rendelkezvén eltérő változatokkal Veii elestéről.²⁰⁹ Camillus hadvezéri ténykedésének valószínűségét növeli, hogy a dél-etruriai hadműveleti területen több ízben bízzák rá a római csapatok vezetését. Falerii, Sutrium és Nepete bevonása a rómaiak érdekkörébe szintén Camillus nevével kapcsolódik össze (Liv. 5.12.5; 5.19.7; 5.26-27; 6.3-4; 6.9-10). Camillus kapcsolódása Veii-hez és környékéhez talán a római belpolitika alakulására is hatással volt, miképpen később látható lesz.

Veii elfoglalása többek között egy hosszú távon kamatozó haszonnal járt. Az ásatások alapján Veii igen fejlett úthálózattal rendelkezett, amely összekötötte őt a szomszédos területekkel. A későbbi római úthálózat, amely Nepete, Sutrium és a félsziget belsejében

²⁰⁵ Liv. 5.16.5; 7.20. Alföldi, 1963 : 340-341. Cornell, 1995 : 312-313.

²⁰⁶ CAH 1928 : 511, 515 skk., 555 skk. Ogilvie, 1965 : 627. Veii-ről l. még Torelli, M.: *Veio, la città, l'arx e il culto di Giunone regina*, Miscellanea Archeologica Tobias Dohrn, Roma, 1982, 7-28.

²⁰⁷ Hantos, 1997 : 142. Ross Holloway, 1994 : 102 ellentmond ennek. Szerinte a falakat 396 után is építhették. Az ötödik században azonban védelmi jellegű leletek adathozhatók Veii és Róma határvidékén, és magában Veii-ben. Patterson et al. 2004 : 5 skk.

²⁰⁸ Ogilvie, 1965 : 628, 658-659, 672. Cornell, 1995 : 312. Piccirilli, 1980 : 423 további irodalommal. A tíz éves időtartamot Enniusra vezeti vissza: Walter, 2000 : 65.

²⁰⁹ Münzer, RE 7, 326. CAH 1928 : 511. Ogilvie, 1965 : 670. Oakley, 1999 : 378. Köves-Zulauf, 1995 : 100 skk. Iuno Regina *evocatio*jával kapcsolatban.

fekvő etruszk városállamok felé irányult, ezt a szisztémát vette alapul, erre épült rá.²¹⁰ A fejlett infrastruktúra mellett minden bizonnyal számolni kell kulturális hatással is. A korabeli római történelemmel kapcsolatban azonban ezeknél jelentősebb elem volt az államterület megnövekedése. A rómaiak birtokába jutottak egy körülbelül akkora területnek, amekkora a saját államterületük volt, azaz a római fennhatóság alatt álló földterület voltaképpen megkettőződött, felülmúlva ekkorra bármely latin város territóriumát.²¹¹ Alföldi András ugyan Dél-Etruria meghódítását nem a rómaiak saját eredményének tartja, hanem a latin szövetség vállalkozásának, mégis elgondolkoztató, hogy Veii meghódítása után nem sokkal a rómaiak négy új tribust (*Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arnensis*) hoztak létre, vagyis az adott terület jelentős része ténylegesen római uralom alá került.²¹² Az 5. században Veii területén régészetileg megfogható folyamatok tükrözik a háborús viszonyok között instabil politikai helyzetet. Az ún. *Tiber Valley Project* (1997-2002) keretében folytatott ásatások szerint csökken a városok mérete és a falusi lelőhelyek száma, összeszorul a termelés és a kereskedelem. Ennek megfelelően a kerámia az 5. században és a 4. század elején meglehetősen hiányos. A megelőző és a következő korban a települések száma közel azonos. Dél-Etruria az 5. és 4. században hanyatló periódusban volt, a római hódítás következtében gazdasági és társadalmi átrendezés előtt állt.²¹³ A reorganizációt minden bizonnyal nehézségek kísérték, amelyek közül első helyen lehet említeni a hamarosan bekövetkező gall támadást.

Rómának 4-3. századi története során két nagy ellenséggel kellett szembenéznie: a gallokkal és a punokkal. Míg az utóbbiak ellen viselt három háború részletesen dokumentált, a gallok elleni harcok első időszakáról meglehetősen hézagosak az ismereteink. Az Észak-Itália meghódításáért 225 és 222 között vívott harcokról részletes leírást ad Polybios (2.14-35), alighanem a legnagyobb méretű összecsapásról tudósítva, amely Caesar galliai hadjáratai előtt történt a kelták és rómaiak között.²¹⁴ A két nép konfliktusának ezt megelőző másfél évszázados történetében egyedül a 295-ös sentinumi ütközet időpontja tekinthető biztosnak.²¹⁵ A Róma elfoglalásával járó első gall támadás kivételével a 4. századi összecsapások időpontját Sentinumhoz viszonyítva következtetik a kutatók.²¹⁶ Az időpontokban a gondos vizsgálatok ellenére mégis zűrzavart idéz elő két körülmény. (1) Az ókori kronológiai rendszerek kuszasága már az első gall támadás időpontjában is okoz egy legalább három éves

²¹⁰ Cornell, 1995 : 310. Hantos, 1997 : 138-139.

²¹¹ Alföldi, 1963 : 402. Cornell, 1995 : 320. Hantos, 1997 : 144, 64. jz.

²¹² A *tribusok* jelentőségéről a hagyományban l. Millar, 2002 : 92-93.

²¹³ CAH 1928 : 574. Alföldi, 1963 : 401. Patterson et al. 2004 : 5-13.

²¹⁴ Rosenberger, 2003 : 367-368.

²¹⁵ Liv. 10.21-31. Oakley, 1999 : 362.

²¹⁶ Alföldi a 390/387-ből indul ki, ami bizonytalanná teszi. Livius és Polybios dátumaihoz l. Zielinska, 1998 : 380-381.

különbséget.²¹⁷ (2) A Pó-síkság elfoglalása után a kelta törzsek egyrészt talán újabb településterületet keresve, másrészt megélhetésük biztosítására rablóhadjáratokat vezettek Itália belső területei ellen. Kiegészítő tevékenységként pedig zsoldosként szolgáltak, főleg a szicíliai türannoszok seregében. Egyik „kalandozásuk” áldozata lett Róma is. A gall támadások nem központilag szervezett akciók voltak; a gall törzsek az egyes hadjáratokra külön-külön összeverődve több hordában vagy csapatban támadtak és fosztogattak. Megtörténhetett, hogy egy-egy itáliai települést nem dél felé vonulva, hanem szállásterületükre visszatérőben dúltak fel. Az is megeshetett, hogy ugyanazt a várost különböző csapataik rövid időn belül többször is kifosztották.²¹⁸

A második nagyobb gall támadás valamikor 360 körül érte Rómát, amikor a gallok két latin város Tibur és Praeneste szövetségeseiként tűnnek fel. A tradícióban ehhez az összecsapáshoz kapcsolódott Manlius Torquatus párviadala, majd C. Sulpicius győzelme.²¹⁹ Róma és a latinok küzdelmében az utóbbiak oldalán lépnek fel gall segédc csapatok 350/349-ben az Albai hegy körüli hadműveletekben. A gallok és latinok szövetsége, valamint egy görög hadiflotta feltűnése készítette arra a rómaiakat, hogy addigi történelmük legnagyobb seregét állítsák fel, majd az ifjabb Camillus vezetésével megverjék a fosztogató gallokat. E hadjáratban esett meg Valerius Corvus párviadala.²²⁰ A források feljegyzik, hogy 332-ben és 329-ben is tartani kellett gall támadástól, ám ez üres fenyegetésnek bizonyult, amit hamarosan békekötés követett. Valószínűnek tűnik, hogy nem két eseményről, hanem egyszerű ismétlésről van szó.²²¹ Sentinum előtt négy évvel az etruszok próbálták rávenni a gallokat egy Róma elleni támadásra, amiből csak fosztogatás lett, nyílt összecsapás nem történt.²²²

Az első csapás, ami a gallok részéről Rómát érte, 390-ben vagy 387-ben következett be.²²³ Számunkra ennek a támadásnak az eseményeit a liviusi leírás kanonizálta, jóllehet az ókorban élő többféle hagyománynak nyomai mind a mai napig fennmaradtak. A 5. század vége felé az Alpokon túl lakó kelta törzsek átkelve a hegység hágóin benyomultak az akkor etruszok által birtokolt Pó-síkságra, és hirtelen támadásukkal a terület nagy részét birtokukba vették. Jóllehet egyes etrusz városok, pl. Felsina (a mai Bologna), még évtizedekig

²¹⁷ Alföldi, 1963 : 355 a liviusi kronológiát, míg a CAH 1928 : 561 inkább a polybiosit követve határozza meg az egyes hadjáratok időpontját. A kronológiákhoz l. Oakley, 1999 : 104-106; Zielinska, 1998 : 374-378. Bickerman, 1980 : 69-70.

²¹⁸ Schachermeyr, 1930 : 295 találó hasonlata jól rávilágít erre: *Ihre Plünderungszüge sind vielmehr ähnlich zu werten wie später diejenigen der Awaren und Magyaren, die von Ungarn aus einmal dieses, dann jenes Nachbarland überfielen. Danach ist nun auch das Unternehmen der Gallier gegen Rom zu beurteilen.* Vö. még Oakley, 1999 : 363.

²¹⁹ Pol. 2.18.4-6. Liv. 7.9-15. Vö. CAH 1928 : 572-573. Alföldi, 1963 : 362-363. Oakley, 1999 : 364-365.

²²⁰ Pol. 2.18.7-8. Liv. 7.23-26. Alföldi, 1963 : 348-349, 364-365.

²²¹ Pol. 2.18.9. Liv. 8.17.6-7, 8.20.2-5. CAH 1928 : 573. Oakley, 1999 : 362-363.

²²² Pol. 2.19. Oakley, 1999 : 362.

²²³ Pol. 1.6. Bickerman, 1980 : 69-70. Az időpontot a modern kutatók 385-ig, sőt 381-ig tolják előre: Le Glay et al., 1997 : 56. Rosenberger, 2003 : 365.

ellenálltak, a gallok mégis hadjáratokat indítottak Itália belseje felé.²²⁴ A római hagyomány szerint egyik célpontjuk a már említett Clusium városa volt, ami viszont Rómától kért segítséget. Róma három követet küldött, hogy közvetítsenek a két fél között, ők azonban megszegve a *ius gentiumot* beavatkoztak a harcba. A követek jogtalan tettéért elégtételt követelő gallokat a rómaiak visszautasították, ezért a gallok felhagyván a clusiumiak földjének dűlésével Róma ellen vonultak. Rómától nem messze, az Allia-folyó partján súlyos vereséget mértek a rómaiakra, majd bevonultak a városba. A lakosság zöme elmenekült, csupán kicsiny védősereg maradt hátra, hogy oltalmazza a Capitoliumot. Hét hónapnyi ostrom után, amikor mindkét fél ereje kimerülőben volt, a rómaiak váltságdíjat ajánlottak fel. A megállapodás szerint ezer font arany fejében a gallok elvonultak volna, ám a mérésnél hamis súlyokat használtak. A csalást szóvá tevő rómaiaknak pedig azt hányták a szemére: *Vae victis!* Jaj a legyőzötteknek! Az utolsó pillanatban megérkezett a M. Furius Camillus vezette római felmentősereg, megakadályozta a váltságdíj átadását, majd vereséget mért a gall seregre (Liv. 5.33-50).

Ez az 1. századra kialakult hagyomány több olyan elemet tartalmaz, amely aligha állná ki a hitelesség próbáját. Erre mutat a többi között, hogy az állítólagos római győzelem ellenére – mint láttuk – a gallok még egy évszázadon át folyamatosan támadták Közép-Itáliát, illetve ennek római uralom alatt álló részét. Nagy a valószínűsége annak, hogy a gallok okozta károk nem voltak végzetesek, ezeket csupán a római hagyomány nagyította fel. A rómaiak ugyanis néhány éven belül offenzívába kezdtek a szomszédos államok, törzsek ellen, s ez egy katasztrofális vereség után elképzelhetetlen lett volna.

A gallok első támadásának történetét inkább a kulturális emlékezet alakította. A felemelkedő Róma számára szégyenfoltot jelentő vereséget és a hozzá kapcsolódó eseményeket (pl. a váltságdíj sorsát) a hagyomány terapeutikus jelleggel formálta át.²²⁵ Az ilyen módon kialakuló tradíciónak mozgatórugója lehetett, hogy a város új megalapításának gondolatával telített 1. században a gall pusztítás utáni helyreállítást Róma romulusi alapításával vetették egybe. A galloktól elszenvedett vereséget egy új kezdet lehetőségének értelmezve olyan aitiológikus történetekkel tették színesebbé a valószínűleg szűkszavú hagyományt, amelyek a város helyreállítását összemosták az eredeti alapítással. A város elvesztését és visszaszerzését egyúttal példaként lehetett állítani a polgárháború idején a rómaiak elé.²²⁶

²²⁴ Diodor. 14.113. Liv. 5.33-35. CAH 1928 : 555-558.

²²⁵ Ungern-Sternberg, 2000 : 217.

²²⁶ Pl. Ungern-Sternberg, 2000 : 215, 220. Rosenberger, 2003 : 373. Horsfall 1981 : 303-305. Az aitiológikus történetek helyszínhez kapcsolásához l. Kraus-Woodman, 1997 : 58, Róma újraalapításáról az I. században l. Havas, *Bevezetés*, 2001 : 232 et passim.

A rómaiak kollektív emlékezete tehát egyfelől tragikusabbá formálta a gall támadást, másfelől beleszötte a camillusi felszabadítást, így fokozva az események drámaiságát.²²⁷ Róma vereségének kompenzálására került be a hagyományba néhány „Retterfigur”: a Vesta-szüzeket Caerebe szállító L. Albinus, a várost felszabadító és a váltságdíjat visszaszerző Camillus, de ilyen pl. Fabius Dorsuo is.²²⁸ A kutatásban régóta elismert, hogy Camillus szereplése történetileg hitelesnek tekinthető eseményekhez kapcsolódik, legfeljebb Camillus alakjának és tetteinek történetisége kétséges. Alföldi András szerint az a tény, hogy az Allianál megvert római sereg zöme még a Tiberis átúszását is kockáztatva Veii-be menekült, a vereség pillanatában meghozott racionális döntésnek köszönhető, hiszen Róma védelme falak híján elképzelhetetlen volt. Ezzel szemben a természettől is védett Veii jó támaszpontként szolgálhatott a sereg újjászervezésére. Polybios egyik mondatának elemzésekor Alföldi arra a következtetésre jut továbbá, hogy a gallokat nem csupán a venetusok támadása, hanem a rómaiak felmentési kísérletei is visszavonulásra készítették.²²⁹ Tény, hogy a számunkra megmaradt római történetírás előtti időre utalva Plutarchos közli: Aristotelés szerint Róma megmentője egy bizonyos Lucius volt (Plut. *Cam.* 22). A névre több magyarázat született²³⁰, mindenesetre a felsoroltak alapján úgy tűnik, hogy a rómaiak megpróbálkoztak szerény ellentámadásokkal, amelyek még helyi sikereket is eredményezhettek. A rómaiak felmentési kísérleteiből alakulhatott ki a Camillus-féle felszabadítás.²³¹ Camillus liviusi bemutatását a gall katasztrófával kapcsolatban mindenképpen túlzónak kell tartani, ám nem elképzelhetetlen, hogy egy korabeli római hadvezér képes volt a válság pillanatában bátor döntést hozni, ezzel biztosítva a rómaiak cselekvési képességét mind a gall ostrom idején, mind a gallok elvonulása után a szomszédokkal szemben.

A gall betörés okozta pusztítás mértéke nem teljesen világos. Az antik források nyilvánvaló túlzásaitól ugyan eltekinthetünk, de ez csak egy negatív megközelítést eredményez. Állíthatjuk, hogy a római emberi és anyagi erőforrások biztosan nem szenvedtek akkora kárt, mint amekkoráról a római szerzők beszámolnak. Ezen a módon azonban nem lehet felmérni a gall betörés következményeit. A régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a várost nem rombolták le, illetve gyújtották fel.²³² Azok a kutatók, akik tagadják, hogy a gall

²²⁷ Ungern-Sternberg, 2000 : 221-222.

²²⁸ Ungern-Sternberg, 2000 : 212, 217. Burck *Aktuelle*, 1966 : 364-365 Camillusnak ezt az aspektusát Augustusszal hozza összefüggésbe. Dorsuoról l. Richardson 2004.

²²⁹ Pol. 2.18.3. Muraközy Gyula magyar fordítása nem tükrözi Alföldi értelmezését: „De mivel közben a venetusok rátámadtak a területükre, békét kötöttek a rómaiakkal, visszaadták nekik városukat és hazavonultak ...” Vö. Alföldi, 1963 : 356-358. A Veii-be menekülést más útvonalon, s kevesebb szervezettséget feltételezve képzeli el Schachermeyr, 1930 : 299-301.

²³⁰ Pl. Martin, 1982 : 362, 365. Cornell, 1995 : 316. Bruun, 2000 : 58 skk.

²³¹ Vö. Camillus ardeai tevékenységével: Liv. 5.43.6-45.3, Plut. *Cam.* 23, aminek kialakulásába a helyi hagyomány is bekapcsolódhatott. Cornell, 1995 : 317 teljesen elutasítja a „Camillus-sagát”.

²³² Ross Holloway, 1994 : 91 skk. Rosenberger, 2003 : 365.

támadásnak súlyosabb hatásai lettek volna, abból indulnak ki, hogy a rómaiak rövid időn belül képesek voltak offenzívát indítani a szomszédos népek ellen.²³³ A rómaiak katonai erejének megmaradását két módon lehetne megmagyarázni. (1) Már az első gall támadás is Caere és a szicíliai Dionysios konfliktusának része volt, ezért a gall csapatok célja nem Róma elpusztítása, hanem csupán a dél felé vonulás volt, amit történetesen a rómaiak – akár saját területük védelmében, akár Caere szövetségeseiként – megpróbáltak megakadályozni. A gallok célja csak az átvonulás volt, ezért nem üldözték a megvert sereget, nem foglalkoztak Róma teljes elpusztításával. A gall támadás beillesztése Dionysios és Caere konfliktusába Cornell elképzelése, aki maga is elismeri, hogy téziséjét jelenleg nem lehet bizonyítani. Ezért az erre épülő további lehetőségek is ingatag alapon állnak.²³⁴ (2) A gallok vereséget mértek a rómaiakra és megsarcolták a várost, de – ahogy Alföldi András feltételezte – valamelyik római főtisztnek sikerült megmentenie a sereget a teljes pusztulástól, így téve lehetővé a későbbi támadó politikát. Az a tény, hogy a későbbi hódítások egyik vezéralakja – még Cornell²³⁵ szerint is – Camillus volt, megerősíti azt a korábbi hipotézisünket, hogy a gall támadás idején a rómaiak talán Camillus vezetésével tudtak legalább kisebb sikereket felmutatni.

A gall betörés valószínűleg nem rázta meg alapjaiban Róma katonai hatalmát, de társadalmi életében sokkal súlyosabb feszültségeket erősített fel. A Licinius-Sextius féle törvényekig eltelt közel három évtized válságokkal volt terhes. M. Manlius Capitolinus 384-es államcsínye és az időszak (375-370 körül), amelyet a római állam *magistratusok* nélküli anarchiában élt át, jól mutatják a válságos helyzetet. A szomszédos népek felélénkülő támadásai csak fokozták a belső problémákat. A gallok pusztításai különösen az eredendően is rosszabb anyagi helyzetben lévő rétegek nehézségeit növelték.²³⁶

Az állam ugyan több módon is támogatta az újjáépítést (Liv. 5.55.3), mégis jelentősen megnőtt az eladósodott emberek száma. Az eladósodást nyilvánvalóan nem enyhítette a városfal felépítése, ahogyan az Livius elbeszéléséből is kiderül. A 378-as év eseményeinek elbeszélésekor a következőket írja: *Parvo intervallo ad respirandum debitoribus dato, postquam quietae res ab hostibus erant, celebrari de integro iuris dictio, et tantum abesse spes veteris levandi faenoris, ut tributo novum faenus contraheretur in murum a censoribus locatum saxo quadrato faciundum.*²³⁷

²³³ Pl. Cornell, 1995 : 318.

²³⁴ Cornell, 1995 : 316.

²³⁵ Cornell, 1995 : 319. L. még CAH 1928 : 566.

²³⁶ Cornell, 1995 : 327.

²³⁷ Liv. 6.32.1. Az ún. serviusi fal monumentális méreteiről: Alföldi, 1963 : 320-322. Ross Holloway, 1994 : 91 skk. Cornell, 1995 : 331.

Az adósságok mellett a belső konfliktusok előidézői a földdel, a földbirtoklással kapcsolatos javaslatok voltak, amelyek többnyire a néptribunusoktól indultak ki. A római történelem első feljegyzett földtörvénye (Sp. Cassius – 486) és a Tizenkét táblás törvények között eltelt valamivel több mint harminc esztendőben hat földtörvényjavaslatról tudunk, míg a 367/366-ot megelőző három évtizedben mindössze kettőről.²³⁸ A 4. század első harmadában pedig bőven volt indok ilyen törvényjavaslatok előterjesztésére. Az adósságok kérdése ugyanis a korabeli gazdasági viszonyok miatt szorosan kapcsolódott a földbirtokláshoz.

Az a hagyományos társadalmi szerkezet, amelynek egyik alapegysége a nemzetség volt, az 5. század folyamán fokozatosan felbomlik. Korábban a nemzetségek élén álló *patres* rendelkeztek a *gens*hez tartozó földdel, s ebből juttattak részt a tőlük személyesen függő, alávetett és befogadott nemzetségi tagoknak. A földterületért a *clientes* hűséggel tartoztak a nemzetség vezetőjének, részt vettek a *gens* kultuszaiban, betartották előírásait, mindezzel erősítve a nemzetségen belüli szolidaritást.²³⁹ A római terjeszkedés korai szakaszában a kolonizáció egy adott nemzetség tevékenysége volt (l. a Fabiusok cremerai akcióját), s a telepítést is ez a *gens* végezte el. Az 5. század elején kialakuló vidéki tribusok zömének neve nemzetségi jellegű. Az adott arisztokrata csoportok szorosabban kötődhettek ahhoz a területhez, melynek meghódításában kezdeményező szerepet játszottak.²⁴⁰ Az új földek használatában a nemzetség vagyoniilag és tekintélyben kiemelkedő tagjai előnyökre tehetek szert, ha az *ager publicus*sá nyilvánított területet kisajátították.²⁴¹ A *cliensek* földszerzési lehetőségének korlátozása azonban megfosztotta őket az új, nagyobb földterületek műveléséhez szükséges munkaerőtől. Ebben a helyzetben az adósrabszolgaság legfontosabb feladata az lett, hogy biztosítsa a megfelelő munkaerőt az arisztokraták mind nagyobbá váló birtokain. Ez a változás egyfelől azzal járt, hogy a régi típusú *clientela* tagjai a kis földdel rendelkező plebejus tömegeket gyarapították, elveszítvén a személyes függés nyújtotta biztonságot, másfelől megnyitotta a lehetőséget egy új típusú *patronus - cliens* viszony fokozatos kialakulásának.²⁴² A korai Rómában ugyan létezett a rabszolgaság másik formája is, de mértéke korlátozott volt. A munkaerő igen kis hányadát alkotta az idény jelleggel minden bizonnyal alkalmazott bérmunka. Ez a két kategória azonban a munkaerő-szükségletnek csak a töredékét elégítette ki. Az említett átalakulás sem egyik pillanatról a másikra zajlott le a *patronus - cliens* viszonyban, így a kis telkeket művelő nemzetségi tagok is szóba jöhettek a szükséges munkaerő forrásaként. A földeken dolgozók legtöbbször azonban vélhetőleg

²³⁸ Vancura, RE 12, 1154-1155 s.v. *leges agrariae*.

²³⁹ Hahn, 1974 : 161.

²⁴⁰ Hahn, 1974 : 172. Veturiusok és Praeneste: Cornell, 1995 : 306, 34. jz. Postumiusok és Gabii: Gabrielli, 2003 : 252.

²⁴¹ Az *occupatio*ról I. Szász, 1935 : 15-17.

²⁴² Cornell, 1995 : 290 sk. a *nexum*ot a *patronatus* szélsőséges formájának látja.

adórszolgálat (nexum) sújtott személy volt. Jól példázza ezt a hosszú ideig tartó társadalmi átalakulást L. Postumius Megellus consul esete, aki a 3. század elején seregének katonáit dolgoztatta saját birtokán. A consul nem rendelkezett elegendő munkaerővel: a régi típusú patronus-cliens viszony legfeljebb csak nosztalgiaként létezett, az adórszolgálatot a *Lex Poetilia* már felszámolta, de rabszolga még nem állt kellő számban rendelkezésre. Az átmeneti helyzetet Postumius a parancsnoksága alá tartozó katonák munkájával kívánta megoldani.²⁴³

A 4. század elején a gazdasági feszültségek abból fakadtak, hogy a nagyobb birtokosoknak érdeke volt a *nexum* rendszerének fenntartása, ami biztosította számukra a munkaerőt. A szegényebb rétegek földjeik gyarapítását, amelytől az adórszolgálatból való kilábalást remélhették, csak az *ager publicus*hoz tartozó területekből oldhatták volna meg. Amíg azonban ennek döntő hányada az arisztokraták kezében volt, a plebejusok sem remélhették, hogy saját parcelláikon a saját hasznukra dolgozva javíthatnak helyzetükön. A probléma megoldását két földdel kapcsolatos követelés kivitelezésében látták. Az egyik lehetőség az volt, hogy a megszerzett földet ne nyilvánítsák *ager publicus*szá, hanem személyes tulajdonba osszák ki (*adsignatio viritanea*). A plebejusoknak így kiosztott parcellák az *ager privatus* területét gyarapították volna, ahol érvényesült a *dominium ex iure Quiritium*.²⁴⁴ A 4. század első harmadában ilyen jellegű intézkedésre mindössze egyszer került sor Veii meghódítása után három évvel, vélhetőleg összefüggésben a négy új tribus létrehozásával. Livius erről így tudósít: ... *postero die referentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena iugera plebi dividerentur, nec patribus familiae tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere* (5.30.8). Bár eme javaslat végrehajtásáról nem állnak rendelkezésünkre információk, még a liviusi hagyomány alapján is bizonyosnak tűnik, hogy a hét-hét iugerumnyi föld (kb. 1,75 ha) nem enyhítette a nép földéhségét. Másik lehetőségként az kínálkozott, hogy határozzák meg a *pater familias*ok által az *ager publicus*on birtokolható föld mennyiségét. Az *ager publicus* meg nem művelt és egyéb célokra (pl. szentélykörzethez) nem használt részét ugyanis magánkezelésbe lehetett vonni (*occupatio*). Az így kihasított földterületért az államnak mint tulajdonosnak *vectigal* járt. A kisebb saját tulajdonnal rendelkező társadalmi csoportok az *ager publicus*ból kisajátított földdel biztosíthatták volna megélhetésüket.

A földszerzésben korlátozott rétegek, vagyis nagyjából az egykori *cliensek* és plebejusok törekvését az *ager publicus*ból való részesedésre ösztönözhetette, hogy a kérdéses időszakban a

²⁴³ Bravo – Griffin, 1988 : 502-503. Cornell, 1995 : 283, 330-333. Gabrielli, 2003 : 254 skk.

²⁴⁴ Cornell, 1995 : 328. Általánosságban: Tomasz, 1943 : 29-31.

hódítások révén bőven volt földterület az igények kielégítésére. Róma területe Veii bekebelezése után megduplázódott, s déli irányban a csata *ad Maecium* (Liv. 6.2.8) döntő lépést jelentett a pomptinusi síkságba történő behatolásban.²⁴⁵ 387-ben L. Sicinius néptribunus a Rómától délre fekvő pomptinusi föld felosztására tett javaslatot (Liv. 6.6.1). Az előterjesztés sorsa számunkra ismeretlen, de a nép törekvéseinek leszerelésére *de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu maioris belli cura*. Az antiumiakkal szövetséges latinok és hernicusok ellen kitörő háborúban Camillus vezette a római csapatokat. Camillus szerepeltetése azon a helyen, ahol - bár Livius csak módfelett burkoltan utal rá - a senatus voltaképpen megakadályozta a nép földigényének valamifajta kielégítését, egyáltalán nem meglepő. Személye ugyanis több ízben bukkan fel a föld utáni vágyból származó feszültségek leírásakor.

Camillus kapcsolódása Veiihez teljesen kézenfekvő, de kiváltképpen érdekes lehet közelebbről megvizsgálni a város elfoglalójának szerepét azokkal a javaslatokkal kapcsolatban, amelyek 396 után elhangzanak. A javaslatok betérjesztésének, elfogadásának vagy elvetésének konkrét elemei természetesen nem a valós történelmi eseményeket tükrözik, de az, hogy a földosztás Veii területén ilyen gyakran előkerül, vélhetőleg híven adja vissza a 4. század első harmadának tendenciáit. A terület beillesztése a római államba és reorganizációja a hosszú háborús periódus után, már csak mérete miatt is, jelentős feladatot állított a kormányzat elé. Ennek az integrálási folyamatnak a korabeli társadalmi-gazdasági struktúra miatt lényeges eleme volt a földkérdés. A rómaiak (vagy Alföldi szerint a Latin Szövetség) által meghódított területek közül a veii föld, amelynek liviusi jelzői: *pulcherrima, uberior, amplior* (Liv. 5.24.5), nyilvánvalóan jobban vonzotta a római *plebset*, lévén közelebb Rómához, mint a volscus föld. Erre utal a Veii elfoglalását követő első földosztási javaslat sorsa. *Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae causa coloniam in Volscos, quo tria milia civium Romanorum scriberentur, deducendam censuerant, triumvirique ad id creati terna iugera et septunces viritim diviserat* (Liv. 5.24.4). Bár a coloniák alapításánál igen gyakran csak két-két iugerumnyi földet osztottak²⁴⁶, a három egész és hét tizenketted iugerumnyi, azaz nem egészen két hektárnyi föld nem kompenzálta azt a hátrányt, hogy nem a közeli Veii-ben, hanem a veszélyes volscusok szomszédságában feküdtek volna a kiosztandó területek. Ezért T. Sicinius néptribunus javaslatot tett arra, hogy inkább költözzenek Veii-be. A volscus földön létesítendő colonia további sorsa Liviusból nem derül ki, Veii kérdése azonban még visszatér az elbeszélésben. A már említett földosztás (Liv. 5.30.8) ennek a konfliktusnak a folytatása, illetve eredménye. Noha Livius beiktat egy népgyűlést, ami az

²⁴⁵ Oakley, 1999 : 349.

²⁴⁶ Liv. 4.47.6; 8.11.13-14; 8.21.11

atyák kezdeményezésére elveti T. Sicinius javaslatát (Liv. 5.30.7), kévéssé hihető, hogy az a Livius által leírt formában és sorrendben történt volna meg. Nincs értelme, hogy a politikai konfliktust a végsőkéig feszítve és abból győztesen kikerülve, az atyák végül megvalósítsák a néptribunus kezdeményezését. Sokkal valószínűbb, hogy a belső feszültség enyhítésére hajtották végre a földosztást. A földosztás másik kiváltó oka az lehetett, hogy a Veii területén szerveződő négy tribusnak római polgárokat kellett biztosítani. Ezek politikai okokból még akkor sem kerülhettek ki teljesen az egykori veiibeliek közül, ha egyébként a terület eredeti lakóira kiterjesztették a római polgárjogot (Liv. 6.4.4).

A földosztás korlátozott voltára utal, hogy Veii sorsa továbbra is foglalkoztatta a római belpolitikát. A gall támadást követően többen szorgalmazzák, hogy az elpusztított Rómából át kell költözni az épen maradt etruszk városba (Liv. 5.50.8). A gallok elől elmenekült és a Veii-ben menedékre lelt rómaiak pedig vonakodnak visszatérni eredeti hazájukba, s csak fenyegetések hatására engedelmeskednek a visszaköltözést elrendelő utasításnak (Liv. 6.6.5-6). A liviusi bemutatás egyfelől ráirányítja a figyelmet a római hódítást követő politikai rendezés nehézségeire, másfelől Camillus szerepét illetően egységes képet mutat. Mind a négy alkalommal Camillus a földosztási kísérletek ellen fellépő csoport élharcosa.²⁴⁷ Az 5. könyvet záró nagy beszédének közvetlen kiváltó oka is a néptribunusoknak az a javaslata, hogy át kell költözni a harcoktól megkímélt Veii-be. A beszéd jelentősége az *ab urbe condita* tagolásában, valamint a hozzá kapcsolódó – leginkább augustusi – konnotációk miatt jóval túlmutat azon az egyszerű adalékon, amit a veii föld ügyében nyújthat.²⁴⁸ Mindenesetre Camillus ellenállása a veii föld felosztásával kapcsolatban nem szakad meg a gall betörés után. A rómaiak visszakényszerítése szintén Camillus dictatorsága idején történik, amikor Livius szavaival *caput rei Romanae Camillus erat* (Liv. 6.2.5-6; 6.3.1). Livius elbeszéléséből az tűnik ki, hogy Camillus a Veii föld ügyében következetesen szemben áll a nép földigényével. Figyelemreméltó az a tény, hogy a történetíró a veii földdel kapcsolatban egyetlen más személyt sem említ név szerint, aki Camillushoz hasonlóan lépne fel, ráadásul a Camillusról rajzolt általában pozitív képpel is ellentétes ez az attitűd. Ezért feltételezhetjük, hogy itt Livius egy történetileg hitelesebb képből őrzött meg valamit.

A római hódítások archaikus periódusában a megszerzett terület betelepítésében kiemelt szerepet játszott az a *gens*, ami a hódítást végrehajtotta. A terjeszkedésnek ez a típusa a 4. század elejére mindenképpen visszaszorult, de a zsákmány hasznosítása, ami kiterjedt az ingatlan javakra is, a későbbi korokban is a győztes hadvezér kompetenciája volt. A köztársaság későbbi szakaszában a zsákmány, ami nem jutott a fosztogató katonák kezébe, az

²⁴⁷ Sicinius javaslata ellen: Liv. 5.24.4 skk; 5.29.8-30.3.

²⁴⁸ Ogilvie, 1965 : 741 skk. Feldherr, 1998 : 44 skk.

állam tulajdonának számított, de a hadvezérnek széles rendelkezési jogköre volt felette, igaz elszámolási kötelezettséggel.²⁴⁹ A földterület is a *manubiae* része volt, ami ugyanúgy a hadvezér őrizetére volt bízva, akárcsak az ingó javak. A zsákmányt a hadvezér direkt módon nem sajátíthatta el, de felhasználhatta olyan beruházásokra, amelyekkel saját tekintélyét növelte.²⁵⁰ A későbbi állapotból visszakövetkeztetni ugyan veszélyeket rejt magában, ám, ha a korábbi állapotot is figyelembe vesszük, aminek hatásai még a 3. század elején is kimutathatók (Postumius Megellus történetében), feltételezhető, hogy Veii meghódítója jelentős közvetlen és közvetett haszonra tehetett szert győzelme eredményeként.

Veii elfoglalása előtt és után a zsákmány sorsa gerjeszt konfliktusokat Camillus személye körül, sőt a liviusi hagyomány szerint ez vezet Camillus száműzéséhez.²⁵¹ Camillusnak tehát valószínűleg volt beleszólása a zsákmány felhasználásába, s ez nem korlátozódott az ingóságokra, hanem összekapcsolódott a földkérdéssel is (Liv. 5.25.8). Tudjuk, hogy pl. a Manliusok birtokoltak földet Veii egykori területén, mégpedig nem csekély méretűt, hiszen M. Manlius Capitolinus azt gondolta, hogy eme *patrimonium*ának elárverezésével enyhítheti a nép eladósodását (Liv. 6.14.10). Elképzelhetetlennek tűnik, hogy éppen a várost meghódító Camillus ne szerzett volna földeket az etruszk város területén. Erre utalhat makacs ellenállása Veii területének hasznosítása ügyében és állandó hadvezéri tevékenysége a dél-etruriai térségben.

A Furius-nemzetség különböző ágainak tagjai a hagyomány szerint már 488-tól (Sex. Furius) consuli tisztséget töltöttek be.²⁵² A 4. század elején a már akkor kétszeres consul, és életében hétszer katonai tribunusszá választott L. Furius Medullinus lehetett a *gens* egyik legtekintélyesebb tagja, de a következő évtizedekre Camillus alapozta meg a Furiusok befolyását. Camillusnak Veii elfoglalása után megvolt a lehetősége, hogy a hozzá közel álló katonákat, nemzetségének, *tribus*ának tagjait megjutalmazza. Akár a régi, akár az új típusú *clientela* dominanciájával számolunk a 4. század elején, mindazok, akiknek hasznuk származott Veii területéből, azt a tekintélyes tábor gyarapították, akik a politikai viszályokban Camillus mellett sorakoztak fel. A patronus – cliens viszony pedig nemcsak a *Commentariolum Petitionis*ban felsorolt három feladatot tartogatta a függő helyzetbe került személyek számára. *Huius autem rei tres partes sunt: una saluatorum, altera deductorum, tertia adsectatorum* – írja Q. Cicero a politikai támogatók tevékenységéről (*Comm. Pet.* 34). Archaikusabb társadalomban, ahol a döntően agrár jellegű társadalom miatt könnyebb volt pl.

²⁴⁹ Gabrielli, 2003 : 252-253. Bradford Churchill, 1999 : 91.

²⁵⁰ Bradford Churchill, 1999 : 93, 95, 100.

²⁵¹ Liv. 5.20; 5.21.1-4; 5.22.1-2; 5.23.8-12; 5.25.6-10; 5.32.7-9. Plin. *Nat.* 34.13. Plut. *Cam.* 5-8; 12. Appian. *Ital.* 8.1-4. Diodor. 14.117.6 ellentétes nézetet képvisel. Vö. Hirschfeld, 1913 : 274 skk. Camillus és a zsákmány: Ogilivie, 1965 : 673-699. A zsákmány sorsáról általában: Bradford Churchill 1999.

²⁵² Pl. Liv. 2.39.9. és Veiiel is kapcsolatban: Liv. 2.43.1.

bérleti szerződésekkel vagy vetőmagkölcsonzással ellenőrizni a függő helyzetű rétegeket, a politikai támogatás mellett a *cliens* feladataihoz tartozott a fegyveres szolgálat vagy szükség esetén az anyagi támogatás.²⁵³ Utóbbiról Camillus esetében is tudomásunk van. Amikor Camillus beidézésére került sor, *tribustársai* és *cliensei, quae magna pars plebis erat*, felajánlották, hogy kifizetik a kiszabandó bírságot.²⁵⁴ Nem lehet véletlen tehát, hogy Camillus annyira elszántan küzdött az áttelepülés és a veii föld kiosztása ellen. Személyes befolyásának egyik elemét: földhöz juttatott *clienseit* védte,²⁵⁵ hiszen az ő tömegükre támaszkodva vívhatta ki azt a súlyt, amit a politikai életben élvezett. Erre a bázisra támaszkodhatott, amikor a gall betörést követő két politikai válság idején szerepet vállalt.

Livius ötödik és hatodik könyvében Camilluson kívül mindössze egyetlen olyan szereplő van, aki mindkét könyvben szerepel, valami jelentős tett fűződik nevéhez, s alakja az író által plasztikusan megformált: M. Manlius Capitolinus. Ő menti meg a Capitoliumot egy éjszakai gall támadástól, majd egy *seeditio* vezetőjeként ítélik halálra. A két esemény történetiségét és a róluk szóló hagyomány formálódását illetően egyaránt felmerültek problémák. Ennius egyik kiadójának, Otto Skutschnak a felvetése nyomán bontakozott ki élénk tudományos diskurzus egy olyan kérdéstről, amire a leggyakrabban forgatott forrásokból kibontakozó tradíció egyértelmű választ ad. Elfoglalták-e a gallok a Capitoliumot? A történetírói hagyomány (Polybios, Livius, Diodóros) egybehangzóan állítja, hogy a rómaiak – váltságdíjat ugyan kénytelenek voltak fizetni a gallok elvonulásáért – a Capitoliumot végig a kezükben tartották, s ellenálltak a gall ostromnak. Skutsch 1953-ban vetette fel Silius Italicus és Vergilius néhány sora alapján, hogy létezett ezzel ellentétes – zömmel késői szerzőknél vagy költőknél előforduló – hagyomány, vagyis: a gallok a fellegvárat is hatalmukba kerítették. A római kulturális emlékezet történelemalakító tevékenységét ismerve ez egyáltalán nem lenne szokatlan. Huszonöt évvel később Skutsch még egy Tacitus helyet is felhozott nézete alátámasztására.²⁵⁶ Utóbbi adata azonban szövegkritikai javításokra épül, így bizonyító értéke korlátozott. Vergilius sorai (*Aen.* 8. 652-662) éppen a közismert változatot támasztják alá, a 657. sor kiragadása a kontextusból nem ad kellő alapot más feltételezésre, s nem valószínű, hogy a költő tíz soron belül ellentmondásba keveredne önmagával.²⁵⁷ Silius Italicus egyik sora (4.150-151) egy gall vezér, Crixus véleményét tükrözi, vagyis túlzásról (*tumens*) van szó, akárcsak a másik sor (6.555-556) esetében, ahol a Trasimenus-tónál bekövetkezett római

²⁵³ A fegyveres segítségnyújtásról l. Liv. 23.3.2. Vö. Hahn, 1974 : 172-173. Cornell, 1995 : 242 skk. Patterson, 2001 : 59. Millar, 2002 : 92. Gabrielli, 2003 : 254-257.

²⁵⁴ Liv. 5.32.8-9. Appian. *Ital.* 8.5. Plut. *Cam.* 12.

²⁵⁵ A *cliensek* földjuttatásáról vö. Suet. *Tib.* 1.1.

²⁵⁶ Skutsch, 1953 : 77-78. Skutsch, 1978 : 93-94.

²⁵⁷ A 657. sorban szereplő *tenebant* igét *de conatu/de instanti* lehet értelmezni. L. még Horsfall, 1981 : 299-300.

vereséget hasonlítják a rómaiak rémületükben a gallok 390-es támadásához.²⁵⁸ Ez utóbbi részlettel kapcsolatos az egyetlen olyan Ennius hely, ami Róma gall elfoglalására és a Capitolium ostromára utal:

*Qua Galli furtim noctu summa arcis adorti
Moenia concubia vigilesque repente cruentant
(227-228 S = 164-165 V)*

Az idézett részletet Vahlen az *Annales* 4. könyvébe tartozónak gondolja, Skutsch ellenben a 7-hez sorolja. Bár Vahlen szerint a 7. könyvben nincs alkalom és olyan gall veszély, ahol ez a bemutatás helyet kaphatna, mégis Skutsch érvelése tűnik meggyőzőbbnek, hogy a rómaiak retrospektíven idézhették fel a 390-es gall támadást.²⁵⁹ Az örök lemészárlása ugyan nem szerepel a liviusi tradícióban, de nem is jelenti szükségszerűen a Capitolium elfoglalását. A Capitolium bevételéről szóló tradíció legalaposabb felmérését Horsfall végezte el, ám az általa felsorolt egyéb esetek sem tekinthetők a legmegbízhatóbb adatoknak. Tertullianus tanúsága inkább a szerző apologetikus szándékából fakadó túlzásnak tudható be, semmint szavahihető vallomásnak.²⁶⁰ A középkori szerzőktől eltekintve így csupán Varro és egy Simylus nevű elégiaköltő marad tanúként. Utóbbi jól magyarázható azzal a jelenséggel, amit legutóbb Ungern-Sternberg mutatott ki, vagyis, hogy a római hagyomány a gall támadás eseményeit – részben aitiológikus szándékkal – párhuzamba állította Róma alapításával.²⁶¹ Ha azonban Varro töredékesen fennmaradt művének tekintélyére hagyatkozunk, s a többi esetben figyelmen kívül hagyjuk az imént felvetett kétségeket, akkor is csupán a már Wiseman által leírt következtetésre juthatunk. Amennyiben a gallok elfoglalták a Capitoliumot, akkor Manlius hőstettével nem tudunk mit kezdeni, hiszen források híján nem lehet megállapítani volt-e szerepe Manliusnak ebben a verzióban.²⁶² Természetesen fennáll az a lehetőség, hogy a Capitolium megmentését – a hazafias lelkesedésen túl – azért alkotta meg valamelyik szerző, hogy hatásos ellentétet teremtsen Manlius 385-ben zajló *seditionjához*, ezzel hozzájárulva a Liviusnál is szereplő megfogalmazás kialakulásához: *locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monumentum et poenae ultimae fuit.*²⁶³

A Capitolium elfoglalásának problémája, úgy tűnik, két egymást teljes mértékben kizáró megoldással zárható le. (1) Az általánosan ismert kép tarthat igényt hitelességre, vagyis a

²⁵⁸ A túlzás, felnagyítás lehetőségét még maga Skutsch is elismeri: Skutsch, 1953 : 93. Az ő feltevését alapjában elfogadó Horsfall csupán futólag említi ezeket a sorokat. Horsfall, 1981 : 302. Cornell, 1995 : 317 szerint „*misunderstanding of certain texts*”-ről van szó, ezért ő is elveti a Skutsch által felvetett elképzelést.

²⁵⁹ Vahlen, 1928 : CLXX-CLXXII. Skutsch, 1985 : 405-406. Horsfall, 1981 : 299.

²⁶⁰ Tert. *Apol.* 40.9. Horsfall, 1981 : 302.

²⁶¹ Horsfall, 1981 : 300, 303-304. Ungern-Sternberg, 2000 : 207-229, Simylushoz és a Tarpeia történethez különösen: 215.

²⁶² Wiseman, 1987 : 231-232; Ogilivie, 1965 : 694, 734-735 szerint a történet autentikus része a hagyománynak, s elveti a Capitolium elfoglalásáról szóló feltevést.

²⁶³ Liv. 6.20.12. Vö. Wiseman, 1987 : 230, 242.

Capitoliumot a rómaiak meg tudták védeni, talán Manliusnak köszönhetően. (2) A gallok elfoglalták a Capitoliumot. Ebben az esetben viszont legott meginog a váltságdíjról kialakított történet, hiszen a rómaiak szempontjából felesleges lett volna felcserélni az egyik szégyenfoltot egy másikkal.²⁶⁴ A görög történetírás műhelyfogásait remekül elsajátító római történetíróknak elég lett volna felidézni Athén 480-as elfoglalását. Kitűnő párhuzam kínálkozott volna az Akropoliszt is hatalmukba kerítő perzsákra vereséget mérő görögök, valamint a Capitoliumot elfoglaló gallokat kiűző rómaiak között.²⁶⁵ A Capitolium elfoglalása tehát egyrészt kevés és szavahihetőségében kérdéses forráson alapul, másrészt kevésbé illeszkedik a hagyomány egyéb elemeihez, noha ez nem zárja ki teljesen, hogy nem áll közelebb az igazsághoz. Manlius története csak az első lehetőség keretében helyezhető el, akár autentikus eleme a hagyománynak, akár későbbi kitalálás. Camillus – Alföldi András nyomán fentebb már bemutatott – lehetséges szerepe a gall támadás visszaverésében mindkét változat esetében elképzelhető, ennek ugyanis nincs közvetlen kapcsolata Manlius szereplésével. A 6. könyvben azonban teljesen más szituációval találja szembe magát az olvasó.

A 6. könyv első felét M. Manlius Capitolinus *seeditio*ja határozza meg, amelyben kiújul a 4. könyv vége óta csak nyomokban felbukkanó konfliktus a rendek között. A történet egyfelől – több ízben *expressis verbis* – visszautal az ötödik könyvre, pontosabban a Capitolium ostromára; másfelől előremutat a patriciusok és plebejusok későbbi jelentősebb küzdelmére, a könyv második felét uraló, Licinius és Sextius által javasolt törvények feletti vitára, hiszen mindkét esetben felmerül a földosztás és az adósságok rendezésének kérdése.²⁶⁶ Manlius – a liviusi beszámoló szerint Camillus elleni irígységből – szervezkedni kezd a nép körében, az adósságok rendezésének kérdésével szerezve párthíveket, a plebejusokból építve ki clientelát.²⁶⁷ Az eljárás első felvonásában A. Cornelius Cossus dictator fogságba veti a *seeditio* előidézőjét, de a nép nyomására a senatus kénytelen szabadon engedni. A következő évre csupa tekintélyes férfiút választanak meg katonai tribunusszá, és közülük csupán C. Papirius Crassus viseli először ezt a tisztséget. A többiek mindnyájan másodízben foglalják el az állam irányítására hivatott *magistraturat*, egyetlen kivétel: M. Furius Camillus, aki immár ötödször katonai tribunus. Ez a testület van hivatalban, amikor Manliust elítélik és kivégzik (Liv. 6.11-20).

²⁶⁴ Schachermeyr, 1930 : 304.

²⁶⁵ Vö. App. *b.c.* 2.50.205. A Capitolium szimbolikus jelentőséggel bírt, erről l. Jaeger, 1993 : 352-353, 356, ám ennek ellenére a *polis*, ami a polgárok közösségét jelenti, nem szűnik meg a város/fellegvár elfoglalásával, vö. Németh Gy., 1999 : 34. A görög párhuzamokról l. pl. Burck *Aktuelle*, 1966 : 367.

²⁶⁶ Lipovsky, 1981 : 33. Martin, 1982 : 352-353. A visszautalásokról l. Jaeger, 1993 : 353 skk.

²⁶⁷ Martin, 1982 : 351.

Manlius Capitolinus történetét sok szempontból vizsgálták, első pillantásra igen elütő nézeteket megfogalmazva. Wiseman szerint: *the episode of the seditio Manliana one of his less successful artistic creation.*²⁶⁸ Ezzel szemben Lipovsky olyan három epizódból szerkesztett elbeszélésnek tartja, amelyek követik az aristotelési elvárásokat, a hirtelen bekövetkező végkifejletig fokozatosan növelik a drámai feszültséget.²⁶⁹ A látszólagos ellentét abból fakad, hogy az utóbbi tudós azt vizsgálja, milyen módon szerkeszti meg Livius az epizódot, hogyan helyezkedik el az a 6. könyvben; míg Wiseman inkább Livius forráskezelésére és megbízhatóságára koncentrált.

Manlius története alapvetően egyike azoknak az *exemplum*oknak, amelyekkel Livius megannyiszor él történeti munkája során. Manlius hőstettén, veszélyes ambícióin és halálán keresztül mutatja be a történetíró egyén és közösség, egy ember és egy hely viszonyrendszerét.²⁷⁰ A liviusi bemutatásban ezt az *exemplum* jellegét domborítja ki, hogy voltaképpen két, egy kerülendő és egy követendő, példát állít párhuzamba a szerző. Camillus bevonása a történetbe lehetővé teszi egy *synkrisis*, vagy helyesebben *antithesis* kialakítását.²⁷¹ Manlius és Camillus kiegészíti egymást. Az előbbi belülről, utóbbi kívülről védte meg a várost. Camillusból új Romulus, Manliusból majdnem *conditor alterius urbis* lesz. Sőt, Wiseman elképzelése szerint éppen Camillus szerepeltetése érdekében toldotta meg egy évvel a *seditio* időtartamát Livius valamelyik forrása.²⁷²

A történet abban a formában, ahogyan Livius elénk állítja, különféle motívumok és hatások eredménye. A köztársaság utolsó évszázadának eseményei és azok szereplői különösen sok elemmel gazdagították a hagyományt. Manlius esetében számos az optimaták és popularisok küzdelmére utaló szófordulat, jellegzetesség figyelhető meg. Livius beszámolója leginkább Catilinát juttatja az olvasó eszébe: mindketten patriciusok voltak, éjszakai megbeszéléseket tartottak a saját házukban, stb.²⁷³ A párhuzamok felsorolása nemcsak időbeli alapon, hanem intertextuálisan is folytatható. Manlius *seditio*járól a legrészletesebb liviusi leírás mellett több beszámoló is olvasható az antik szerzőknél.²⁷⁴ A köztük lévő különbségek egy részére a történeti hagyomány adhat magyarázatot. Pl. A rabszolga szerepeltetése Zonaras elbeszélésében akár Appius Herdonius történetéből (Liv. 3.15-18), akár a Tarquiniusokat támogató előkelő ifjakat eláruló rabszolga történetéből (Liv.

²⁶⁸ Wiseman, 1987 : 241.

²⁶⁹ Lipovsky, 1981 : 35-38. L. még Oakley, 1999 : 477.

²⁷⁰ Liv. *prae*f. 10. Vö. Jaeger, 1993 : 350-352.

²⁷¹ *Synkrisis*, mint konkrét szónoki eszköz, alkalmazására már a *seditio* indulásakor sor kerül: Liv. 6.11.4-5, ahol Manlius a maga teljesítményét hasonlítja Camilluséhoz.

²⁷² Wiseman, 1987 : 238. Jaeger, 1993 : 355-356, 361. Rossi, 2004 : 361. Manlius, mint a jutalom és büntetés viszonyának példája, már régóta ismert: Machiavelli *Discorsi* I, 24.

²⁷³ A párhuzamok felsorolását l. Seager, 1977 : 383; Oakley, 1999 : 481-484. Vö. Wiseman, 1987 : 239.

²⁷⁴ Diodor. 15.35.3; DH 14.4; Plut. *Cam.* 36.1-9; Gel. 17.21.24; Zon. 7.23.10.

2.3-5) származhat. A *seeditio* és a per története ugyanúgy ki volt téve a hagyományáram hatásainak, mint bármelyik egyéb epizód a római történelemből, így a Manlius epizód néhány eleme máshol is felbukkan. A Capuában állomásozó csapatok felkeléséről (Liv. 7.38-42) a nép a petelinumi ligetben tanácskozik, sőt a felkelés vezetője egyes évkönyvek szerint (*aliis annalibus*) C. Manlius volt (Liv. 7.42.3-4). Nem lehet egyértelműen eldönteni, vajon a lázadás egyes elemei formálták M. Manlius Capitolinus államcsínyét, vagy ez utóbbi hatására kerültek be az említett motívumok a katonai zendülés elbeszélésébe.²⁷⁵ A tudósítások azonban, még Diodóros igen szűkszavú megjegyzése is, megegyeznek abban az általános képben, hogy Manlius az állam rendjét akarta felforgatni, s ennek megfelelően erőszakos halált halt.

A legrészletesebb forrásaink (Livius, Plutarchos, Zonaras) Camillust kapcsolatba hozzák Manlius perével, de szerepének súlya eltérő. Az eljárás leírásában fedezhetjük fel az egyetlen, de igen fontos eltérést Livius és Plutarchos beszámolója között. Livius egyetlenegyszer sem említi Camillus nevét a per bemutatásakor, holott a *seeditio* Manlius irigységéből fakadt. Plutarchosnál (Plut. *Cam.* 36) azonban Camillus teszi meg azt a döntő lépést, ami végülis Manlius elítélését lehetővé teszi. A Forumról áttéteti a tárgyalás helyszínét a petelinumi ligetbe, onnan ugyanis nem látszik a Capitolium, Manlius hőstettének helyszíne. Wiseman már idézett elképzelése szerint Camillus bevonása a perbe csupán a Camillus-Manlius *antithesis* kidomborítására, az *exemplum*-jelleg kiemelésére szolgált. Oakley egyik felvetése az, hogy Plutarchos vagy forrása azért teszi felelőssé Camillust a per végkimenetelért, hogy az állam rendjének megőrzésével még egy nemes tettet tegyen hozzá Camillus érdemeihez.²⁷⁶ Utóbbit könnyen elvethetjük, hiszen a Capitoliumot megmentő hős halálra ítélete, általánosságban pedig a belső viszályokban játszott bármilyen szerepe aligha növelhette Camillus dicsőségét. Inkább Oakley másik felvetését kell elfogadni, miszerint Livius változtatta meg Plutarchossal közös forrásának elbeszélését, csökkentve Camillus szerepét a perben, hogy ezáltal megóvja Camillus alakját a kétes ügyből fakadó besározódástól.²⁷⁷

²⁷⁵ Az a tény, hogy a petelinumi liget elhelyezése Liviusnál topográfiai képtelenség (l. Wiseman, 1987 : 225 skk.), inkább a katonai zendülés eseményeinek visszavetítését teszi valószínűbbé. A hagyomány alakulását figyelhetjük meg egy általános párhuzam esetében. A Curiatiusokat legyőző Horatius és Manlius története lényegében ugyanarra a sémára épül: mindketten megmentik hazájukat, majd bünt követnek el, s ezért egy perben mondanak felettük ítéletet. Horatiusra ugyan nem a legsúlyosabb büntetést róják ki, mégis erősíti a párhuzamot, hogy Horatius felett a duumvirek vezette eljárásban az ítélet a halálra korbácsolás lehetett volna. Cornelius Nepos töredéke szerint (Nep. *Chron.* fr. 5. Peter HRR p. 219. = Gel. 17.21.23.) Manlius *verberando necatus est*. A duumvirek által folytatott eljárásoknak egyetlen történeti esete ismert, C. Rabirius pere 63-ban. Bár ennek az eljárásnak a menete nem teljesen tisztázott, mégis úgy tűnik, hogy a *perduellio* körébe tartozó ügyeket korábban a duumvirek, később a néptribunusok intézték (Lintott, 1999 : 35-36, 152. Oakley, 1999 : 487 sk.). Ez alapján valószínűnek látszik, hogy Nepos verziója a korábbi, míg a Liviusnál is szereplő büntetés, a szikláról való letaszítás későbbi, s ez a változat abból az időből eredhet, amikor az eljárást már a néptribunusok folytatták.

²⁷⁶ Oakley, 1999 : 485, 2. jz.

²⁷⁷ Oakley, 1999 : 485, ahol Münzerre és Klotzra hivatkozik. A Camillus – Manlius konfliktus egészen más szempon্তু megközelítése: Dumézil, 1980 : 235-238.

A két elképzelés különbsége – sarkítva – úgy fogalmazható meg, hogy Camillus vagy belekerült a történetbe, vagy megpróbálták kivonni belőle. Az utóbbi esetben megkockáztatható, hogy Camillus már az első beszámolók szerint (s talán valóban) részt vehetett az államcsíny felszámolásában. A földosztási kísérlet nyilvánvalóan sértette volna érdekeit, hiszen ennek legalkalmasabb célpontja a veii föld volt. Liviustól tudjuk, hogy M. Manlius is birtokolt földet Veiiiben, amit felajánlott az adósságok csökkentése érdekében (Liv. 6.14.10). Egyáltalán nem tűnne történetietlennek, hogy az állam egyik legbefolyásosabb polgára (akár M. Furius Camillusnak hívták, akár nem), aki közvetlen anyagi érdekeit is fenyegetve látja, fellép Manlius kísérlete ellen.²⁷⁸

A gall támadás után Rómát egy évtizedre lekötötte külpolitikai pozícióinak helyreállítása és megszilárdítása, amiben nagy szerepe volt Camillusnak. A fenyegetettség érzéséből fakadhatott, hogy a belső problémákat háttérbe szorították, s a katonai tevékenységet zavaró bármilyen belső rendezési kísérletet (l. Manlius) a lehető legerőszakosabban elnyomták. A 370-es évtized elejére sikerült stabilizálni Róma hatalmát, többé-kevésbé megőrizni a gall támadást megelőző állapotot. A viszonylagos nyugalmi helyzetben kerülhetett sor a belpolitikai, illetve gazdasági kérdések rendezésére. A kezdeményezést – a hagyomány szerint – két néptribunus, C. Licinius és L. Sextius ragadták magukhoz, akik három javaslatot bocsátottak vitára: *unum de aere alieno, ut deducto eo capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod superesset, triennio aequis portionibus persolveretur; alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent consulumque utique alter ex plebe crearetur* (Liv. 6.35.4-5). Az adósságteher csökkentéséről, a földbirtoklás maximalizálásáról és a consulválasztásról szóló előterjesztésekhez hozzátettek még egyet, amelyet azonban a szakirodalom is gyakran figyelmen kívül hagy. Úgy gondolták, hogy a vallási ügyeket intéző *duumviri* testületét tíz főre kellene bővíteni, s ennek a testületnek a felét adnák a patriciusok, felét a plebejusok (Liv. 6.37.12). Ennek a negyedik javaslatnak a hatterét illetően érdemes megfontolni James Lipovsky elképzelését, aki szerint a plebejusok consullá választását vallási alkalmatlanságuk hangoztatásával próbálták meggátolni a patriciusok, s a második *pentas* témája ennek az ellenvetésnek a cáfolata, ami a tizedik könyvben Decius és Fabius vitájával, illetve Ogulnius törvényének elfogadásával zárul le.²⁷⁹

A liciniusi törvényelőterjesztéseket feltételezhető társadalmi bázisuknak megfelelően két részre lehet osztani. Elsősorban a rosszabb anyagi helyzetben lévő rétegek érdekeit szolgálhatták a földről és az adósságról tett indítványok, bár nem kizárt, hogy a föld ügyében

²⁷⁸ Martin, 1982 : 353-354 egyértelműen a patricius érdekek védelmezőjének állítja be Camillust.

²⁷⁹ Lipovsky, 1981 : 19, 40-42. A javaslat hitelessége mellett: Latte, 1960 : 160, 4. jz. és 397. Vö. még Wissova, 1912 : 485, 534 skk. Oakley, 1999 : 652.

a gazdagabb plebejusok is az érdekeltek körébe tartozhattak. A föld és az adósságok ügye többek között a *nexum* már említett munkaerő biztosító szerepe révén szorosan összekapcsolódott, ráadásul az alacsonyabb társadalmi rétegek eladósodása döntően a föld hiányából fakadt. Licinius és Sextius javaslatai közül a legkevésbé az adósságok rendezéséről szóló tekinthető autentikusnak, ezért különösen érdekes, hogy a szakirodalomban erről folyt a legkevesebb vita. Ennek egyik magyarázata a források relatív hiánya. Az adósságok kérdése már az 5. században megjelenik a rendek harcában, s a Tizenkét Táblás törvények is részletesen foglalkoznak vele. A 367-et követő évtizedeknek is visszatérő eleme az eladósodás megoldása egészen az adósrabszolgaság 326-os eltörléséig. Ez valószínűsíti, hogy a 367/366-os átfogó rendezés foglalkozott a kérdéssel, mégis vannak, akik Caesar törvényének (Suet. *Jul.* 42.2) visszavetítéseként értelmezik a törvényt.²⁸⁰ Ha a Liviusnál található formájában nem is hiteles az adósságról előterjesztett javaslat, a földtörvény szándékai az adósságok valamilyen szabályozása, könnyítése nélkül céltalanok lettek volna. Hiába jutottak volna földhöz a plebejusok, a termővé tételhez szükséges befektetéseket nem tudták volna „finanszírozni”. Vetőmag, eszközök és munkaerő egyaránt megoldhatatlan problémaként állt volna az adósságcsapdában vergődő elszegényedett rétegek előtt.

A két világháború közötti magyar szakirodalomban, tükrözve a kutatásban meglévő vitát, a földtörvény hitelességéről ellentétes nézetek fogalmazódtak meg. Tomasz Jenő, jóllehet nem szentel nagy teret a törvény tárgyalásának, valamikor a 2. század első felére teszi „az első római gazdavédelmi törvény megjelenését”. A földtörvény hagyományos, 4. századi dátumát kétségbe vonó tudósok úgy gondolták, hogy a L. Licinius Lucullus néptribunus által 196-ban előterjesztett törvény visszavetítéséről van szó. A *lex Licinia-Sextia* hitelességének és dátumának megkérdőjelezése Niese-től ered, de még a második világháború utáni kutatásban is vannak, akik Niese elképzelését tartják helyesnek.²⁸¹ Ezzel szemben Szász Béla Soltau és Vančura munkáira hivatkozva a törvény eredetisége és 4. századi datálása mellett érvel.²⁸²

Livius leírását megerősíti Varro, aki szintén Licinius Stolónak tulajdonítja az 500 iugerumos törvényt. Plutarchos két helyen utal a törvényre, s nehezen elképzelhető, hogy a Tiberius Gracchus életrajzban említett törvény, még ha a szöveggörnyezet nem teljesen egyértelmű is, ne a Camillus életrajzban említett, s ott Licinius Stolo tevékenységéhez kapcsolt, földtörvénnyel lenne azonos.²⁸³ Appianos leírja, hogy a törvény szerint senkinek nem lehet 500 iugerumnál nagyobb birtoka és a közlegelőkön nem legeltethet száznál több

²⁸⁰ Flach, 1990 : 46. Vö. CAH 1928 : 542-546. Cornell, 1995 : 330-333. Oakley, 1999 : 659-661.

²⁸¹ Tomasz, 1943 : 51-53. Orth, RE 12, 669, s.v. *Landwirtschaft*. Niese 1888. Vö. Fritz, 1950 : 28-29. Flach, 1990 : 32.

²⁸² Szász, 1935 : 21-26. Soltau 1895. Vancura, RE 12, 1164-1168, s.v. *leges agrariae*.

²⁸³ Varro *R.* 1.2.9. Plut. *Cam.* 39 és *Tib. Gracch.* 8. A Gracchus-életrajzzal kapcsolatos kétségekről l. Oakley, 1999 : 655.

szarvas- vagy ötszáznál több aprómarhát. Továbbá, hogy a nagybirtokokon a rabszolgák mellett meghatározott számú szabad embert is foglalkoztatni kell (App. *b.c.* 1.7-8). Appianos nem említi név szerint a törvényjavaslat előterjesztőit, és leírásának jó része valóban anakronisztikusnak tűnik a 4. század első harmadára. Az idősebb Cato is csak általánosságban utal egy 500 iugerumos törvényre a rhodosziak érdekében mondott beszédében, nem említve sem a törvény előterjesztőit, sem korát (Cato fr. 95e P).

Licinius és Sextius törvényének eredetiségével szemben felhozott érvek jó része a források szűkössége mellett is cáfolhatónak tűnik. Az ötszáz iugerumos birtokbavételi határ semmiképpen sem lehet a 2. század terméke, hiszen ez ekkor nem számított nagybirtoknak. Róma területe Veii bekebelezése után – mint láttuk – annyira megnövekedett, hogy néhány előkelő család ötszáz iugerumnál többet vehetett használatba az *ager publicus*ból, ami az adott korszakban valóban tekintélyes ingatlanvagyonnak számított. Appianos többi utalására is lehet magyarázatot találni. Cornell szerint a *lex Licinia* későbbi kiegészítései, amit Oakley sem tart elképzelhetetlennek.²⁸⁴ További valószínű érvként felhozható még, hogy Liciniusék harmadik javaslata a plebejusok részesedéséről az államhatalomban szorosan összefüggött a földkérdéssel. Nemcsak az elszegényedett rétegek támogatását biztosíthatták maguknak a föld körüli problémák felszínen tartásával, hanem a patriciusok földvagyonának vagy legalább birtokszerzési lehetőségének korlátozásával politikai hatalmukat is gyengítették, ezért a földkérdés rendezése nagy valószínűséggel szerepelt Licinius és Sextius programjában.²⁸⁵

A harmadik javaslat hitelességéről nem, csupán tartalmáról folytak viták. Az a tény, hogy 367-et követően eltűnik a *tribunus militum consulari potestate* tisztsége a római állam életéből, s ettől fogva töretlenül minden évben egy consulpár áll az állam élén, mindenképpen jelentős átrendeződésre utal.²⁸⁶ Kurt von Fritz úgy tartotta, hogy a consuli tisztség helyreállítása független a rendek harcától, s pusztán adminisztratív okokból szüntették meg a consuli hatalommal rendelkező katonai tribunusok hivatalát. A város újjáépítése és a gall támadás utáni felépülés több különféle feladatot rótt a tisztviselőkre. Ezek ellátására nem volt megfelelő a hat egyforma hatalommal rendelkező tribunus, szükség volt a funkciók differenciálására. Ezért ezt a testületet a két consulból, egy praetorból és két aedilis curulisból álló testület váltotta fel, ahol jobban elkülönültek az egyes tisztviselőkre háruló feladatok.²⁸⁷ Fritz ugyan a liciniusi törvények elfogadásának liviusi bemutatását következtetlenségnek véli, mégis megfelelkezni tűnik egy olyan szakaszról, ami alátámaszthatná hipotézisét. A 386-os évben az etruszok és a latinoktól is támogatott antiumiak elleni háborúk miatt tisztársai

²⁸⁴ Szász, 1935 : 21-26. Cornell, 1995 : 327-329. Oakley, 1999 : 658-659. Vö. még Alföldy, 1996 : 23.

²⁸⁵ Oakley, 1999 : 656.

²⁸⁶ CAH 1928 : 526-527. Fritz, 1950 : 3-4.

²⁸⁷ Fritz, 1950 : 40-42.

Camillusnak engedik át hatalmukat, aki saját magával együtt négy tribunusra a különböző hadműveleti területek irányítását bízta, ám két *collegajára* az utánpótlás megszervezése, illetve a város ügyeinek intézése hárul (Liv. 6.6.12 skk.). A hatáskörök differenciálása megelőlegzi azt a változást, ami 367-et követően az állam igazgatásában megvalósult.

Fritz megállapítása, miszerint a *consulatus* visszaállításának nincs köze a patriciusok és plebejusok küzdelméhez, nem tűnik meggyőzőnek. A plebejusok a 440-es évek után consuli tisztséget egyáltalán nem töltöttek be, de nyolc alkalommal voltak plebejusok a katonai tribunusok között. A feltörekvő plebejus előkelők számára ez nem lehetett kielégítő, különösen, hogy 378 és 367 között kizárólag patriciusokból álló testületek voltak hivatalban.²⁸⁸ A plebejus mozgalom vezetői ilyen módon kihasználhatták az adminisztráció szükséges átalakítását, aminek végrehajtását többek között ahhoz a feltételhez kötötték, hogy a plebejusok is hozzájuthassanak a consuli méltósághoz. Ennek a kikötésnek a mibenléte azonban korántsem egyértelmű. Fritz szerint csak a 366-os consulokra vonatkozott, nem lévén olyan törvény, amely egyébként tiltotta volna azt, hogy a plebejusok betölthessék az állam legfőbb méltóságát. Az újabb kutatás inkább amellett érvel, hogy Licinius és Sextius törvényei lehetővé tették, hogy az egyik consul plebejus legyen, de ezt csak a 342-es *lex Genucia* tette kötelezővé.²⁸⁹

Licinius és Sextius javaslatai természetesen jelentős ellenállásba ütköztek, s elfogadtatásuk csak úgy valósulhatott meg, ha a két néptribunus megfelelő támogatást tudhatott a háta mögött. Politikai bázisuk egyik eleme az a tömegtámogatás volt, amelyet az elszegényedettek nyújtottak. Az ő megnyerésüket célozta az adósságokról és az *ager publicus*ról szóló javaslat. Az ő segítségükkel, zavargások és anarchia útján, sikerült végül keresztülvinni az előterjesztések elfogadtatását.²⁹⁰ Licinius és Sextius mögött azonban nemcsak a társadalom alacsonyabb helyzetű rétegei sorakoztak fel, hanem, ahogy Livius leírásából kirajzolódik, egy patricius csoport is.

A liciniusi törvényekről szóló részt a történetíró egy meglehetősen naiv sztori leírásával kezdi (Liv. 6.34.5-11). M. Fabius Ambustus ifjabb leánya a plebejus C. Licinius Stolo felesége lesz, nővére pedig a patricius Ser. Sulpiciusé. *Forte ita incidit ut in Ser. Sulpici tribuni militum domo sorores Fabiae cum inter se, ut fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpici, cum is de foro se domum reciperet, forem, ut mos est, virga percuteret. Cum ad id moris eius insueta expauisset minor Fabia, risui sorori fuit miranti ignorare id sororem; ceterum is risus stimulos paruis mobili rebus animo muliebri subdidit.* Az ifjabb Fabia emiatti

²⁸⁸ Fritz, 1950 : 27-28. Cornell, 1995 : 336. Oakley, 1999 : 367 skk.

²⁸⁹ Fritz, 1950 : 28. Oakley, 1999 : 652-654.

²⁹⁰ Fritz, 1950 : 17-22 szerint a korai *plebiscitum*okat csak zavargások révén lehetett törvényerőre emeltetni, egészen 287-ig. Oakley, 1999 : 647 az anarchia tényét valószínűnek tartja, legfeljebb időtartama bizonytalan, de vélhetőleg nem tartott öt évig.

bánatát észrevéve, apja megígérte, hogy hamarosan saját házában is ugyanilyet fog látni. A történet két – csupán Livius olvastán is megállapítható – képtelenséget tartalmaz: M. Fabius Ambustus 381-ben, az elbeszélés belső ideje és a liviusi kronológia alapján csak három-négy évvel korábban, éppen a katonai tribunus tisztségét viselte, tehát lánya számára nem lehetett ismeretlen a szokás; végeredményében pedig nem Licinius, akinek felesége az ígéretet kapta, hanem Sextius lett consul, vagyis Fabius ígérete voltaképpen nem teljesült. A történetből mégis leszűrhető, hogy Licinus rokonságban állt a Fabius nemzetséggel.²⁹¹ Az is érthetőnek tűnik, miért léptek rokonságra a patricius Fabiusok a plebejus Liciniusokkal. A gallok bosszúszomjas támadásának kiváltója nem más volt, mint az, hogy a római követek megsértették a népek jogát, amikor a clusiumbeliek oldalán csatába bocsátkoztak. A római követség pedig három Fabiusból állt, M. Fabius Ambustus három fiából (Quintus, Numerius, Caeso).²⁹² Közülük az egyiket a város megszabadítása után bevádolják, s csak a halál menti meg a vád alá helyezéstől (Liv. 6.1.6-7). Ez természetesen a korábban igen tekintélyes nemzetség befolyását a politikai életre alaposan lecsökkenthette.²⁹³

Fabius Ambustus lánya révén került rokonságba Licinius Stolo a patricius Sulpiciusokkal, lévén Ser. Sulpicius sógora, aki a törvények előterjesztése után két ízben is katonai tribunus volt (Liv. 6.36.3; 6.38.2). A törvényelőterjesztő Licinius legalább távoli rokoni kapcsolatban állhatott P. Licinius Calvusszal, aki 400-ban a tribunusi testület egyetlen plebejus tagja volt. Livius szerint Licinius Calvus bátyjának, Cn. Corneliusnak köszönhette megválasztását (Liv. 5.12.9-13). Ha az utóbbi – elég talányos – megállapítás is helytálló, akkor Licinius és Sextius mögött a Fabiusokból, Sulpiciusokból és Corneliusokból, vagy legalábbis ezen nemzetségek egyes tagjaiból álló patricius csoport is volt. A felsorolt nemzetségeken kívül volt még egy, ami, úgy tűnik, szintén nem állt ellenséges viszonyban Liciniusékkal. A javaslatokról folytatott vita tetőpontján, amikor Camillus lemond a dictatori tisztségről, helyére P. Manlius Capitolinus lép, aki *magister equitum*ként a plebejus C. Liciniust veszi maga mellé. Az említett Licinius valószínűleg az a C. Licinius Calvus, aki később 364-ben consul lett.²⁹⁴ Manlius plebejusokat támogató magatartása, akárcsak a Fabiusoké, egyszerűen

²⁹¹ Alföldi, 1963 : 147-151 Fabius Pictort tartja a történet forrásának hellenisztikus filozófiai hatásokat feltételezve annak megformálásában. Kraus, 1991 : 314-322 Lucretia történetével állítja párhuzamba. Vö. még Oakley, 1999 : 645-647.

²⁹² Liv. 5.35.5. A követséget alkotó három Fabius fiú egyikének, Caesonak a fia az a M. Fabius Ambustus, aki lányát Liciniushoz adta feleségül. Tehát a két M. Fabius Ambustus nagyapa–unoka viszonyban állhatott egymással. Vö. Dorandi, DNP 4, 366-367, s.v. *Fabius Ambustus* (I 8), (I 9), (I 11), (I 12).

²⁹³ Ez tükröződhetik a hagyományban. C. Fabius Dorsuo történetét (Liv. 5.46.1-3.) a Fabiusokat kedvezőtlen színben feltüntető követjárás kompenzálására illeszthette a hagyományba egy Fabiusokhoz közel álló történetíró, talán maga Fabius Pictor. Dorsuoról I. Richardson 2004. Fabius Pictor szerepéről – talán eltúlozva – Alföldi, 1963 : 123 skk.

²⁹⁴ Liv. 6.39.3; 7.9.1,3-5. Vö. Müller, DNP 7, 824, s.v. *Manlius Capitolinus*, P. (I 9) és Müller, DNP 7, 157, s.v. *Licinius Calvus*, C. (I 6).

megmagyarázható azzal, hogy M. Manlius Capitolinus *seditionis* a nemzetség befolyásának csökkenéséhez vezethetett.

Az ilyen jellegű proszopográfiai megállapítások a korai köztársaság időszakára vonatkozóan természetesen igen bizonytalanok²⁹⁵, hiszen pl. a három említett Licinius egymáshoz való viszonyáról semmilyen adatunk nincs. A konkrét karrierük ezért nem minden elemükben biztosak, de az egyes nemzetségek hivatalviseléséről kirajzolódó tendenciák mögött megbújhat a valóság magva. Különösen érdekes, ha a fentiek tükrében megvizsgáljuk a törvényeket követő hivatalviseléseket. A kutatás általában az új *nobilitas* kialakulására koncentrál, regisztrálva, mikor és milyen tisztségeket töltöttek be plebejusok, hogyan kezdtek bekerülni itáliai előkelők ebbe a „nemességbe”.²⁹⁶ A liciniusi törvények elfogadása utáni évtizedben a patricius consulok döntően a Fabiusok, Manliusok és Sulpiciusok közül kerültek ki. A 361-et követő években a patriciusok részéről csak a Fabiusok és Manliusok töltötték be a consuli tisztséget. A plebejusokat ebben az időben a Liciniusok és a Genuciusok reprezentálták.²⁹⁷ A kor legbefolyásosabb személyiségeinek M. Fabius Ambustus és C. Sulpicius Peticus tűnnek. Előbbi consul volt 360-ban, 356-ban és 354-ben, közben pedig két alkalommal *interrex*. Utóbbi ötszörös consulatusa mellett censor, dictator és *interrex* is volt.²⁹⁸

A liviusi bemutatásban a törvényeket támogató patricius nemzetségek történetesen megegyeznek azokkal a nemzetségekkel, amelyek 367 után szinte monopolizálták a tisztségeket, ami arra utal, hogy valóban lehetett valamiféle szövetség néhány patricius klán és plebejus vezető között.²⁹⁹ Kivel szemben volt szükség erre a különös szövetségre, ki képviselte a szembenálló oldalt? Livius mindössze két politikust nevez meg, akik az átalakítás ellen lépnek fel. Az egyik Appius Claudius, a másik Camillus, igaz Liviusnál mindössze egy alkalommal.

A törvények ellenzői dictatorrá választják Camillust (Liv. 6.38.3-4.). Ezt a jogi aktust a hatodik könyv talán legnehezebben értelmezhető néhány sora követi. Camillus előbb azért lép fel, hogy Licinius és Sextius ne vehessék semmibe tribunustársaik *intercessio*ját, majd miután ez a kísérlete kudarcot vall, sorozással fenyegetőzik. A nép követelésének megakadályozására korábban hatásosnak bizonyuló eszközök semmilyen eredménnyel nem járnak. A sorozással

²⁹⁵ Vö. Broughton, 1972 : 256.

²⁹⁶ CAH 1928 : 546-550. Cornell, 1995 : 340-341.

²⁹⁷ CAH 1928 : 527. Cornell, 1995 : 342. Az említett nemzetségek tagjain kívül még Q. Servilius Ahala és L. Aemilius Mamercinus viseltek több ízben hivatalt.

²⁹⁸ Vö. Dorandi, DNP 4, 367, s.v. *Fabius Ambustus*, M. (I 10). Müller, DNP 11, 1100-1101, s.v. *Sulpicius Peticus*, C. (I 18).

²⁹⁹ Vö. Le Glay et al., 1997 : 59-61. Ogilvie, 1965 : 627 a Fabiusok és Liciniusok „*nervously phil-Etruscan government*”-jéről ír, amit mutathat Clusium érdekében kifejtett tevékenységük. Camillust, különösebb indoklás nélkül, etruszkellenesnek jelenti ki Martin, 1982 : 370. A kutatók álláspontját talán aképpen lehetne finomítani, hogy a Fabiusok az etruszkokkal való szövetséget, Camillus pedig az etruszkok rovására történő terjeszkedést pártolta, amit utóbbi esetében dél-etruriai hódításai mutatnak (Veii, Sutrium, Nepete, valamint a földrajzilag ide tartozó Falerii). A Fabiusok „néppártiságáról” l. még Liv. 2.47.12.

való fenyegetés következtében előállt helyzetet Livius így mutatja be: *terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certamine animos quam minuit. sed re neutro inclinata magistratu se (sc. Camillus) abdicavit seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentum milium ei multa esset. sed auspiciis magis quam novi exempli rogatione deterritum ut potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator* (Liv. 6.38.9-10). A meglehetősen zűrzavaros és jogilag is bizarr részletet alapul véve, Livius és Plutarchos alapján Camillus lemondásának az okát a következőkben lehet megjelölni:

- a. megválasztásánál valami hiba történt;
- b. Liciniusék javaslata Camillus megbüntetésére, aki fél az újabb száműzetéssel együtt járó megszégyenüléstől;
- c. kedvezőtlen jósjelek;
- d. képtelen volt felülkerekedni a nép követelésein;
- e. Camillus, akinek kevés hiányzott nyolcvanadik életéből, rossz egészségi állapotban volt (Plut. *Cam.* 39). Az egymással rivalizáló és egymás érvényét olykor kioltó magyarázatok Livius vagy forrásai tanácstalanságára utalnak.³⁰⁰

Annyi mindenestre feltételezhető, hogy Camillus – akár dictatorként, akár a kor egyik vezető államférfiaként – Licinius és Sextius javaslatai ellen lépett fel. A javaslatok beterjesztése előtti évtizedben sorozatosan viselt hivatalokat, amelyek hitelessége legalábbis ténszerűen elfogadható. 389-ben interrex és dictator, 386-ban, 384-ben és 381-ben pedig katonai tribunus volt.³⁰¹ Veii területét, mint láttuk, állhatatosan védelmezte minden felosztási kísérlet ellen. A hivatalviselés rendjét és a földhasználatot megváltoztatni szándékozó javaslatok így nem állhattak érdekében neki, illetve azoknak a patricius nemzetségeknek, akik a korábbi rendszernek is haszonélvezői voltak. Camillus ilyen szerepe tehát egyáltalán nem valószínűtlen, legfeljebb a tradíció számtalan irányú és motivációjú alakulása során teljesen homályba borult. Egyetérthetünk tehát P.-M. Martin megállapításával, hogy Camillus a patricius érdekek következetes képviselője, a nép törekvéseivel szemben álló csoport egyik vezetője lehetett, aki kihasználta minden érvet, a liviusi ábrázolásban leginkább a szakrális tilalmakat és a királyságra törés vádját, saját céljának elérésére.³⁰² Hasonló módon illeszthető bele ebbe a tendenciába a 6. könyv utolsó fejezete. Camillus dictatori megbízatása ebben az évben (367) sok kétséget támaszt, a Livius által leírt gall támadás nem lévén hiteles. Livius

³⁰⁰ Vö. Kraus *Comm.*, 1998 : 292-293, aki a hagyomány más irányú formálódásával magyarázza Camillus szerepét. Oakley, 1999 : 248, 251. Momigliano, 1942 : 114 hitelesnek fogadja el Camillusnak mind ezt, mind a következő dictatorságát, de nem ad magyarázatot a lemondásra.

³⁰¹ Liv. 6.1.8; 6.2.5; 6.6.3; 6.18.1; 6.22.5. Vö. Oakley, 1999 : 376 skk.

³⁰² Martin, 1982 : 370.

megfogalmazása: *tandem per dictatorem condicionibus sedatae discordiae sunt*, valamint a Concordia templomról szóló hagyomány arra mutat, hogy Camillus részt vett a törvények elfogadásában.³⁰³ Befolyását mutatja, hogy a 367-es reform eredményeként létrehozott praetori tisztséget első ízben Sp. Furius Camillus, Marcus fia, töltötte be (Liv. 7.1.2).

Livius 5. és 6. könyve, amelyek Camillus pályafutását mutatják be, több mint három évszázaddal az adott korszak után születtek meg. Az ábrázolás ebből következően több olyan réteget, alkalmasint fiktív részletet is, tartalmaz, amely a minduntalan alakuló tradíció terméke. Az általános kép azonban megfelel a korabeli Rómáénak. Az a tény, hogy a kornak volt egy olyan eseménye: a gall támadás, amelyet a római történetírás teljesen kiforgatott eredeti mivoltából, nem jelenti azt, hogy a többi részletet is hiteltelennek kellene minősíteni. Livius és a többi forrás alapvonásaikban, túlzásaiktól és következetlenségeiktől eltekintve, megbízhatónak tűnnek³⁰⁴, vagy csupán modern fikciókkal helyettesíthetőek. A Camillus-legenda történeti hitelességének – imént vázolt – vizsgálatából kirajzolódni látszik a történeti Camillus. Minden bizonnyal a kor jelentős politikusa és hadvezére volt. Nevéhez fűződik Veii bevétele és a dél-etruriai térség római uralom alá vétele Sutrium, Nepete, Falerii városok elfoglalásával. A gall támadásban játszott szerepe bizonytalan, de megkockáztatható, hogy szerepe volt a római haderő megmentésében, s esetleg kisebb sikerek kivívásában. A megingott római hatalom fenntartása a volscusok, aequusok és etruszkok ellen szintén Camillus érdeme. A belpolitikában következetesen szemben áll a plebejusok vagy az érdekeiket felkaroló patriciusok (pl. Manlius) törekvéseivel, úgy tűnik részben saját, részben a patricius réteg érdekeit védve. Liviusnál ez a szembenállás legkifejezőbbben a föld, különösen Veii területe ügyében jelentkezik. Camillus tekintélyét és hatalmát, esetleg politikai éleslátását mutatja, hogy családja a 367-es változások után sem esik ki a politika élvonalából. A liviusi ábrázolásban ebből a hitelességre számot tartó történeti magból, különösen belpolitikai aspektusából, a nagy időbeli távolság okozta minden változás ellenére mégis tükröződik valami. Ennek kimutatására tesz kísérletet a következő, az ún. érték kategóriákkal foglalkozó fejezet.

³⁰³ Liv. 6.42.10-11. Plut. *Cam.* 42. Ov. *Fast.* 1.641-644.

³⁰⁴ Oakley, 1999 : 378.

CAMILLUS ÁBRÁZOLÁSA LIVIUSNÁL AZ ÚN ÉRTÉKKATEGÓRIÁK TÜKRÉBEN

Az eszményi polgár, politikus és hadvezér jellemző tulajdonságait a rómaiak az államelméleti és filozófiai munkákban részben görög elődeikre támaszkodva sorolták fel. A görög filozófia nyomán kialakult hagyományos erényeknek az okosság, az igazságosság, a bátorság és a mértékletesség számítottak³⁰⁵, s ezeknek akkora normatív ereje volt, hogy még a Kr.u. 4. században is ehhez mérték az uralkodókat. Ammianus Marcellinus, amikor a művében kiemelt fontosságú Iulianus császár jellemzését adja, előbb a már említett négy erényt sorolja fel *ut sapientes definiunt: temperantia, prudentia, iustitia, fortitudo*. Felsorolását folytatva pedig más járulékos *virtutes* is említ, ezek: *scientia rei militaris, auctoritas, felicitas, liberalitas*. (Amm.Marc. 25.4.1.) Az utóbbi négy érték kategória forrása könnyen feltárható. Cicero 66-ban a *rogatio Manilia* érdekében lépett a szószerke első politikai beszédével. A beszéd alapvetően a *genus deliberativum*hoz tartozik, mert célja az volt, hogy rábeszélje a polgárokat: szavazzák meg Pompeius számára az újabb rendkívüli *imperium*ot. A 10. és 17. *caput* közötti rész mégis inkább a *genus demonstrativum*ba csap át, hiszen a szónok itt a legjobb hadvezér tulajdonságait sorolja fel, majd sorra kimutatja, hogy mindezek Pompeiusra is jellemzők. A beszédben előszámlált jellemzőkről előjáróban két megállapítást kell tenni. Cicero elképzelései az ideális hadvezérről csak korlátozott gyakorlati tapasztalatokra épültek, Cicero ugyanis a szövetséges háborút leszámítva 66-ig nem futott be katonai, még kevésbé hadvezéri pályát. Saját személyének előtérbe állítása mellett a katonai hivatástól való ódzkodása tűnik fel a *de re publican*ban, ahol az állam leendő vezetőjét inkább a polgári élettel kapcsolatban jellemzi, semmint győztes hadvezéreként (Cic. *Rep.* 2.51). A beszéd célja a meggyőzés volt, így a hadvezérnek szükséges tulajdonságok feltehetőleg túlzók, különösen Pompeius személyére vonatkoztatva. *Ego enim sic existimo, in summo imperatore quattuor has res inesse oportere, scientiam rei militaris, virtutem, auctoritatem, felicitatem*. – írja Cicero (*Man.* 27-28) nyilvánvaló előképül szolgálva Ammianusnak. A késő ókori történetírónál a második négyes egységben nem szerepel a *virtus*, aminek egyfelől magyarázata lehet, hogy a *virtus*nak átfogó jelentése is volt, magában foglalva a többi erényt, másfelől pedig a filozófusoktól átvett négy erény között ott a *fortitudo*, amely részben fedi a cicerói *virtus* jelentését. A helyette szereplő *liberalitas* szintén árulkodó, tükrözi a császárkori hadsereg egyre fokozódó pénzigényét.³⁰⁶

³⁰⁵ Long, 1998 : 93-94.

³⁰⁶ Ez még akkor is valószínű, ha a *liberalitas* részletes kifejtésénél Iulianusnak csak a civil szféra felé megnyilvánuló nagylelkűségéről esik szó. Amm.Marc. 25.4.15.

Cicero természetesen nem elégedhetett meg azzal, hogy csupán ennyi erényt tulajdonít Pompeiusnak, ezért listáját a beszéd folytatásában még kiegészíti. A *labor* (aktivitás), *fortitudo* (bátorság), *industria* (szorgalom), *celeritas* (gyorsaság), *consilium* (megfontoltság, körültekintés), *innocentia* (feddhetetlenség), *temperantia* (mértékletesség), *fides* (szavatartás), *facilitas* (előzékenység), *ingenium* (ész), *humanitas* (műveltség) azok a tulajdonságok, amelyekkel egy kiváló hadvezérnek rendelkeznie kell.³⁰⁷ A *consilium*, *integritas* és *virtus* nem csak Pompeiusra jellemző, hanem az ő megbízatását ellenző Q. Catulusra is, akiről – bár érveit cáfolja – Cicero mégis elismerően nyilatkozik (*Man.* 20.59). Művének írásakor Livius szeme előtt a cicerói érték kategóriákon kívül egy kortárs példa is lebeghetett. A polgárháborúk befejezése után, közelebbről hatodik és hetedik consulsága idején Octavianus-Augustus több megtiszteltetést kapott, ezek között volt egy *clupeus aureus*, amelyen felirat tanúskodott a *princeps* erényeiről. A pajzson négy erény: *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas* állt.³⁰⁸

Az értékfogalmakat előszámláló példákat szinte vég nélkül lehetne sorolni Livius korából, hiszen a Róma felemelkedése és a második pun háború idején formálódó alapértékeket Cicero, majd Augustus korának alkotói foglalták rendszerbe, s tették időtlenné – az antikvitás oly sok más területéhez hasonlóan.³⁰⁹ Az értékfogalmak eredete egyrészt a rómaiaknak az államhoz, a *res publicához* fűződő szoros viszonya. Büchner már-már etatista megközelítése talán túlzó, de a közösségi élet szerepét nem szabad alábecsülni. A végső soron Platónra és Epikurosra visszamenő egyik antik felfogás szerint a közösségi élet mondhatni szükségszerű egy természettől gyengének alkotott fajta: az ember esetében³¹⁰, de ez akár a család, akár az állam szintjén áldozatokat is kíván. Ezeket a kötelességeket fejezték ki a rómaiak pl. az *officia*, *honores*, *munus* stb. fogalmakkal. A római polgárok katonaként, adófizetéssel vagy a népgyűlésen politikai döntések hozatalával róhatták le a közösséggel szemben tartozásukat. A kötelességek teljesítésének helyes módja részben a családi élet nyújtotta mintákból származhatott. A *disciplina*, *labor* kategóriái a parasztgazdaságok életével, vagyis szociológiai aspektusból magyarázhatók.³¹¹ A római társadalom hagyományai mellett a

³⁰⁷ Cic. *Man.* 11.29; 13.36. A fogalmak magyar megfelelőit Németh Béla fordítása nyomán adtuk meg, in: Havas L. (szerk.) *Cicero. Válogatott művei*; Budapest, Európa, 1987.

³⁰⁸ Aug. *Anc.* 34. Elemzésüket I. Galinsky, 1996 : 84-88. A *iustitia* megfelelője a felirat görög felén a dikaiosyné, ami a platóni ideális állam fő elvére emlékeztethette a korabeli olvasót, mintegy sugallva, hogy Augustus az ideális állam megteremtésének letéteményese. Vö. Büchner, *Römertum* 1970 : 67-68.

³⁰⁹ Burck, *Römertum* 1970 : 37.

³¹⁰ Polyb. 6.5. Cic. *Rep.* 1, 39-41. Lact. *inst.* 6.10.13-15, 18. Vö. Maróth, 1995 : 17-18, 20. Long, 1998 : 95.

³¹¹ Burck *Römertum* 1970 : 38-39; Büchner *Römertum* 1970 : 75 skk. Büchnerhez hasonlóan az egyén és az állam viszonyából eredezteti a morális fogalmakat Earl, 1967 : 17, 21 skk. A szociológiai megközelítésre: Nicolet, 1997 : 34-35.

morálról alkotott képet a 2. századtól a görög filozófia, különösen a sztoicizmus, színezte át. Ez az utóbbi filozófiai iskola P. G. Walsh szerint Liviusra is nagy hatást gyakorolt.³¹²

Az értékfogalmak eredetének tisztázása persze nem célja a jelen fejezetnek, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy ezek a fogalmak a helyes vagy helytelen magatartás leírására vagy mérésére szolgáltak, különösen Róma közéletét illetően. Az érték kategóriákat tehát jellemábrázolásra is használták, még ha egyes fogalmak jelentésmezeje nem volt is világosan körülhatárolt.³¹³ Livius felfogásában a római nép egésze rendelkezik az erények teljes skálájával, az egyes erényeket azonban a kiemelkedő férfiak testesítik meg. Ez a felfogás egyfelől didaktikus célokat szolgált, intvén a vezetőket, hogy erények híján a kiválóság nem érhető el, másfelől lehetővé tette a római történelem szereplőinek jellemzését, hiszen kudarcaikat és sikereiket a pozitív morális jellemvonások meglétével vagy hiányával lehetett magyarázni.³¹⁴ A jellemábrázolást a kutatás általában nem tartja Livius erősségének, s talán a szerző maga is ódzkodott ettől az írói feladattól, mert leginkább közvetett eszközökkel irányítja rá a figyelmet egy-egy szereplő kvalitásaira. A beszédek, a kortársak hozzáállása, a szereplő másokra tett hatása stb. azok az eszközök, amelyek a szereplők karakterét élénk rajzolják.³¹⁵

A morális kategóriák használata a jellemábrázolásakor a szereplők individualitásának rovására ment, akár olyan mértékig, hogy pl. Camillusról Cornell így nyilatkozhat: „*the lifeless figure of Camillus, the most artificially contrived of all Rome's heroes.*” Nyilván ez készíthette Christer Bruunt, hogy kategorikusan tagadja Camillus létezését.³¹⁶ A kutatókat az előbb bemutatott liviusi jellemábrázolás vezethette félre, valamint az, hogy Camillus történetének közismert elemein túl nem fordítottak nagyobb figyelmet a szövegből nyerhető információkra. Ezért érdemes áttekinteni, milyen érték kategóriákkal ruházta fel Livius Camillust.

Ha egy szóval akarnánk Camillus szerepét meghatározni talán a hadvezér lenne a legalkalmasabb kifejezés. Az 5. és 6. könyvben, amikor csak feltűnik, Camillust legtöbbször hadsereg élén találjuk, amint éppen hadat vezet a volscusok, aequusok vagy az etruszkok ellen. A katonai vállalkozások egy része nem megy túl a szomszédos városok területének feldúlásán és a mozdítható zsákmány elrablásán. Mielőtt Veii ostromába fogna hadat visel az

³¹² Earl, 1967 : 36-43 csak az arisztokratikus ideál által korlátozott fokon engedi meg a görög filozófia hatását a közéleti viselkedés szabályaira. Walsh, 1963 : 50-52 *et passim* Livius és Vergilius esetében jelentősnek gondolja a sztoikus hatást. Vö. még Long, 1998 : 294.

³¹³ Earl, 1967 : 19-20.

³¹⁴ Walsh, 1963 : 66, 80-81. Santoro L'Hoir, 1990 : 237. Holk, 1956 : 77 szerint a vereségek esetén Livius a *fatum*nak vagy isteneknek tulajdonítja a balszerencsét; a *vir vere Romanus* erényei ekkor sem szenvednek csorbát. Nekünk úgy tűnik, hogy az 5. könyv részben ennek ellenkezőjét bizonyítja: az istenek figyelmeztetnek a közeledő veszélyre, ami az emberek hibájából válik valódi katasztrófává. Vö. pl. Liv. 5.32.7.

³¹⁵ Walsh, 1963 : 82-83.

³¹⁶ Cornell, 1995 : 317. Bruun, 2000.

etruszk városállammal szövetséges faliscusok és capenaiak ellen, akikre Camillus körültekintése és megfontoltsága (*ratio, consilium*) vereséget hoz (Liv. 5.19.8). A *consilium* mint tulajdonság későbbi hadjáratai során is fel-feltűnik. A volscusok elleni egyik háborúban, amikor fiatal tisztjárta, L. Furius a csatát siettetni Camillus *consiliuma* két aspektusból is megvilágítást nyer. Előbb maga a szerző nevezi bölcs dolognak, hogy Camillus az alkalmas pillanat kivárását tartva szem előtt, nem rohant egyből a harcba (6.23.1); majd az ifjú Furius vádjaira reagálva maga Camillus hivatkozik korábbi, sikeresnek bizonyult döntéseire (6.23.9); végül a háború lezárása után ismét Livius ítéli kellő körültekintésnek Camillus taktikáját (6.27.1). A szövegben mindhárom alkalommal a *consilium* szó szerepel. Akárcsak Pompeius a cicerói beszédben, Camillus sem csupán körültekintésével lesz ideális hadvezér. A *consilium*hoz egyfelől *virtus*, másfelől *fortuna* vagy *felicitas* társul (Liv. 5.19.8; 5.27.8; 6.27.1). A *virtus* a volscus háborúban valóban a csatamezőn tanúsított bátorságot jelent, hiszen a csata válságos pillanatában, miután megállította a megfutamodó katonákat, Camillus maga is az első sorokban rohamozott. Camillus személyes bátorságát egy korábbi, de szintén a volscusokkal vívott ütközetben is kiemeli Livius (6.8.1-6; 6.24.7). A bátorság és szerencse összekapcsolását Camillus maga is fontosnak tartja, mégis inkább az előbbit hangsúlyozza. Ardeában, mikor hírért veszi az alliai katasztrófának, csodálkozva teszi fel magának a kérdést: *ubi illi viri essent ... qui alia bella fortius semper quam felicitus gessissent* (5.43.7). A szerencse második helyre állítása a faliscusok és capenaiak ellen vívott, már említett harcban is megfigyelhető: *Omnia ibi summa ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit, secuta est* (5.19.8). A kiváló hadvezér számára inkább a bátorság és a megfontoltság fontos, a szerencse csak ezeket követi, ami megfelel Cicero rangsorának, amennyiben a nála említett erények sorrendjét szándékosnak tartjuk.³¹⁷

Camillus hadvezéri erényeinek bemutatását még két epizód árnyalja. Mindkét történet középpontjában a fővezér és az alvezére viszonya áll. Az egyetlen különbség a szerkesztettségben van. Camillus és Valerius együttes tevékenysége (6.6.3-6.10.6) nem emelkedik ki az elbeszélésből, míg a L. Furius epizód (6.22.5-6.27.1) a benne lévő két *peripeteiával* önálló egységnek tekinthető.³¹⁸ Ez utóbbi történetnek egyrészt a hatodik könyvön belül, másrészt az *ab urbe condita* későbbi részében is megvannak a maga párhuzamai. L. Furius hevességével éppúgy Camillus tekintélyét teszi kérdésessé, ahogyan korábban M. Manlius Capitolinus. Az ifjú hadvezér és idősebb tisztjárta ellentéte számos alkalommal visszatérő motívum Liviusnál. Fabius Maximus és Minucius konfliktusa a 23.

³¹⁷ Liviusnál a szerencse és sors fogalmának sztoikus eredetéről l. Walsh, 1963 : 53-60. Vö. Long, 1998 : 215. A római hagyományok és a sztoikus tanok összeolvasására még a hellenisztikus Tyché fogalom is rányomta bélyegét.

³¹⁸ Lipovsky, 1981 : 94.

könyvben kínálkozik kézenfekvő párhuzamul, hiszen L. Furius azt mondja Camillusról: *cunctatorem ex acerrimo bellatore factum*.³¹⁹ A hadvezérek egymás közti viszállyainak sorát szaporíthatnók még L. Papius Cursor dictator és helyettese, Q. Fabius Maximus Rullianus esetével, ahol a *magister equitum* a dictator engedélye nélkül bocsátkozik csatába, igaz: győzelmet arat (Liv. 8.29-37). Rómán kívül is előfordultak hasonló esetek: a második pun háborúban a Szardínián tevékenykedő T. Manliusszal szemben veszt csatát a sziget lakosainak élén Hostus, akit apja a tábor őrzésével bízott meg (Liv. 23.40.4). Hostus tevékenysége nemcsak abban rokon L. Furiuséval, hogy a fővezér és az alvezér rokonok, hanem szóhasználatában is. Hostus *adulescentia ferox*, Furius pedig *ferox cum aetate et ingenio*; mindketten vaktában, meggondolatlanul cselekszenek (*temeritate eius; temere*).³²⁰

Valerius és L. Furius a jog szerint nem alvezérei Camillusnak, hanem egyenrangú tisztársai. Valerius azonban önként alárendeli magát a tekintélyesebb Camillusnak, és L. Furius méltatlankodó szavaiból is sugárzik Camillus fölénye. Valerius maga Camillus választja hadvezértársul a volscusok ellen (6.6.12), L. Furius *sorte datur* (6.22.6). Valerius valódi *socius imperii consilii*que (6.6.12; 6.6.16; 6.9.6) lesz, s a felhőtlen együttműködés révén győzelmet aratnak előbb a volscusok, majd az etruszkok felett. Ezzel szemben L. Furiust éppen társának *consilium atque imperium*-a gátolja, hogy nekitámadjon az ellenségnek. Valerius esetében Camillus tulajdonságaként először a *maiestas* jelenik meg, amely érték kategória az 5. és 6. könyvben két ízben fordul elő, mindig a *tribunusi* hivatal betöltésével kapcsolatban (5.14.5; 6.6.7). A háborúból Camillus és Valerius *cum magna gloria* vezetik haza seregüket; a dicsőség forrása az egyetértés. A *concordia* persze már önmagában hordozza a sikert, ahogy egy *vaticinatio ex eventu* ebben az epizódban megjósolja: *concordibus iunctos animis ... laudem conferentes* (6.6.17-18). A L. Furius epizódban Camillus *prudencia*ja áll szemben tisztársa *temeritas*ával.³²¹ Camillus így is megszerzi a dicsőséget, de nem az együttműködés, hanem a *moderatio* és a *patientia* révén.³²² Mindkét epizód vége ugyanaz: a volscus háborút hirtelen félbe kell szakítani, mert Etruria felől veszély fenyeget, s ennek elhárításával Camillust bízzák meg. Camillus mindkét ízben akkori alvezérért, tehát előbb Valerius, majd L. Furius, kéri segítő társul (Liv. 6.9.6; 6.25.6.).

³¹⁹ Liv. 6.23.5. A Manlius párhuzamról: Kraus *Comm.* 1998 : 223. Fabius Maximusról: Walsh, 1963 : 71-72. Oakley, 1999 : 580-581. Vö. még Santoro L'Hoir, 1990 : 231. A vezető férfiak összehasonlításának eszközéről l. Walsh, 1963 : 86.

³²⁰ Liv. 23.40.4; 6.22.6; 6.23.3. L. Furius és Camillus rokonságát Livius a névhasználattal emeli ki, vö. Kraus *Comm.* 1998 : 224. Az idősebb tiszték körültekintésének és az ifjabbak hevesességének ellentéte egészen a bizánci korig irodalmi toposzként fennmaradt. Vö. Alexiasz, 2002, p. 134.

³²¹ Walsh, 1963 : 92-93 szerint a *temeritas* egyébként általában jellemző a Furius nemzetség tagjaira. Vö. Liv. 3.4.7.

³²² Liv. 6.22.6; 6.24.9 a *gloria*ról. Liv. 6.27.1.: *moderatio* és *patientia*. *Gloria* és *moderatio animi*: Liv. 6.25.6.

Camillus hadvezéri erényei között a szokásos *felicitas*, *virtus* és *consilium* mellett szerepel az együttműködési képesség, függetlenül attól, hogy tisztvársa ebben eleve partner, vagy csak hibáiból tanulva válik azzá. Ezt a szépítő bemutatást némiképpen beárnyékolja Lipovsky megfigyelése, még ha nem számol is hadtörténeti vagy taktikai tényezőkkel. Szerinte L. Furiusnak az ütközet ügyében alapvetően igaza volt, hiszen, amikor a teljes római haderőt harcra vetik, a győzelem nem kérdéses, ami azt jelenti, hogy Camillus helytelen stratégiai döntést hozott.³²³ A dicsőséget, amely Livius elbeszélése alapján, úgy tűnik, joggal járna Camillusnak, ő valójában tisztvársa rovására éri el.

Livius törekvése, hogy Camillus tevékenységét megszépítve állítsa elének, más értékkategóriáknál is megfigyelhető. Az ötödik könyv elsősorban az istenek és emberek viszonyát jellemző *pietas* köré szerveződik. A város sikereit vagy kudarcait az okozza, hogy vezetői megtartják vagy elhanyagolják-e az istenek iránti kötelelességeiket. A *pax deorum* fenntartása a rómaiak gondolkodásában kiemelt jelentőséggel bírt; megtörése esetén a *religio* szabályai alapján kellett eljárni. Míg az isteni szférával fenntartott kapcsolatokban a *pietas*hoz a *religio* fogalma társult, addig az emberek egymás közötti viszonyában a *fides* volt a meghatározó, amely írásba nem foglalt erkölcsi jellegű elvárások összessége volt.³²⁴

Nem kétséges, hogy Camillus szorosan kötődik a transzcendens szférához, ugyanis maga Livius illeti őt a *diligentissimus religionum cultor* megnevezéssel (5.50.1). Az ötödik könyvben minden lépése, eltekintve néhány portya jellegű hadjárattól, az istenek felé irányítja az olvasó figyelmét. Veii elfoglalását egy *prodigium*, az Albai-tó kiáradása teszi lehetővé. A város elfoglalása után Camillus határozott fellépésének köszönhető, hogy a zsákmány tizedét utólag mégis elküldik Apollo delphoi templomába. Diadalmenetével pedig már-már az emberi szféra fölé emelkedik. Mikor Ardeában, száműzetése helyén, hírül veszi a gallok közeledtét *divino spiritu tactus* lép a népgyűlés elé.³²⁵ A gallok elűzése után az ő vezetésével történik meg Róma vallási életének helyreállítása; sőt Róma helyének szent voltával érvelve akadályozza meg a Veii-be költözést.³²⁶

A *fides* értékkategóriája Camillus ábrázolásában egyetlen alkalommal fordul elő, szorosan kapcsolódva a *iustitia* fogalmához. A *fides Romana* olyan erény volt, amely a római állam és nép egészére jellemző, megkülönbözteti azt a furfangos görögöktől és a hitszegő punoktól. A *fides* jegyében olykor lemondanak a kiszámítható politikai előnyökről. Néha egyszerűen azt a

³²³ Lipovsky, 1981 : 27.

³²⁴ Holk, 1956 : 36-37. Ogilvie, 1965 : 626. Burck *Römertum*, 1970 : 59-60. Hoffmann, 1980 : 222. Levene, 1993 : 175-203.

³²⁵ Liv. 5.43.8. Ogilvie, 1965 : 728 a megfogalmazást a *fatalis dux* kifejezéssel rokonítja.

³²⁶ Az említettek mellett vö. még Liv. 5.21.15; 5.23.1. Néhány példa a vonatkozó irodalomból: Dumézil, 1980 Camillust a hajnalhoz, Mater Matutához kapcsolja. A dumézili iskola nyomán tárgyalja Camillus és az isteni szféra kapcsolatát: Vernole, 1997. Vö. még Liebeschuetz, 1967. Levene, 1993 : 175-176, 181-193, 197-202.

nagyvonalú magatartást jelenti, amit a rómaiak a gyengébb népekkel szemben tanúsítanak.³²⁷ Ennek ellenére többször maguk a rómaiak szegik meg a *fides* fogalomban lévő elvárásokat. A samnisok és campaniaiak viszályában a rómaiak ügyeskedése a szövetségi szerződésekkel még a liviusi bemutatáson is átüt. A három Fabius követjárása csak a *ius gentiumot*, ám kiadatásukkal kapcsolatban a *senatus* és a nép magatartása, korrumpálhatósága már a *fides*be foglalt normákat sérti meg.³²⁸

Az 5. könyvben a falerii tanító története (5.27.1-28.1) mutatja be a *fidest* mint a rómaiak olyan meghatározó tulajdonságát, amellyel fölénybe kerülnek a többi néppel szemben. A *fides* szó gyakori előfordulása (5.27.11, 13, 15. 5.28.1.) didaktikus jelleget kölcsönöz az elbeszélésnek, ami egy igen gyakran idézett *exemplum*má vált. Camillus a római nép reprezentánsaként nem veszi igénybe az áruló tanító szolgáltatásait, a falerii előkelők gyermekeit és a *magistert* visszaadja az ostromlottaknak. Ezek meghajlanak a római nép morális fölénye előtt, aminek eredményeként békét kérnek és – némi hadisarc fejében – kapnak a rómaiaktól. Livius a *fides Romanat* azzal is hangsúlyozza, hogy nem ő, hanem a faliscusok jellemzik ezzel a kategóriával Camillus gesztusát: *Fides Romana, iustitia imperatoris in foro et curia celebrantur*. Részletesen bemutatja, milyen benyomást tesz a faliscusokra gyermekeik visszajuttatása. Ebben eltér a többi forrástól.³²⁹ Camillus voltaképpen a római nép egészének megtestesítője, vagyis a történetben a *fides* nem annyira jellemábrázolásra szolgál, mint inkább *exemplum*ként. Az imént idézett megfogalmazásból is kitűnik, hogy Livius az igazságérzetet (*iustitia*) tulajdonítja személyesen Camillusnak.

A *religio, pietas, fides* kategóriái Camillus alakját – első diadalmenetétől eltekintve – mindig előnyös megvilágításba helyezik. Egy szóstatistikai vizsgálat azonban kétségeket ébreszthet az olvasóban. A római irodalomban a *religio* szó használata túlnyomó részben a prózai művekre korlátozódik: Vergilius pl. csupán 11-szer, Livius ellenben 160-szor használja.³³⁰ Az 5. és 6. könyvben a *pietas* szó mindössze egyszer, a *religio* pedig 39-szer (27+12) fordul elő, vagyis összes előfordulásának mintegy negyede ebben a két könyvben található, alátámasztva azt a korábbi állítást, hogy az ötödik könyv elsősorban az istenek és emberek viszonyát állítja reflektorfénybe. Ez a szám persze csak önmagában tűnik nagynak. Összevetve azonban az *ira* szóéval, ami 37-szer (25+12) szerepel az említett két könyvben, rögvest kérdésessé válik, mi is a két könyv szervező eleme. Az ilyen egyszerű statisztika pusztán a figyelmet keltheti fel, lényegi megállapításokhoz a szavak használatát és előfordulásait külön-külön kell vizsgálni.

³²⁷ Holk, 1956 : 36, 40. Merten, 1965 : 48. Walter, 2000 : 67.

³²⁸ Merten, 1965 : 49-50.

³²⁹ Diod. 14.98.5. DH 13.1.1-2. Flor. *Epit.* 1.6.5. Eutrop. 1.20.1. Plut. *Cam.* 10. Vö. Macchiavelli *Discorsi* III, 20. Holk, 1956 : 38-40. Merten, 1965 : 48. Ogilvie, 1965 : 685-689.

³³⁰ Szemler, 1980 : 202. Livius vallási attitűdjéről általában: Walsh, 1963 : 47 skk. Levene, 1993 : 16-33.

A szereplők tettei, az általuk más szereplőkre gyakorolt hatás egyaránt a liviusi jellemábrázolás kelléktárába tartoztak. Camillus mindkét szempontból az *ira* emberének tekinthető: ő maga is könnyen haragra lobban, de gyakran másokból is kiváltja azt. A hadizsákmány sorsa és a plebejusok küzdelme az a két ok, amely az *ira* kitöréséhez vezet. A zsákmányolás Camillus korai hadjáratainál az annalisztikus előadásmód egyik eleme, a megszerzett javak további sorsáról nincs tudósítás (Liv. 5.12.5; 5.14.7.). Olykor kiderül, mi lett a zsákmánnyal, de nincs információ a hadvezér vagy a katonák reakcióiról (Liv. 5.19.8). Ez az utóbbi eset, amikor etruszk területen a faliscusokkal és a capenabeliekkal csap össze Camillus, ugyanúgy végződik, mint az alábbi két katonai vállalkozás: a zsákmány nagyobb része nem a katonáknak, hanem a római államnak jut. Veii elfoglalása után, jöllehet egy senatusi határozat alapján a katonákat illetve meg a zsákmány, Camillus eladatja a foglyul ejtett embereket, a pénzt pedig az államkincstárba fizeti: *haud sine ira plebis*.³³¹ A veii zsákmány sorsa okozza tulajdonképpen Camillus száműzetését. Azelőtt azonban a zsákmány sorsa még egyszer konfliktust gerjeszt. Falerii ostroma előtt Camillus nyílt csatában győzelmet arat a faliscusok felett, s elfoglalja táborukat. A zsákmányt ismét a quaestor kezébe adja *cum magna militum ira* (Liv. 5.26.8).

A zsákmány sorsánál Camillus az *ira* kiváltója, s egyben célpontja; a patriciusok és plebejusok küzdelmében ő maga gerjed végeredményében felesleges haragra. A nép legtöbb törekvésével mind az ötödik, mind a hatodik könyvben szemben áll. A Licinius és Sextius által előterjesztett törvények felett folytatott küzdelemben a patriciusok Camillus tekintélyét próbálják latba vetni, ezért dictatorrá teszik. A forumra *plenus irae minarumque* vonul ki, majd amikor a néptribunusok nem hajlanak a szavára: *percitus ira Camillus lictores qui de medio plebem emoverent misit et addidit minas ...*(Liv. 6.38.5, 8).

Camillus ábrázolása ezek alapján korántsem olyan egysíkú és egyértelműen pozitív, mint ahogyan sokan tartották. A liviusi bemutatásban kiváló hadvezérnek, az emberek és istenek közötti harmonikus viszony fenntartójának, Róma megmentőjének tűnik, de ennek a képnek ugyanott megvannak az árnyoldalai: emberi kapcsolatai nem minden tekintetben pozitívak. Livius persze az idealizált Camillus-kép megőrzése érdekében megpróbálja eltüntetni a negatív jellemvonásokat. Homályos indokokat gyárt, amikor Camillus minden haragja és fenyegetése ellenére kénytelen lemondani Liciniusék ellenállása miatt (6.38.9-11). A hadizsákmányt egy etruszkok ellen viselt hadjárat alkalmával katonáinak adja, ami – Livius megjegyzése szerint – váratlan is volt egy ilyen, nem éppen bőkezű vezértől (*minime largitore*

³³¹ Liv. 5.22.1. Ogilivie, 1965 : 677 magát az eladás tényét autentikusnak tartja, mondván, hogy az *ager publicus* növekedésével a rabszolgák már munkaerőt jelenthettek. Onasandros, *Strat.* 35.1 is ezt ajánlja a hadvezérnek.

duce).³³² Camillus szigorúsága a zsákmány kezelésében akkor is kedvezőbb színben tűnik fel, amikor a Contenebrát ostromló római vezérek habozása miatt a zsákmányt a katonák széthordják, holott a tribunusok az állam bevételeit akarták vele gyarapítani (6.4.11.) Livius minden erőfeszítése ellenére világosan látszik, hogy Camillushoz nem kizárólag erények kapcsolódtak, hanem kisebb mértékben hibák is.

Figyelembe véve Camillusnak ezeket a hibáit, meglepőnek tűnhetik Livius két ízben is vázolt összefoglaló értékelésében az egyik megjegyzés Róma megmentőjéről. Az ötödik könyv végén a gallok legyőzése után Camillus diadalmenetben tér vissza Rómába, s ennek során katonái – szokás szerint – mindenféle megnevezéseket aggatnak rá: *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis* – s ezeknek létjogosultságát a történetíró maga is elismerve így folytatja a mondatot – *haud vanis laudibus appellabatur* (Liv. 5.49.7). Hasonló elemekkel találkozunk Camillus nekrológiájában (A. J. Pomeroy megnevezésével élve: *death notice*): *a Romulo conditorem urbis Romanae* (Liv. 7.1.10), de ugyanitt néhány sorral korábban a *princeps pace belloque* kitétel is szerepel. A Romulus és a *conditor* megjelöléseknek kiterjedt irodalma van, aminek középpontjában Augustus alakja áll.³³³ A *parens patriae* kifejezést általában szintén Augustusra vonatkoztatva értelmezik megfelelően arról a különbségről, hogy Augustust 2-ben a *pater patriae* címmel ruházták fel. Ráadásul az adott kontextusban elképzelhető, hogy itt nem Camillusnak a városhoz vagy annak alapításához való különleges kötődéséről van szó, hanem hadvezér és hadserege szoros kapcsolatáról.³³⁴

Sokkal érdekesebbnek bizonyulhat a *princeps pace belloque* jellemzés, jóllehet a *princeps* szó miatt ezt is Augustusszal hozzák kapcsolatba.³³⁵ Camillus életútjának ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy kora kiemelkedő hadvezérének tartotta a hagyomány. Békebeli tevékenysége – mint láttuk – már egyáltalán nem ennyire egyértelmű. Ha magához Liviushoz fordulunk a kifejezés magyarázatáért ellentmondásra akadunk. Camillusról szólva ezt mondja: *Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie servavit cum prohibuit migrari Veios* (Liv. 5.49.8), ami indokolná a nekrológ szavait. Ott azonban ez szerepel: *princeps pace belloque priusquam exsulatum iret*, így nehezen hozható összefüggésbe a gall támadás után indítványozott áttelepülés megakadályozásával. Voltaképpen persze mindegy, hogy Camillus karrierjének melyik periódusára vonatkozik a kifejezés, hiszen korábban is ellenállt az áttelepülési vagy földosztási kísérleteknek. A személye körül állandóan kialakuló belpolitikai

³³² Liv. 6.12.2, ahol Camillus catói színben tűnik fel. Vö. Kraus *Comm.* 1998 : 100.

³³³ L. pl. Scott, 1925; Miles, 1988; nem beszélve a Livius és Augustus viszonyát vizsgáló munkák végeláthatatlan soráról.

³³⁴ A *pater / parens patriae* címről és a szóhasználat különbségéről vö. Stevenson, 2000 : 27-28. A katonák a szigorú és kegyetlen App. Claudiuszal összehasonlítva T. Quinctiust is apjukként tisztelik, Liv. 2.60.3. Vö. még Utcenko, 1983 : 40-41.

³³⁵ Hellegouarc'h, 1970. Erről és a *parens patriae*ről vö. még Ogilvie, 1965 : 739.

békétlenség magát a *pace* szót teszi indokolatlanná, vagy legalábbis kérdésessé. Erre utalnak saját szavai az ardeaiak előtt: *invictus bello, in pace ab ingratis civibus pulsus sum*. (Liv. 5.44.2.) Camillus egyébként is ritkán lép fel a belpolitikai küzdelmekben, ha mégis, akkor a már említett *ira* embereként.

A történetíró kísérletet tett arra, hogy Camillus hibáit a háttérben tartsa, s ezekről mintegy megfélemlítve Camillust a *princeps pace belloque* kifejezéssel a római történelmi személyiségek olyan sorozatába illesztette be, akik háborúban és békében egyaránt sokat tettek a római állam fennmaradásáért. Lényegében ugyanígy jellemzi Camillust Dionysios Halikarnasseus, aki háborúban a legragyogóbb hadvezérnek, belpolitikai ügyekben pedig igen bölcsnek nevezi.³³⁶ A kifejezés jelentőségét mutatja, hogy a társadalmi integrációra törekvő plebejusok is elfogadták ezt az ideált: *vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe* – mondja Canuleius néptribunus egyik beszédében.³³⁷ Romulus és Numa, Róma első két királya úgy tevékenykedett, hogy uralkodásuk után: *Cum valida tum temperata et belli et pacis artibus erat civitas*. Romulus mint a város alapítója az állami élet minden területén alkotott valamit, mégis leginkább a háború volt az eleme; Numa pedig a *iustitia* és főleg a *religio* szférájában tevékenykedett (Liv. 1.16.7; 1.18.1; 1.19.1). Ezáltal nemcsak Romulus, hanem részben Numa is Camillusra emlékeztetheti az olvasót. Maga Camillus is ennek a két királynak a tevékenységét állítja például a liviusi 5. könyv végén olvasható beszédében, hogy igazolja Róma helyének szent voltát.³³⁸

Szinte a szóhasználat is hídként kapcsolja össze az említett két királyt és Camillust az a P. Valerius Publicola, akinek összefoglaló értékelésében Livius ezt írja: *omnium consensu princeps belli pacisque artibus* (Liv. 2.16.7). A köztársaság megalapítása ugyan Brutus műve, stabilizálása azonban jórészt Valeriusé, még a tetteit kevésbé kiemelő *ab urbe condita*ban is. A Vitellius és Aquilius fivérek összeesküvését a királyság visszaállítására Liviusnál döntően a rabszolga révén számolják fel, Plutarchosnál ezzel szemben a rabszolga információi nyomán Valerius az, aki megakadályozza az árulókat tervük végrehajtásában (Liv. 2.4-5. Plut. *Publ.* 3-7). Törvényhozó tevékenységével megteremti a friss köztársaság működési feltételeit, szabályozva a hivatalviselést és a consuli hivatal jogkörét, kiegészítve a senatust, bevételeket biztosítva az államkincstárnak stb.³³⁹ Consulsága idején szentelik fel Iuppiter capitoliumi

³³⁶ DH 14.3.8.

³³⁷ Liv. 4.3.16. A rhodosiak és rómaiak szoros szövetsége is erre az elvre épült: *ueterem amicitiam, multis magnisque meritis pace belloque partam* (42.46.6). Vö. Nep. *Them.* 6.1.: *Magnus hoc bello Themistocles fuit neque minor in pace*.

³³⁸ Numa szerepéről Augustus vonatkozásában I. Scott, 1925 : 96-97; *conditor*ként Miles, 1988 : 197. A Numa – Camillus párhuzamról Stevenson, 2000 : 41. Vö. még Martin, 1982 : 363, 372.

³³⁹ Liv. 2.8.1-3. Plut. *Publ.* 11-12. Érdekes kapcsolat Publicola és Camillus között az árvák és özvegyek adózásának kérdése. Valerius az árvákat és özvegyeket mentesíti az adófizetés alól, s majd Camillus az, aki

templomát, igaz nem minden konfliktus nélkül (Liv. 2.8.6-8; Plut. *Publ.* 14). Akárcsak Camillusnak, Valeriusnak is szembe kell néznie polgártársai hálátlanságával. Egy, csak Plutarchosnál (*Publ.* 2) megmaradt anekdota szerint a király elűzése után önkéntes belső száműzetésbe vonul, mert Brutus mellé nem őt, hanem Collatinust választották meg consullá. A nép aggodalmaskodására, hogy netán a királpártiak mellé áll, azonban elsőként tesz esküt, hogy minden erejével harcolni fog a Tarquiniusok ellen. Ismertebb az a másik történet, amiben a nép gyanúsítgatása miatt a Velia tetejéről házáat a domb lábához költözteti le (Liv. 2.7.5-12. Plut. *Publ.* 10).

Az utolsó Tarquinius elűzése után Porsenna ostromolta meg a várost. A későbbi római történetírás a bátor helytállás példáit sorakoztatta fel az eredményes ellenállás bemutatására, ami Valerius katonai szerepét részben elhomályosította. Livius egy sikeres kitörést tulajdonít neki, amelyben megfutamít egy portyázó etruszk sereget. Plutarchos ugyanezt az összecsapást csak futólag említi.³⁴⁰ A görög szerző egy korábbi ütközetben jóval nagyobb szerepet tulajdonít Valeriusnak. Brutus halála után egyedül vezeti a római sereget. Liviusnál megvárja, míg az etruszkok elvonulnak, miközben Plutarchosnál támadást kezdeményezve űzi el őket, s így szerzi meg a zsákmányt (Liv. 2.7.1-3. Plut. *Publ.* 9). Valerius hadvezéri sikereihez még egy adalékot lehet hozzátenni, bár könnyen elképzelhető, hogy a görög életrajzíró a hasonló nevek megtévesztették. A szabinok elleni háborúban Liviusnál Publicola testvére M. Valerius vezeti a római csapatokat, Plutarchos a győzelmet Publicolának tulajdonítja (Liv. 2.16. Plut. *Publ.* 22). Figyelemre méltó, hogy itt Plutarchos szerint Publicola ugyanazt a taktikát követi, mint Liviusnál a vidéket pusztító etruszkok elleni kitörésnél. A csapatok vezérek közötti szétosztásának eszközével él Camillus is (Liv. 6.6), igaz nem egy ütközet során, hanem többfrontos háborúra készülve.

Camillus az állam fenntartóinak ebbe a sorába illeszkedik, amit nemcsak a már említett *princeps pace belloque* kifejezés támaszt alá. Livius több ízben olyan megjelöléssel illeti a szereplőt, ami annak kiemelkedő jelentőségére utal. A *princeps* titulust már a 6. könyv elején megkapja Camillus: *Ceterum primo quo adminiculo erecta erat eodem innixa M. Furio principe stetit, neque eum abdicare se dictatura nisi anno circumacto passi sunt.* (Liv. 6.1.4). Kétszer az állam fejének (*caput rei Romanae*) nevezi; először egy organikus szemléletű metaforával élve akkor, amikor a gall támadás következtében összezavarodott állam és a Veiiben újjászerveződő hadsereg keres magának vezért; másodszor pedig némileg szűkebb értelemben a volscusok elleni háború hadvezéréként (Liv. 5.46.5; 6.3.1). Camillus az *imperator unicus* abban a két, már vizsgált epizódban, ahol ő az egyetlen hadvezér, akibe a

kényszerűségből megszünteti ezt a kiváltságukat. Plut. *Publ.* 12; *Cam.* 2. Livius erről az intézkedésről egyikükkel kapcsolatban sem tesz említést.

³⁴⁰ Liv. 2.11. Plut. *Publ.* 17. Vö. Ogilvie, 1965 : 261.

rómaiak győzelmi reményüket vethetik. A kifejezés egyfelől intertextuális kapcsolatot teremt a nekrológgal, ahol Camillust *vir unicus*ként írja le a történetíró, másfelől Augustusszal.³⁴¹

Livius – a teljes műből fennmaradt 35 könyvében – két személyre vonatkozóan három helyen használja a *fatalis dux* kifejezést. Az egyik ezek közül M. Furius Camillus, aki akkor nyeri el Liviusától ezt a megjelölést, amikor kinevezik dictatorrá a Veii elleni háborúban *ad excidium illius urbis servandaeque patriae* (Liv. 5.19.2). A haza megőrzésére, megmentésére vonatkozó, mintegy *vaticination*nak tekinthető szavak csak jóval később válnak valóra, amikor Camillus – száműzetéséből visszatérve – megmenti hazáját a galloktól. A másik személy, aki Liviusától elnyeri a *fatalis dux* megjelölést, mégpedig két ízben, P. Cornelius Scipio, a második pun háború győztes római hadvezére. Először a cannae-i csata után nevezi így Livius, amikor a négy katonai tribunus egyikeként megakadályozza, hogy a megmenekült rómaiak szétszéledjenek, feladva a háború folytatásának reményét (Liv. 22.53.6). A 30. könyvben a háború eseményei már odáig jutnak, hogy a karthágóiak kénytelenek Hannibalt visszarendelni Italiából, mert a Masinissa támogatását élvező Scipio eredményes afrikai hadműveleteket folytat. A karthágóiak ugyanis *velut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant* (Liv. 30.28.11). A jelző valamilyen okból hozzákapcsolódott a Scipiók nevéhez, mert a római irodalomban később is többször együtt fordulnak elő; Seneca, majd szinte ugyanolyan szavakkal Florus is használja: *Quamvis profligato urbis excidio, tamen fatale Africae nomen Scipionum videbatur*.³⁴²

A Camillushoz és Scipióhoz kapcsolódó motívumok hasonlósága persze nem merül ki egyetlen kifejezésben. Mindketten egy már-már kilátástalannak tűnő helyzetből mentik meg a római államot, legyőzve a majdnem végzetesnek bizonyuló ellenséget. Katonai pályafutásuk során mindketten tanúságot tesznek személyes bátorságukról is.³⁴³ Mind Camillusnak, mind Scipiónak különleges kapcsolata van az istenekkel. Hispaniai győzelme után Scipio ugyanúgy a delphoi Apollónnak küldött ajándékot, akárcsak Camillus, miután Veii-t elfoglalta.³⁴⁴ Számos példát lehetne még felhozni a két államférfi tetteinek párhuzamosságát illusztrálандó. Ezek két forrásból táplálkoznak: egyfelől a Scipióról már korán kialakuló legendás elbeszélések hatással voltak a korábbi történelmi személyiségek irodalmi megformálására; másfelől az 1. századi hatalmasságok alakja és tettei akár Camillus, akár Scipio bemutatását befolyásolták.³⁴⁵

³⁴¹ Az *imperator unicus*hoz: Liv. 6.6.17-18; 6.22.9, ahol a kifejezés mindkét esetben a reménnyel kapcsolódik össze. Az Augustus párhuzamról vö. Santoro L’Hoir, 1990 : 230 skk. aki ír Camillusról, de az *imperator unicus* megjelölést nem említi.

³⁴² Flor. *Epit.* 1.31.12. Vö. még Sen. *Ep.* 24.10; Plut. *Caes.* 52.

³⁴³ Scipióról l. Pol. 10.3.7. Liv. 21.46. Vö. Scullard, 1970 : 29, 96-97.

³⁴⁴ Liv. 5.21.2; 5.23.8-11; 5.25.4-10; 5.28.2-3. Liv. 28.45.12. Vö. Scullard, 1970 : 198, 207. Hirschfeld, 1913 : 286-287.

³⁴⁵ Täubler, 1912 : 219-220. Momigliano, 1942 : 112-113. Walbank, 1967. Rossi, 2004 : 379, 51. jz.

A felsoroltak alapján Scipio lehetne a következő eleme annak a sorozatnak, amelynek Camillus is tagja. Scipio nekrológjának olvastán első pillantásra talán el is fogadnánk ezt az állítást. Livius ugyanis így ír: *vir memorabilis, bellicis tamen quam pacis artibus memorabilior. <nobilior> prima pars vitae quam postrema fuit, quia in iuventa bella adsidue gesta, cum senecta res quoque defloruere, nec praebita est materia* (Liv. 38.53.9). A megfogalmazás hasonlósága ellenére lényeges a különbség Scipio és a korábbi kiemelkedő férfiak között. Azok, legalábbis a liviusi bemutatás szerint, békében és háborúban egyaránt az állam érdekeit előremozdító tevékenységet fejtettek ki, Scipio viszont csak hadvezérnek kiváló, de a békés életben nem találja helyét. Sorozatos konfliktusai, többek között az ellene indított peres eljárások inkább a római történelemnek azokkal a szereplőivel rokonítják, akik a háborúban hősök voltak, a belpolitikai életben viszont korántsem olyan sikeresek. Ezek közé tartozik a párviadalban győztes, majd nővérét legyilkoló Horatius, Coriolanus és M. Manlius Capitolinus. Kétségtelen, hogy közülük legalább ketten inkább a mitikus elképzelésektől átszótt, mintsem a valódi történelem alakjai; ahogy az is, hogy mindhármuk személyesen, egyedül hajtott végre kiemelkedő haditettet, míg Scipio hadvezérként volt eredményes. Scipio értékeléséhez azonban mint archetípusok szolgáltathattak példát, azzal a megszorítással, hogy az említett három esetben a tragikum megformáltabb, bukásuk végzetesebb. Hibáik felülmúlják erényeiket.³⁴⁶

Scipio végső soron nem teljesen pozitív megítélésével érdekes kontrasztot alkot Camillus negatív vonásokat elkendőző bemutatása. Camillus és Scipio egyaránt belpolitikai konfliktusok kiváltói és célpontjai, sorsuk azonban eltérő. Scipio kudarca politikai karrierje végén következik be, miközben Camillusnak csak időlegesen törik meg pályafutása. Ez utóbbi elem elválasztja őt a Coriolanus, Manlius sorozattól. Színpadi szerepe – mondhatni – nem kiforrott, hiányzik belőle a valódi tragikum; e tekintetben a történeti hagyomány felemás módon használta fel az irodalmi eszköztárat. A száműzetés és a liviusi szövegben megbújó rejtett elemek utalnak csupán a fényből árnyékba bukó hős lehetőségére. Camillus Róma második megalapítójaként elkerülte Coriolanus, Manlius stb. (irodalmi) sorsát. Scipio esetében Livius meghagyja azokat az elemeket, amelyek, akár valóságok voltak, akár a Scipiókkal ellenséges tradícióból származtak, kedvezőtlenek a második pun háború győztes hadvezérére nézve. Nyilvánvaló, hogy Scipióval nehezebb dolga lett volna Liviusnak, ha egyértelműen pozitív képet próbál festeni, hiszen egy forrásokkal jobban dokumentált és jóval közelebbi kort kellett volna „retusálnia”. Camillus ábrázolásában azonban olyan jól sikerült a negatív vonások elrejtése, hogy még a kutatók figyelmét sem vonta magára. Célja teljesen

³⁴⁶ Vö. Scullard, 1970 : 180. Horatiusról: Solodow, 1979 : 266-267. Manliusról: Dio 7.26.2. Pomeroy, 1988 : 178-179.

kézenfekvő: Róma megmentőjét és újjáépítőjét kellett megóvni a belpolitikai küzdelmekből szükségszerűen eredő besározódás veszélyétől. Camillus mégis meglévő negatív jellemvonásainak egyik forrása a történeti hitelesség már említett lehetősége volt, vagyis Livius a szereplőt a hagyományból vette át. Másik magyarázatként felmerül, hogy a történetíró maga formálta ilyenné Camillust, akinek hibái Livius és Augustus viszonyából erednek, a történetíró ugyanis egy Camillus – Caesar – Augustus hármasság párhuzam segítségével próbál tükröt tartani Róma új ura elé.

CAMILLUS ÉS CAESAR

A római köztársaság utolsó évszázadában több vezető politikus azzal a propaganda célokat szolgáló igénnyel lépett fel, hogy új alapokra helyezi a válságba sodródott római államot, mintegy újra megalapítja Rómát. Elsőként talán C. Marius próbálta magát kapcsolatba hozni Romulusszal, hogy politikai helyzetét ideológiai eszközökkel erősítse. A Vercellae mellett vívott ütközettel éppúgy az északról támadó barbároktól mentette meg Rómát, ahogyan több mint két évszázaddal azelőtt Camillus. A germánok legyőzése után Mariust sokan Róma harmadik megalapítójának nevezték, Romulus és Camillus tetteihez mérve sikerét, elegyítve ezzel egy királyi és egy köztársasági tradíciót.³⁴⁷ További kapcsolatot jelentett Róma alapításához az a híresztelés, hogy a hadvezér Mars és Venus leszármazottja.³⁴⁸ Mariust követően Sullával, majd Pompeiusszal kapcsolatban merült fel Róma újraalapítójának elképzelése. Utóbbi és Romulus kapcsolatáról csak a Pompeiust kedvezőtlen színben feltüntető hagyomány maradt fent, amely a rendkívüli felhatalmazásra váró hadvezért Romulus sorsával, a meggyilkolt zsarnok sorsával fenyegeti (Plut. *Pomp.* 25.4).

Cicero saját consulságát és a Catilina-összeesküvés felszámolását fordulópontnak tekintette a római történelemben, azt gondolva, hogy az állam védelmében játszott szerepe magához Romulushoz teszi őt hasonlóvá. Az állam megmentését szimbolizálta az a *corona civica*, amit L. Gellius Poplicola (cos. 72) javasolt Cicero számára.³⁴⁹ 63-ban Cicerónál az újraalapítás gondolata az újjászületéssel kapcsolódik össze. Róma új születésnapja 63 decemberének *Nonaeja*, amikor Cicero beszédének hatására a senatus intézkedéseket határozott el Catilina és hívei ellen. Szinte közzismert *de consulatu suo* c. költeményének sora: *O fortunatam natam me consule Romam.*³⁵⁰ Ezt idézi ironikusan a pseudo-sallustiusi *invektiva* valószínűleg későbbi, de kortárs értesülésekre is támaszkodó szerzője³⁵¹, aki a *Romule Arpinas* megszólítással illeti a szónokot.³⁵² Nem véletlenül lett az író gúnyos megjegyzésének céltáblája a szónok-politikus, hiszen Cicero később sem hagyott ki egyetlen alkalmat, hogy közönségét 63-as érdemeire emlékeztesse.³⁵³ A súlyos politikai válsággal terhes ötvenes években azonban tovább foglalkoztatta Róma hanyatlása és az ebből kivezető út megtalálása.

³⁴⁷ Plut. *Mar.* 27.5. Marius esetében a királyi tradicionál szerepet játszhatott a szintén hadseregszervező Servius Tullius alakja is, vö. Martin, 1982 : 282-283, 363.

³⁴⁸ Plut. *Mar.* 46.6. Weinstock, 1971 : 17, 177-178.

³⁴⁹ Plut. *Cic.* 22.5. Gel. 5.6.15. Weinstock, 1971 : 165, 184.

³⁵⁰ Cic. *Cat.* 3.2 és *Planc.* 90. Walter, U.: "*natam me consule Romam*" *Historisch-politische Autobiographien in republikanischer Zeit - ein Überblick*; AU XLVI/2 (2003), 39-40.

³⁵¹ [Sall.] *Cic.* 3,5. Havas, 2000 : 72-73. Az *invektiva* keletkezését Horatius és Ovidius munkássága utánra teszi Németh, B.: To the Authenticity of Sallust's *Invektiva in Ciceronem*; ACD XXVIII (1992) 73-77.

³⁵² [Sall.] *Cic.* 4,7. Ciceróról és Romulusról I. Havas, 2000.

³⁵³ Cic. *Pis.* 6 és *Vatin.* 7. Cicero öndicséretéről I. Plut. *Cic.* 24.1-3.

Róma alapításának hétszázadik évfordulója megerősítette azt az igényt, hogy egyes politikusok második vagy harmadik újraalapítóként láttassák magukat. Cicero erre a hetedik centenáriumra írta meg *De re publica* c. államelméleti dialógusát, amelyben az évforduló kapcsán feleleveníti korábbi törekvéseit.³⁵⁴

A *de re publicá*val nagyjából egyidőben írta Catullus azt a verset, amelyben Caesart a *Cinaede Romule* megszólítással illeti (29, 5 és 9). Weinstock és Havas megállapításai valószínűsítik, hogy a költő itt Caesar aspirációira utal, aki consulsága alatti törvényhozó tevékenységét, majd galliai hódításait kívánta Róma alapítójának tetteihez hasonlítani.³⁵⁵ 46-tól Caesar maga teszi teljesen nyilvánvalóvá igényét arra, hogy tevékenységét a városalapítóéhoz kell mérni. A neki megszavazott megtiszteltetések, különösen a 45. áprilisi Parilia ünnepségek kapcsán, nem hagynak kétséget afelől, hogy a város újraalapítójának próbálta magát feltüntetni. Noha mind Suetonius, mind Plutarchos Caesar-életrajzának eleje hiányzik, ahol a Caesar származásáról szóló információk szerepelhettek, s mindkét író Caesar és Sulla konfliktusától kezdi elbeszélését, mégis következtethetünk arra, hogy Caesar politikai propagandájában igen korán feltűnt a Iulius nemzetség Venustól és Aeneástól való eredeztetése.³⁵⁶ Ezzel a leszármazással a várost alapító Romulusszal is rokonságba került. A polgárháborús győzelme – Meier szellemes megjegyzése szerint – nem azt jelentette, hogy célba ért, hanem csupán egy új kezdethez.³⁵⁷ Meg kellett teremtenie hatalmának ideológiai hátterét, s ehhez a személyével már korábban kapcsolatba hozott Romulus-motívumot is felhasználta. Forumot építtetett, amelynek központjában Venus Genetrix temploma állt, de az alapítási mondában fontos másik isten, Mars is tiszteletben részesült.³⁵⁸ Amikor a Mundánál aratott győzelem (45. március 17.) híre Rómába érkezett, a közelgő Parilia előtt számos megtiszteltetésben részesítették Caesart. Szobrát a királyoké mellett állították fel a Capitoliumon, egy másik szobra Quirinus templomába került *Deo Invicto* felirattal. A felirat ugyan inkább Nagy Sándorra utal, de a szobor helye az alapítóval való kapcsolatra.³⁵⁹ A Róma alapításához kapcsolódó *Parilia* ünnepségen Caesar tiszteletére játékokat tartottak, szobrát pedig az alapító Romulus-Quirinusé mellett vitték az ünnepi menetben.³⁶⁰ Caesar mindazon intézkedéseinek és megtiszteltetéseinek, amelyek Romulusszal hozták őt összefüggésbe, áttekintését és körültekintő elemzését elvégezte Stefan Weinstock. Kutatásainak részletesebb ismertetésére itt nincs mód, de Caesarra vonatkozóan érdemes még

³⁵⁴ Havas, 1995 : 102 skk. Albrecht, 2003 : 399.

³⁵⁵ Weinstock, 1971 : 180-181. Havas, 2004 : 362-5.

³⁵⁶ Suet. *Jul.* 6.1. Meier, 1993 : 74-75.

³⁵⁷ Meier, 1993 : 510.

³⁵⁸ Weinstock, 1971 : 128 skk. Meier, 1993 : 480-481, 526 skk.

³⁵⁹ Havas, 2000 : 75-76 Pompeius mint Nagy Sándorhoz mérhető figura a 60-as években: befejezte a világ meghódítását, lerakva a világbéke alapjait. Caesar és Nagy Sándor: Suet. *Jul.* 7.

³⁶⁰ Dio 43. 42, 45. Scott, 1925 : 82-84. Weinstock, 1971 : 133, 175, 184 skk. Meier, 1993 : 540-543.

egy megfigyelését kiemelni. Jóllehet nincs közvetlen bizonyíték, de feltételezhető, hogy a *conditor* kifejezést, mint ami a város alapítóját jelöli, Caesar vagy a caesari propaganda honosította meg a latin irodalomban.³⁶¹

Az 1. század politikusai nem csupán Romulusra hivatkoztak saját tetteik bemutatásakor, ahogyan a későbbi utalásokból kitűnik, hanem számolni kell Camillus hatásával is. Marius győzelmei a germánok ellen voltaképpen Camillus alakján keresztül kerülnek kapcsolatba Romulusszal, mint alapítóval. Ezért nevezhették Róma harmadik megalapítójának Romulus és Camillus után. Az összekötő kapocsként használt Camillusról valószínűleg ekkor, a 2. és 1. század fordulójára alakult ki az a hagyomány, hogy Romulus után a város második megalapítója.³⁶² A keletkezés alapja, hogy a Scipio-legendában, amelyben inkább Nagy Sándor párhuzamok fedezhetők fel, nincs szó az alapító szerepről. Az idősebb Scipióról szóló történetek valószínűleg előbb elnyerték végleges formájukat, mint ahogy az alapítóhoz való viszonyítás megjelent Rómában.³⁶³ Romulus azonban nemcsak a város alapítója volt, hanem egyúttal *rex* is, ami a köztársasági korban zsarnok értelemmel bírt. A hagyomány egyik ága szerint a zsarnok Romulusszal az atyák végeztek (Liv. 1.16.2), ezért kétélű fegyver volt egy-egy politikus számára a Romulusszal való összevetés. A túl szoros kapcsolatot vele még L. Cornelius Sulla sem tarthatta szerencsésnek, az őt követőkre pedig már két *tyrannus* (Romulus és Sulla) baljós árnya vetült. Ezért megindult a történelem bizonyos fokú átrendezése: sor került egy második Romulus hagyományának kialakítására, egy olyan hős arcképének megrajzolására, akire a *res publica libera* rendjének önjelölt megerősítői hivatkozhattak. Erre a szerepre Camillus látszott alkalmasnak, aki Martin megállapítása szerint egy romulusi és egy köztársasági aspektussal is bírt.³⁶⁴

Talán Marius volt az első, aki saját személyét megpróbálta Camillusszal párhuzamba állítani, de – a ránk maradt források alapján – hatását tekintve mindenképpen jelentősebb Sulla ilyen jellegű törekvése, ami valószínűleg reakció volt ellenfelének propagandájára. A 20. század elején E. Täubler több olyan párhuzamot mutatott ki, amelyek összekötik Camillust és Sullát. Mindketten megmentik a várost, mégpedig egy a város közvetlen közelében vívott csatával. Akárcsak Sulla, Camillus is az optimaták vezető egyénisége; ellenfeleik (Manlius Capitolinus és Marius) pedig a plebejusok, illetve a *populares* érdekeit képviselik. A konfliktusból mind Camillus, mind Sulla megdicsőülve kerül ki.³⁶⁵ Ezek az összehasonlítások valószínűvé teszik, hogy Sulla tevékenysége valamilyen kapcsolatban állt a Camillus-legenda

³⁶¹ Weinstock, 1971 : 183-184. Weinstock értékeléséről l. Borzsák, I.: *Weinstock István ébresztése*; in *Dragma I*, 405-407; Budapest, Telosz Kiadó, 1994. és Christ, 1994 : 304.

³⁶² Liv. 5.49.7 és 7.1. Weinstock, 1971 : 165.

³⁶³ Walbank, 1967 : 54-69. Scullard, 1970 : 18-22. Weinstock, 1971 : 177-178.

³⁶⁴ Momigliano, 1942 : 113. Martin, 1994 : 446. Havas, 2000 : 81-82.

³⁶⁵ Täubler, 1912 : 220-221. A Sulla – Camillus párhuzamhoz l. még Martin, 1982 : 284.

formálódásával. Täubler döntő bizonyítéknak tekinti Sulla dictaturájának és Camillus 390/89-es dictatori megbízatásának hasonlóságát. Egyikőjüket sem a szokásos módon, kinevezéssel, tették dictatorrá, hanem választás útján. Sulla esetében consulok hiányában nem is volt más út, ám Camillust az ostromlott Capitoliumon tartózkodó katonai tribunusok megbízhatták volna. Ez utóbbi adat megerősíti a visszavetítés tényét. Dictatori tevékenységük értelme: az állam reorganizációja (*legibus scribundis et rei publicae constituendae*) szintén Täubler érveit erősíti.³⁶⁶

Appianos közlésének kései volta ellenére Pompeius esetében is feltételezhető, hogy megkísérelte saját személyét Camilluséhoz is kapcsolni. Erre utal a polgárháború során mondott egyik beszéde. A Rómát elhagyó Pompeius azzal biztatja híveit és katonáit, hogy az athéniak is elhagyták hazájukat, mégis legyőzték a perzsákat, sőt Camillus is a hazájukat elhagyókból álló sereggel hódította vissza Rómát a galloktól.³⁶⁷

Cicerót kevésbé foglalkoztatta a Camillushoz kötődő második alapítás. Fennmaradt műveiben csupán néhányszor tűnik fel Camillus neve. Ezek közül valójában a *de domo sua* az egyetlen olyan, ahol Cicero magát hasonlítja Camillushoz. Cicero 57 szeptemberében mondja el beszédét a *pontifexek* előtt, miután hazatért száműzetéséből. Camillus említése ebben a beszédben szinte magától értetődő. Cicero Kaeso Quinctiusszal és C. Servilius Ahalával együtt hivatkozik Camillusra. Mindhárman kiváló érdemeket szereztek az állam szolgálatában – mondja –, de később száműzetésbe kényszerültek. A fenyegető veszély miatt azonban visszaállították őket korábbi méltóságukba, ami halhatatlan dicsőséget jelentett számukra. A Sestius érdekében mondott szónoklat Camillust a haza megmentőjeként tünteti fel, de akárcsak a többi Cicero hely esetében, itt sem kell személyes vonatkozásokkal számolnunk.³⁶⁸ Camillus alakja már-már közhelyszerű felsorolások egyik eleme, amelyek a hagyományos elit értékeit példák felidézésével fejezték ki és támasztották alá.

Az 1. században minden vezető szerephez jutó politikus megkísérelte beilleszteni propagandájába a város alapításának, majd Camillus-féle újraalapításának elemeit. Caesart a nemzeti tradíció és a polgárháborús győzelmének köszönhető egyeduralkodó helyzet arra predesztinálta, hogy Romulushoz kapcsolódjék. Caesar azonban idősebb kortársai propagandájának ismeretében minden bizonnyal megpróbálta Camillust is felhasználni ideológiai pozíciójának erősítésére. Törekvése, akárcsak a korábbiak, a Camillus legendában is maradandó nyomot hagyott. A kutatás már korábban felfigyelt néhány jelenségre, amelyek párhuzamba állítják Caesart és Camillust. Egy részük minden bizonnyal magának Caesarnak vagy körének inspirációjára került be az irodalomba. A párhuzam megvonásakor azonban

³⁶⁶ Täubler, 1912 : 222-226.

³⁶⁷ App. *b.c.* 2.50.205. Weinstock, 1971 : 139. Martin, 1994 : 362.

³⁶⁸ Cic. *Dom.* 86; *Sest.* 142-143; *Cael.* 39; *Rep.* 1.6; *Tusc.* 1.90.

érdeemes tekintetbe venni, hogy a Camillus tevékenységéről szóló, és ránk maradt források zöme nem sokkal Caesar után keletkezett. Szerzőik, így Livius is, tudatában lehettek ezeknek a változtatásoknak. Elfogadásuk vagy elutasításuk részben a szerzők és Caesar viszonyára vet fényt, részben pedig Camillus alakjának értékelésére. Jelen fejezetben azt kívánjuk megvizsgálni, milyen párhuzamok vannak Camillus liviusi ábrázolása és Caesar tevékenysége között, majd megpróbáljuk megvilágítani ezek funkcióját a Livius korabeli szellemi-politikai környezetben.

Livius – akár 64-es, akár 59-es születési dátumát vesszük alapul – a polgárháború kezdetekor legalább tíz éves volt, a dictator meggyilkolásakor pedig már talán huszadik évét is betöltötte.³⁶⁹ Livius szülővárosa, az észak-italiai Patavium abban a Gallia Cisalpinában feküdt, amely kétszer öt éven át Caesar tartománya volt. Catullus életrajzából jól ismert, hogy Caesar szoros kapcsolatokat épített ki a helyi vezető körökkel, s ő volt az, akinek kezdeményezésére a 49-es *lex Roscia* megadta a terület lakóinak a polgárjogot.³⁷⁰ Lehettek tehát személyes élményei és ismeretei Iulius Caesarról. Jó példa erre az a Plutarchos által megőrzött anekdota, amelyben Livius egyik polgártársa és ismerőse Pataviumban a csata idején megjósolta Caesar pharsalosi győzelmét. Plutarchos elmondja, hogy az ő forrása Livius elbeszélése volt (Plut. *Caes.* 47). A *periochák* adatai alapján Caesar legkésőbb az *ab urbe condita* 103. könyvében feltűnt, de talán már korábban is szerepelt, legfeljebb a rövid tartalmi kivonatok nem szólnak erről. Sallustius alapján különösen a Catilina-összeesküvés esetében feltételezhetjük jelenlétét.³⁷¹ A Caesar halálát tartalmazó 116. könyvig bőven adódott alkalom, hogy Livius kifejtse saját nézeteit a dictator személyét illetően. A *periochae* nem ad lehetőséget ennek rekonstruálására, de elképzelhető, hogy a történetíró az augustusi érában nem is akarta nyíltan felfedni véleményét.

Livius véleményét Caesarról a másodlagos források (Eutropius, Orosius, *periochae* és Lucanus) alapján próbálta kideríteni Hermann Strasburger. Livius jóval nagyobb terjedelemben írt Caesarról, mint Plutarchos, Appianos és Cassius Dio együttvéve, de a hagyomány csak a "*sinnentleerten Trümmerstücke der klassischen Monumentaldarstellung des Livius*" őrizte meg.³⁷² Strasburger szerint Livius kritikusan állt szemben Caesar személyével, de csak ritkán adódnak erre konkrét bizonyítékok (pl. Cato és Cicero pozitív megítélése), mert a másodlagos hagyomány erősen rövidít és gyakran csupán pusztán tényekre szorítkozik. Strasburger ezek között a bizonyítékok között nem említi sem Clodius

³⁶⁹ Walsh, 1963 : 2. Albrecht, 2003 : 623-624.

³⁷⁰ Caesar és a Pón túli terület kapcsolatáról l. Suet. *Jul.* 9 és 28, valamint Catullus apjáról Suet. *Jul.* 73. Strasburger, 1983 : 265-266. Adamik, 1994 : 91. Albrecht, 2003 : 252-253. Meier, 1993 : 454. Uggeri, DNP 4, 767-770, s.v. *Gallia Cisalpina*.

³⁷¹ Liv. *per.* 102. Strasburger, 1983 : 272.

³⁷² Strasburger, 1983 : 266, 287.

szentségtörését a *pontifex maximus* házában, sem Caesar földtörvényét, amit *cum magna contentione invito senatu et altero consule M. Bibulo latae sunt*.³⁷³ Lucanus felettébb sötét Caesar-képe jóval inkább származott a hispániai családok Caesar-ellenes hagyományából, mint Liviustól, és eposza műfaji sajátosságainak megfelelően túldimenzionált.³⁷⁴ Strasburger azonban éppen azt a megállapítást téveszti szem elől, amit ő maga tett tanulmánya elején. Caesar liviusi bemutatását mindenképpen befolyásolta, hogy Augustus politikai legitimációja Caesar történelmi szerepének megítélésén is múlt. Ennek kapcsán egyetlen kérdés vehető fel: vajon szüksége volt-e még akkor Augustusnak Caesarra saját legitimációjához, amikor Livius a Caesarról szóló könyveket írta. A kérdésben implikált választ jól mutatja, hogy Horatius ódáiban egyáltalán nem említi Caesar személyét.³⁷⁵ Valószínűbbnek tűnik, hogy Octavianus-Augustus korábban a polgárháború idején és a húszas években támaszkodhatott erre a politikai fegyverre. Van-e akkor valami utalás az augustusi éra elején keletkezett liviusi könyvekben Caesarra, s ha igen, az mi módon befolyásolhatta Livius és Augustus kapcsolatát.

Régóta ismert tény a kutatásban, hogy Livius felhasználta Caesar munkáit. Caesar hatása tetten érhető abban, ahogyan Livius leírja a csapatok elhelyezését és a hadviselés más technikai részleteit. Livius, akárcsak Caesar, olykor nem beszél előre a haditervekről, csupán a kivitelezést mutatja be, feszültséget teremtve az olvasóban.³⁷⁶ A *commentarii* szóhasználata nemcsak általában, hanem a Camillusszal foglalkozó 5. és 6. könyvben szintén kimutatható. A *castra habere* kifejezés éppen ennél a két szerzőnél gyakori, máshol nagyon ritkán fordul elő.³⁷⁷ Hasonló párhuzam többek között a *consilia communicare* kifejezés használatában (Liv. 6.11.7. *Caes. Gal.* 6.2.3) és a *fuga ... caede* egymás mellé állításában (Liv. 6.8.7. *Caes. Gal.* 7.67.6; *Civ.* 2.34.6) mutatható ki, noha az utóbbi esetben a hadicselekmények leírásakor szokásos eszközök egyikét láthatjuk. Ilyen a hadviseléssel kapcsolatban alkalmazott kifejezés volt még a *depopulor* ige használata, pl. *ager est depopulatus* (Liv. 5.24.2), és *depopulatis agris* (*Caes. Gal.* 1.11.4) vagy *depopulata Gallia* (*Caes. Gal.* 7.77.14).

Livius nemcsak a katonai szóhasználatot örökölhette elődjétől, hanem a hadviselés taktikai részleteit is átvehette. A kölcsönzés tényére utal az a körülmény, hogy Liviusnak nem voltak katonai tapasztalatai, valószínűleg sohasem szolgált katonaként, így kénytelen volt

³⁷³ Liv. *per.* 103. A *periochae* azonban több Caesarra nézve kedvező elemet tartalmaz pl. *per.* 110; *clementia: per.* 110-111. Teljesen érthető módon inkább Antonius tűnik fel negatív színben

³⁷⁴ Strasburger, 1983 : 279-280, 283-284.

³⁷⁵ Christ, 1994 : 91. Christ ezen a helyen említi a Senecánál (*nat. quaest.* 5.18.4.) található liviusi kijelentést: *Nunc, quod de Caesare maior<e> vulgo dictatum est et a Tito Livio positum in incerto esse utrum illum magis nasci an non nasci reipublicae profuerit, dici etiam de ventis potest; adeo quicquid ex illis utile et necessarium est non potest his repensari quae in perniciem suam generis humani dementia excogitat.* Strasburger, 1983 : 270-271.

³⁷⁶ Walsh, 1963 : 43. Albrecht, 2003 : 631.

³⁷⁷ Liv. 6.6.13; *Caes. Gal.* 1.44.3. *Civ.* 1.43.1. Vö. Kraus *Comm.*, 1998 : 126.

olvasmányai alapján elképzelni és leírni a hadmozdulatokat és küzdelmeket.³⁷⁸ Az egyik ilyen harcászati eljárás lehetett, hogy az előrelátó hadvezér tartalékot alkotott, amelyet védett helyen, pl. a katonai táborban helyezett el arra az esetre, ha a küzdelembe vetett csapatok hadsora meginognék. Caesar quaestora, Lentulus Marcellinus folyamodik ehhez a hadicselhez a polgárháborúban: *Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris* (Caes. Civ. 3.64.1). Camillus, amikor fiatalabb hivataltársának vakmerősége miatt bele kell egyeznie az ütközetbe, szintén ezt a taktikát követi: *subsidia Camillus firmat validamque stationem pro castris opponit* (Liv. 6.23.12).³⁷⁹

Hadjáratok leírásának jellemző része lehetett, hogy az egyik fél habozása növeli az ellenség elszántságát. Az aquitanusok ellen küldött Publius Crassus, és a volscusok ellen küzdő Camillus és L. Furius esetében található meg ez az elem: *hac re perspecta Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent* (Caes. Gal. 3.24.5), valamint: *et hostis, cuius animos cunctando auximus ...* (Liv. 6.23.8).³⁸⁰ További gyakori motívum volt a vezérek hibái és az egyszerű katonák bátorsága közötti ellentét, amikor csupán az utóbbiak erénye menti meg a sereget a vezérek hibájából bekövetkezett szégyentől és pusztulástól. Pl.: *nostri tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant* (Caes. Gal. 5.34.2), *ab ducibus utrobique proditae temeritate atque inscitia res; quidquid superfuit fortunae populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est.* (Liv. 6.30.6).³⁸¹

Az átvételeket azonban Livius módosította is, hiszen ő más műfajban alkotott, mint Caesar. Caesar hadjáratairól ún. *commentariis*ban számolt be, ami az ő esetében ugyan több, mint az események vázlagszerű felsorolása, de kidolgozottságában nem éri el a cicerói *historia ornata* eszményét.³⁸² Livius leírásai ezért retorikusabbak, kidolgozottabbak, amiképpen az alábbi epizód mutatja, aminek lényege mindkét szerzőnél ugyanaz, megfogalmazása viszont különbözik: *nonnulli etiam Caesari nuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.* (Caes. Gal. 1.39.7); valamint: *Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas mentes esse, segniter arma capta, cunctabundosque et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque auditas cum centenis hostibus singulos pugnatuos et aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatum, sustineri posse, in equum insilit ...* (Liv. 6.7.2).

³⁷⁸ Walsh, 1963 : 4.

³⁷⁹ A tábori tartalékkal kapcsolatos további párhuzamokhoz l. Kraus *Comm.*, 1998 : 231-232; a fiatal tisztek hevesességéhez: Liv. 23.40.4; utalással L. Furiusra: Liv. 8.29-37; utóélethez pedig: Anna Komnéné, Alexiasz, p. 134.

³⁸⁰ L. még Liv. 2.25.3. Tapasztalt hadvezérek akár ki is használhatták ezt a pszichológiai folyamatot, pl. Plut. *Mar.* 16-17.

³⁸¹ Még: Liv. 2.63.5. Vell. 2.112.5. Vö. Kraus *Comm.*, 1998 : 256.

³⁸² Walsh, 1963 : 43. Havas *Bevezetés*, 2001 : 224-225.

A hadvezetés technikai jellegű elemeinek átvételét mutató, fentebb idézett példák alapján Livius figyelemmel kísérte Caesar munkásságát, s az 5. és 6. könyvben is felhasználta. A katonai ügyekben járatlannak tartott Livius ezeket az elemeket értelemszerűen kölcsönözhetette a tapasztalt hadvezér írásaiból. Az 5. és 6. könyvben azonban megfigyelhetők olyan motívumok is, amelyek közvetlenül összekapcsolják Camillus ábrázolását Caesarral. Ezeknek csupán egy része katonai jellegű, akkor sem a taktika vagy a hadvezetés szakmai oldalához tartozó. Olykor panegyrikus hatásúnak tűnik, ám lélektani megfigyelésből is eredhet, hogy a hadvezér feltűnése a csatatéren szinte mágikus hatást gyakorol a küzdő felekre. Az ellenséget félelemmel tölti el, míg saját katonáiba lelkesedést önt. *simul Caesar adpropinquare dicebatur; tantusque terror incidit eius exercitu, quod properans noctem die coniunxerat neque iter intermiserat ...* (Caes. Civ. 3.13.2); ugyanígy elég ok a félelemre a Róma megrendült helyzetét kihasználni akaró volscusoknak az a hír, hogy a rómaiak Camillust dictatorrá tették meg a hadjárat irányítására: *ad bellum profectis tantum Camillus auditus imperator terroris intulerat ...* (Liv. 6.2.9).³⁸³

A hadvezér megjelenése a csatatéren csak olyan "karizmatikus" vezérek esetében válhatta ki ezt a hatást, mint amilyen Caesar volt. Katonái odaadását többek között Caesar személyes bátorsága biztosította. Erősítette vezéri tekintélyét, hogy a válságos pillanatokban személyesen avatkozott be a harcokba, s gyakran küzdött az első sorokban.³⁸⁴ Első ízben 57 nyarán került erre sor, amikor a nerviusok ellen vezetett hadjáratot. Az ellenség váratlan támadása éppen táborépítés közben zavarta meg a rómaiakat. A zűrzavarban Caesar maga is pajzsot ragadva a gyalogság első soraiban küzdött, s ezzel helyreállította a rómaiak megingott bátorságát: *scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit ... reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos laxare iussit.*³⁸⁵ Ez a jelenet lehetett a forrása annak a liviusi csataleírásnak, amelyben Camillus hasonló módon avatkozik be a küzdelembe: *... et proximum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit 'infer, miles' clamitans, 'signum' ... arrepto repente equo cum scuto pedestri aduectus conspectu suo proelium restituit.* (Liv. 6.8.1-6). Bár Momigliano nem tartja hihetőnek ezt az átvételt, mégis a szövegszerű megfelelések alapján valószínű, hogy Livius a caesari leírásból kölcsönözte a maga ábrázolásának egyes részleteit.³⁸⁶

Caesar, saját életével nem törődve, több ízben beavatkozott a csatába. A Dyrrachium környékén folytatott hadműveletek idején egy alkalommal Pompeius hadseregének majdnem sikerült teljes győzelmet aratnia. Az ellenség sikerét még maga Caesar is elismerte, aki csupán

³⁸³ L. még Liv. 6.8.5; a panegyrikus hatásra pedig: Cic. Man. 45.

³⁸⁴ Utcsenko, 1983 : 160. Caesar éppen a Pó vidékéről származó katonáinak hűségét illusztrálja Liv. per. 110.

³⁸⁵ Caes. Gal. 2.25.2. Vö. Plut. Caes. 20. Utcsenko, 1983 : 155.

³⁸⁶ Momigliano, 1942 : 113, ahol - sajtóhiba következtében - pontatlan a caesari hely; a kölcsönzés mellett Münzer RE 7, 341; Kraus Comm., 1998 : 134-136. A jelenet egészéhez l. Gärtner, 1975 : 106-112.

a szerencsének tulajdonította seregének megmenekülését. Plutarchos a drámai hatást fokozandó úgy adja elő a történetet, hogy a menekülő serege sorai közé rohanó Caesart majdnem ledöfte egyik katonája.³⁸⁷ Hasonló személyes beavatkozásra volt szükség az afrikai hadjárat egyik lovascsatájában, majd a mundai ütközetben is (Plut. *Caes.* 52; 56).

A fentebb idézett eseten kívül Camillus számos más alkalommal szintén tanúbizonyságot tett bátorságáról. Az ifjúkoráról egyetlen adatot őrzött meg Plutarchos, hogy A. Postumius Tubertus vezénylete alatt bátran harcolt az aequusok és volscusok ellen vívott nagy csatában. "A sereg élén lovagolt, és bár combján megsebesült, folytatta a harcot; a dárdát sebében hagyva összecsapott az ellenség legbátrabb harcosaival, és megfutamította őket."³⁸⁸ Amikor L. Furius meggondolatlansága veszélybe sodorja a római sereget a volscusok elleni egyik ütközetben, Camillus *inter prima signa ubi plurimus labor periculumque erat se offerebat*.³⁸⁹ A személyes bátorság motívuma esetében felvetődhet, hogy az antik történetírás egyik állandó építőkövével van dolgunk. Jól ismert P. Cornelius Scipio története, aki egymaga kiment saját apját az ellenség gyűrűjéből a második pun háború elején, de egészen az antikvitás végéig, sőt a bizánci korig kötelező eleme maradt a hadvezérek bemutatásának.³⁹⁰ Livius olvasói a közhelyszerűség ellenére is felismerhették az akkori idők egyik legeredményesebb hadvezérének, Caesarnak a vonásait Camillus egyes tetteiben.

A Camillus-portrénak volt még egy olyan aspektusa, ami a korabeli politikusok közül talán leginkább Caesarra emlékeztethetett. Camillus több ízben szembekerül a néptribunusokkal, előbb a veii föld ügyében, majd a Licinius–Sextius-féle törvények miatt. A patriciusoknak mindkét esetben sikerül megnyerni néhány néptribunust, hogy akadályozzák meg hivataltársaik kezdeményezését. A tribunusi tiltakozást a plebs által támogatott törvényelőterjesztők figyelmen kívül hagyják. Camillus látszólag emiatt, a tribunusi hatalom védelmében lép fel az előterjesztőkkel szemben. A. Verginius és Q. Pomponius tribunusok elítélése után Camillus a népet vádolja, hogy *intercessionem sustulisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem evertisse* (Liv. 5.29.8). Ugyanezzel az érveléssel találkozunk később, amikor a liciniusi törvények ellen szólal fel a diktatorrá választott Camillus: *intercessionem, secessionem quondam plebis partem, vobis eadem vi facitis irritam qua peperistis, non rei publicae magis universae quam vestra causa dicator intercessioni adero eversuque vestrum*

³⁸⁷ Caes.Civ. 3.68-70. Plut. *Caes.* 39. Utcsenko, 1983 : 276-277. Caesar jellemzésében megemlíti ezt Suet. *Jul.* 62.

³⁸⁸ Plut. *Cam.* 2. Máthé Elek fordítása. Más szerzőknél Camillus hőstette nem szerepel, hitelességéhez l. Hirschfeld, 1913 : 275. Az ütközet leírása: Liv. 4.26-29.

³⁸⁹ Liv. 6.24.7. Ugyanezt az esetet leírja Plut. *Cam.* 37.

³⁹⁰ Scipióról l. Pol. 10.3; Scullard, 1970 : 29, 96-97. Amm.Marc. 25.4.10 Iulianus cászárról, aki Caesarhoz és Camillushoz hasonlóan *nostros cedentes obiecto pectore suo aliquotiens cohibuit solus*. Bizánci továbbéléséhez pedig Anna Komnéné, Alexiasz, p. 26.

auxilium imperio tutabor (Liv. 6.38.6). Camillus mindkét alkalommal csak saját érdekeinek megfelelően veszi védelmébe a tribunusok hatalmát.

A tribunusi hatalom védelmében szólt szavak az 1. század második felében sokakat emlékeztethettek a Pompeius és Caesar között kitört polgárháború kezdetére. Caesar az ő érdekében tevékenykedő, majd Rómából elűzött Antoniust és Curiót vette védelmébe, s az ő tribunusi hatalmuk megsértését hozva fel ürügyül, kezdte meg a polgárháborút: *bello vindicaturus si quid de tribunis plebis intercedentibus pro se gravius a senatu constitutum est* (Suet. *Jul.* 30.1). Nem csupán a későbbi életrajzíró szavai szerint élt ezzel a kínálkozó lehetőséggel Caesar, hanem saját emlékiratai tanúsága szerint ő maga szólt ilyen értelemben katonáihoz: *Novum in re publica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur ...*³⁹¹ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy míg Camillus a *plebs* ellenében, addig Caesar éppen a *senatusszal* szemben él ezzel a fegyverrel; a közös vonás a tribunusi hatalom védelmének kissé cinikus hangoztatása.

A néptribunusok hatalmának felhasználása saját politikai céljai érdekében már Caesar fiatalkori pályafutását is jellemezte. Miután Sulla dictaturáját követően visszatért Rómába, támogatja a tribunusi hatalom helyreállítását (Suet. *Jul.* 5), majd praetorként helyesli Caecilius Metellus javaslatait (Suet. *Jul.* 16), végül a polgárháború előestéjén a néptribunusok támogatásával igyekszik elérni, hogy távollétében is pályázhasson a consulságra (Suet. *Jul.* 26). Polgárháborús győzelme Róma egyedüli urává tette, így mondhatni törvényszerűen kerül szembe a néptribunusokkal, akiknek hatalma más tisztviselők hatalmának korlátozására épült.

Caesar és a néptribunusok konfliktusát illetően 49 után három esetről van tudomásunk. A polgárháború kezdetén, 49 februárjában vagy márciusában Rómában L. Caecilius Metellus néptribunus meg akarta akadályozni, hogy Caesar pénzt vegyen ki az államkincstárból. Plutarchos tudósítása szerint Caesar a háborús állapotokra hivatkozva mégis érvényt szerzett akaratának, s nagy mennyiségű aranyat és ezüstöt tulajdonított el. Caesar maga tendenciózusan mutatja be római tartózkodásának napjait, Metellus esetét lényegében elhallgatva.³⁹²

Polgárháborús győzelmei után Caesar egyeduralmi helyzetre tett szert Rómában, ami akkor és később sokakat a római királyokra emlékeztetett. Ezért lett fontos kérdés a szakirodalomban Caesar monarchikus aspirációinak problémája. Egyik lehetséges, jóllehet

³⁹¹ Caes. *Civ.* 1.7.2. Plut. *Caes.* 31. Utcenko, 1983 : 247. Meier, 1993 : 416-419. Azt, hogy a tribunusi hatalom sérelme valóban csak ürügy volt a beavatkozásra, bizonyítja Ehrhardt 1995, aki szerint Caesar pillanatnyi katonai erőfölénye Italiában vezetett a polgárháború megindításához. A kérdéshez l. még: Stanton 2003.

³⁹² Plut. *Caes.* 35. Caes. *Civ.* 1.32-33, különösen 1.33.3. L. még. Havas (szerk.), Caesar: *A polgárháború* 1969 : 104. Strasburger, 1983 : 273. Utcenko, 1983 : 261-262, kiemelve, hogy az ilyesfajta erőszak ellentétben állt Caesar hangoztatott kegyességi politikájával. Weinstock, 1971 : 221. Meier, 1993 : 456-457. Az esetnek - minden valószínűsége mellett - megvan a maga irodalmi előzménye. Scipio egy quaestorral szemben érvényesíti akaratát és nyitja ki az államkincstárat, Pol. 23.14.

korántsem a legjelentősebb, epizódja ennek a törekvésnek Pontius Aquila néptribunus esete, aki Caesar egyik diadalmenete alkalmával nem kelt fel helyéről, amikor a dictator közeledett. Caesar ingerülten reagált. Weinstock a történetet a 45 októberének elején tartott diadalmenethez kapcsolja, de úgy véli, hogy nem lehet ezt Caesar királyi hatalmára utaló jelként értelmezni.³⁹³

Caesar hatalma (királyi) jellegének kérdéskörébe illeszkedik az a két eset 44 januárjában, amikor valaki Caesar szobrait babérkoszorúval ékesítette. Először a Rostrán álló szobrokkal történt meg, majd akkor, amikor Caesar a *Feriae Latinae* ünneplése során visszatért az Albai-hegyről és a tömeg királlyá kiáltotta ki. Az első esetben C. Epidius Marullus és L. Caesetius Flavus eltávolították a fehér szalaggal ékesített koszorúkat, a tettet pedig megbilincseltek. A másodikban szintén ez a két tribunus bünteti meg azt, aki elsőként kiáltotta ki Caesart királynak.³⁹⁴ A tribunusok közbelépésének az lett a következménye, hogy Caesar eltávolította őket hivatalukból. Epidius és Caesetius története nemcsak a tribunusokkal való konfliktus miatt rokonítható a Camillus-legendával, hanem a *Feriae Latinae* kapcsán is. Caesar háromszor tartotta meg ezt az ünnepséget, 59-ben, 49-ben és 44-ben. A másodikat azonban szokatlan időpontban, decemberben rendezte dictatorként, mielőtt elindult a Pompeius elleni háborúba. Az időpontra és arra a tényre, hogy nem consulként tartja meg három lehetséges magyarázat kínálkozik: az adott évben elhagyták a *feriae* megtartását; megrendezésekor vallási vétséget követtek el; valamilyen különleges alkalom vagy megtiszteltetés miatt tartották kétszer ugyanabban az évben. Az ünnepség megismétlésére több ízben is sor került a római történelem folyamán. Weinstock a *fasti anni Numani et Iuliani* feliratát idézve úgy véli, hogy 396-ban Veii elfoglalása után Camillus dictatorként tartott egy második ünnepséget, mintegy győzelme tiszteletére. Caesar számára ez lehetett az előkép, bár Weinstock szerint nem lehetetlen, hogy a camillusi *feriae* csak Caesar után került a történetbe.³⁹⁵ Camillus esetében az irodalmi hagyomány is tud a *feriae Latinae* megismétléséről, de azt nem Veii elfoglalása utánra, hanem az ostrom idejére teszi. Liviusnál és Plutarchosnál az ok egyértelműen vallási vétség, amit a tisztviselők megválasztásakor és a szertartások során követtek el.³⁹⁶ Camillus csupán azon interrexek egyike, akik a katonai tribunusok lemondása után az új tisztviselők megválasztását végzik. Sem a vétséget elkövető, sem az azt

³⁹³ Weinstock, 1971 : 198, 276. Ennek a jelenetnek a tükörképe Liv. *per.* 116: (*Caesar*) *senatui deferenti hos honores, cum ante aedem Veneris Genetricis sederet, non adsurrexit.*

³⁹⁴ Weinstock, 1971 : 318-320. A két történet hasonlósága miatt a források információi zavarosak. Az első esetre utal Dio 44.9.2, a másodikra Suet. *Jul.* 79, de Weinstock szerint elképzelhető, hogy a történet megkettőzéséről van szó. Plut. *Caes.* 61. a történetet a Lupercaliát követően adja elő, ami bizonytalanná teszi az időpontot. Plutarchos talán utólag illesztette elbeszélésébe a januári eseményt, s ezért került a február 15-én tartott Lupercalia utánra.

³⁹⁵ Weinstock, 1971 : 320-322.

³⁹⁶ *magistratus vitio creatos Latinas sacrumque in Albano monte non rite concepisse* Liv. 5.17.2; Plut. *Cam.* 4.

kiengesztelő tisztviselői kollégiumnak nem tagja, s csak a második szertartás után nevezik ki dictatorrá (Liv. 5.19.1-2). A Weinstock által idézett felirat valóban Camillushoz köti a megismételt *feriae Latinae*-t október végén, de nem tartalmazza az ismétlés okát és évét. Ezért előnyben kell részesíteni az irodalmi hagyományt, hogy vallási vétség következtében ismételték meg Camillus korában az ünnepséget, így az okot tekintve ez nem szolgálhatott Caesar számára mintául.³⁹⁷

Camillus pályája sem mentes a néptribunusokkal vívott harcoktól. A fentebb már idézettekén kívül még két példát érdemes megemlíteni. A faliscusokkal vívott háború előestéjén az atyák csak *summa ope evicerunt ut M. Furius Camillus crearetur*, mert ő *largitioni tribuniciae adversarius*, és a tribunusok őt *adversarium maxime metuerant* (Liv. 5.26.1-3). Camillus és a tribunusok közötti konfliktus olyan jellemző vonás a liviusi ábrázolásban, ami még Camillusnak az első *pentast* lezáró szónoklatából sem hiányozhat: *Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis ...* (Liv. 5.51.1).

A hadvezéri tehetség és a hozzá kapcsolódó személyes bátorság, valamint a néptribunusokkal való szembenállás mellett van még néhány olyan mozzanata mind a Camillus-legendának, mind Caesar pályafutásának, amelyek összekapcsolhatják alakjukat.³⁹⁸ A szakirodalomban legtöbbször a fehér lovakkal vont diadalkocsival tartott *triumphus* kérdését vizsgálták. Caesar 46 augusztusában négy különböző napon tartott diadalmenetet galliai, alexandriai, pontusi és africai győzelmeiért. Számtalan, a korábbi diadalmenetekre nem jellemző vonás tűnik fel, többek között a fehér lovakból álló négyesfogat használata, ami csak császárkorban vált sűrűbb és megszokott elemmé. Ugyanilyen fogatot használt Camillus

³⁹⁷ A Degrassi által közölt feliratot csak Weinstock közlése alapján volt módomban elemezni, Weinstock, 1971 : 322, 7. jz. Nem világos, hogy Weinstock miért nem veti össze az irodalmi és a feliratos közlést, holott ugyanazon a lapon említi őket.

³⁹⁸ Egy ilyen érdekes, bár nem valós párhuzam, hogy mindketten kapcsolatba kerülnek a túlecsapolás kérdésével. Veii elfoglalását a jóslat szerint az Albai-tó vizének levezetése teszi lehetővé; Caesarnak pedig tervei között szerepel a Fucinus-tó lecsapolása. Előbbihez l. pl. Liv. 5.15-19; értelmezéséhez pedig Vernole, 1997 : 53-64. Utóbbihoz: Suet. *Jul.* 44. Utcsenko, 1983 : 337. A Fucinus tavat végül Claudius csapoltatta le, Suet. *Cl.* 22. Camillusnak és Caesarnak egyaránt meg kellett küzdenie a gallokkal. Bruun, 2000 : 62-63 véleménye szerint a Camillus-legendák kialakítása többek között ezért köthető annak a M. Furius Bibaculusnak a nevéhez, aki részt vett Caesar galliai hadjáratában és írt egy *Annales belli Gallici* c. munkát. Jóllehet a gallok támadása Róma ellen és Camillus szerepe az ostrom idején már jóval Caesar kora előtt megszilárdult a hagyományban (vö. Momigliano, 1942 : 113), Caesar pedig nyilvánvalóan nem azért választotta Galliát, mert új Camillusként akart feltűnni. Ez legfeljebb később válhatott a caesari propaganda részévé. További két, toposzként értelmezhető motívum: (1) A legyőzött ellenség sorsa iránt érzett szánalomból mindketten könnyekre fakadnak: Camillus Veii elfoglalásakor (Plut. *Cam.* 5); Caesar, amikor elébe viszik Pompeius levágott fejét (Liv. *per.* 112). Ez a motívum bukkan fel az Carthagót elfoglaló ifjabb Scipio esetében: Pol. 38.22. Vö. Piccirilli, 1980 : 429, aki éppen Scipio Aemilianus tetteiből eredezteti a Camillus történetben felbukkanó motívumot. (2) A gallok ostromolta Capitolium védői, és Caesar katonái Dyrrachiumnál kenyeret hajigálnak az ellenség sorai közé, saját kitartásukat mutatandó. Liv. 5.48.4; Suet. *Jul.* 68; Plut. *Caes.* 39. Vö. Frontinus *Strat.* 3.14.1 skk.

is, amikor Veii elfoglalása után *curru equis albis iuncto urbem invectus*.³⁹⁹ Volt-e valamilyen kapcsolat Camillus és Caesar *triumphusa* között?

Otto Hirschfeld a 20. század elején Diodóros mellékforrásának tulajdonította azt az információt, hogy a fehér lovakból álló négyesfogattal végrehajtott camillusi diadalmenet a gall betörést követően lezajlott etruszok, aequusok és volscusok elleni hármás győzelemhez kapcsolódnék; ezért Hirschfeld azt fogadja el eredeti tradícióként, ami a Veii felett aratott győzelem utánra helyezi a *triumphust*. Ugyancsak Diodóros mellékforrása (ami a Camillus-legenda hagyományos időrendjét teljesen megváltoztatja) teszi meg a Camillus száműzetéséhez vezető vád alapjául a négyesfogatot. Hirschfeld szerint ez a mellékforrás Caesar korában, mintegy irodalmi tiltakozásként, illesztette be a Camillus-elbeszélésbe a fehér lovas fogat elemét, utalva Caesar 46-os diadalmenetére.⁴⁰⁰

Fehér lovak használata a Iuppiter és Sol attribútumai közé tartozott, a római hagyományban pedig Latinus, Aeneas és Romulus alkalmazta a fehér lovas fogatot. Később azonban mindhármukat istenként (Iuppiter Latiaris, Iuppiter Indiges, Quirinus) tisztelték. A római történelem alakjai közül a hagyomány szerint diadalmenetben alkalmazta a fehér lovakat: Romulus, A. Postumius Tubertus, Camillus, Aemilius Paullus és Marius. Utóbbi kettő esetében csupán Claudianus szolgáltat adatokat, más művekben erről nincs szó, ezért Claudianus kései közlése hiteltelennek tűnik. Romulus esetében is csupán Propertius (4.1.32) tudósít *albi equi*-ről, amit azonban kérdésessé tesz, hogy a diadalmenetet csak Tarquinius Priscus honosította meg Rómában. Hasonló a helyzet Postumius esetében, ahol Ovidius (*Fast.* 6.723) az egyetlen forrás, de sem Livius, sem más nem említi a fehér lovakat. Weinstock véleménye szerint Postumius fehér lovas diadalmenetét Camillus *triumphus*ának előképül alkották meg.⁴⁰¹

Camillus diadalmenete, melyet Veii elfoglalásával érdemelt ki, Weinstock szerint két új elemmel gazdagította a *triumphus* szertartását: fehér lovak befogása a diadalkocsiba, a *triumphator* arcának vörösre festése. Mindkettő a diadalmenetet tartó hadvezér és Iuppiter azonosságát hangsúlyozta, de a hagyományban a fehér lovakat az emberi korlátok átlépésének tekintették. Így a vörösre festett arc szokásban maradt, a fehér lovak használatát azonban mellőzték. Weinstock azt feltételezi, hogy a diadalmenet eszköztárába ezek az elemek a korabeli görög tyrannosoktól kerültek, akik valószínűleg perzsa mintát követtek. I. Dionysios, aki elsőként tetszelgett Zeus képében, 405-ben került hatalomra Syracusaeen, ami

³⁹⁹ Caesar diadalmenete: Suet. *Jul.* 37. Weinstock, 1971 : 76. Meier, 1993 : 522-524. Plut. *Caes.* 55 nem említi a fehér lovakat. Camillus diadalmenetéhez: Liv. 5.23.5; 5.28.1; Plut. *Cam.* 7.

⁴⁰⁰ Hirschfeld, 1913 : 276-279.

⁴⁰¹ Weinstock, 1971 : 68-70.

valószínűtlenné teszi, hogy Rómában már 396-ban alkalmazták ezeket az újításokat.⁴⁰² Ezért a Camillus-legendába utólag került be a fehér lovaktól vont diadalkocsi története. Weinstock nem foglal állást egyértelműen a Caesar idejébe helyezett keltezés mellett, amit Hirschfeld képviselt. Két lehetőséget említ. Caesar kora előtt egy történetíró újraértelmezte a római diadalmenetet, s a görög tyrannosok szokásait is figyelembe véve alakította át Camillus diadalmenetét, amit azután Caesar és környezete például vett. Esetleg, Hirschfeld álláspontjával egyezően, Caesar 46 augusztusi diadalmenete szolgált forrásul a Camillus-legendát átalakításához, vagy igazoló–megerősítő, vagy ellenséges szándékkal.⁴⁰³ Weinstock ebben a vonatkozásban nem veszi figyelembe azt az általa is említett adatot, hogy Plutarchos szerint Camillus előtt és után sem használt egyetlen hadvezér ilyen diadalkocsit. Ez vagy egy tévedés, vagy egy Caesar előtti forrásra utal. Amennyiben az utóbbit fogadjuk el, akkor Hirschfeld véleménye és a Weinstocknál második helyen említett lehetőség eselik.⁴⁰⁴

Camillus diadalmenetét legutóbb Hermann Tränkle elemezte, aki abból az általános megállapításból indult ki, hogy Liviusnál Camillus a vallásos kötelezettségek kényszerítően pontos betartója, a *pietas* megtestesítője. Veii elfoglalásakor Camillus az istenekhez imádkozik, hogy, ha a római nép szerencséje túl nagyra látszik, az ő vagy a római nép lehető legkisebb kára egyenlítse ezt ki (Liv. 5.21.15). Ehhez képest a négy fehér ló húzta diadalkocsival nyomban ezután túllépi az emberi mértéket. Az ellentétet az általános Camillus-kép és a diadalmenet között csak azzal a feltételezéssel lehet magyarázni, hogy a hagyomány két különböző rétegéhez tartoznak.⁴⁰⁵ Tränkle szerint a diadalmenetről szóló hagyomány kialakulása – Hirschfeld elképzelésével ellentétben – nem következhetett be Caesar korában, mert Livius aligha illesztette volna bele elbeszélésébe mindenféle megjegyzés nélkül ezt az új motívumot, ami annyira ellentétes Camillus általános jellemvonásával. Diodóros képviseli a legkorábbi hagyományt, amely szerint a fehér lovas diadalmenet a 389-es év győzelmeihez kapcsolódik, akárcsak a Camillus elleni per, amit a Scipiók ellen folytatott eljárások alapján dolgoztak ki. A diadalmenet transzponálása a gall pusztítás történetének átdolgozása során következhetett be, amibe Camillus személyét is bevonták.⁴⁰⁶

Ha Caesar korában szövődött a Camillusról szóló elbeszélésbe a fehér lovakból álló fogat, ahogy Hirschfeld véli, akkor Caesar tevékenysége alakította a Camillus-legendát; ha már

⁴⁰² Weinstock, 1971 : 72-74.

⁴⁰³ Weinstock, 1971 : 74.

⁴⁰⁴ Plut. *Cam.* 7.1. Weinstock, 1971 : 71. Plut. *Caes.* 55 - összhangban a Camillus-életrajzban tett megállapítással - szintén nem említi a fehér lovakat.

⁴⁰⁵ Tränkle, 1998 : 158.

⁴⁰⁶ Diodor. 14.117.6. Tränkle, 1998 : 159-161. Tränkle és Hirschfeld egyetértenek abban, hogy a legrégebbi hagyományt Diodóros őrizte meg, de előbbi nem számol azzal a Hirschfeld által felvetett ténnyel, hogy a diadalmenet időpontját Diodóros mellékforrása közli, aki valószínűleg az annalisták késői generációjához tartozott, Hirschfeld, 1913 : 274, 278. Tränkle pl. nem veszi figyelembe Plut. *Cam.* 7.1 és *Caes.* 55 már említett adatát, ami pedig támogatná feltevését.

korábban, miként Tränkle gondolja, akkor Caesar használta fel a Camillus-legenda egyes elemeit saját propagandájához. Livius könyveinek olvastán a kortársak előtt Camillus bemutatásakor olykor Caesar alakja idéződhett fel. Felvetődhet az a kérdés, miért ilyen módon formálta meg Livius a 4. századi római hadvezér alakját.

A liviusi történetírás vizsgálatában aligha váltott ki valami más téma nagyobb figyelmet, mint Livius és Augustus kapcsolata. Az olykor szöges ellentétben álló nézetek mindenesetre megegyeznek abban, hogy a két személy valamilyen kapcsolatban állt egymással, s mindkettő figyelemmel kísérte a másik tevékenységét. Kapcsolatukra már az antikvitásból vannak adatok (Suet. *Cl.* 41, Tac. *Ann.* 4.34), ami megerősíti annak feltételezését, hogy reagáltak is egymás alkotásaira.⁴⁰⁷ A szakirodalom számtalan példát vonultat fel arra, hogy Liviusra – művében is kimutatható – hatást gyakorolt Augustus személye és politikája. Petersen véleménye szerint Livius leplezett formában már az *ab urbe condita* 1. könyvében célzásokat tesz kortárs eseményekre. Az 1. könyv tartalma, a királyság története különösen alkalmas volt az ilyen burkolt utalásokra Octavianus-Augustus egyeduralmi helyzete miatt. Az allúziók Romulus és Tarquinius Superbus uralkodásának leírásakor gyakoriak, ami önmagában is jól mutatja Livius félelmeit Octavianus-Augustus hatalmi törekvéseivel szemben, akit azonban nagyon udvarias formában az említett két király sorsára is figyelmeztet.⁴⁰⁸

Petersen tanulmánya inkább Livius bíráló megjegyzéseit vizsgálja, Erich Burck viszont azokat a motívumokat emeli ki a Camillus "életrajzból", amelyek Octavianus-Augustus politikájának pozitív oldalára emlékeztetnek, úgy véelve, hogy a gall támadás utáni újraalapítás esztendői megfelelnek az Actium utáni éveknek. Livius a 6. könyv elején az újjáépítés leírásakor tulajdonképpen javaslatokat fogalmazott meg a polgárháborúk utáni új berendezkedésre, amelynek része volt az egyszemélyi hatalom korlátozása, a *consensus omnium* eszménye.⁴⁰⁹ Petersen és Burck megközelítése eltér abban, hogy az előbbi inkább Augustusnak tulajdonít kezdeményező szerepet, az utóbbi pedig Livius művének akar jelent formáló szerepet adni.⁴¹⁰ Camillus alakjának már említett romulusi és köztársasági aspektusa mellett Martin még egy adalékkal egészíti ki Camillus jelentőségét Augustus számára: a kronológiaival. Aeneas és Romulus között 333 év telt el, akárcsak Veii elfoglalása és Octavius születése között. Camillus győzelme és az actiumi csata között pedig 365 év, amennyi Róma alapításától a gallok visszaveréséig. A pythagoreus aritmetika, a kozmikus nagy év és a megújulás ciklusainak vonzásában ezek a számok is nagy jelentőséggel bírhattak,

⁴⁰⁷ Petersen, 1961 : 440. Burck, 1991 : 269. Erőltetettnek tűnő példát hoz erre Luce 1990.

⁴⁰⁸ Petersen, 1961 : 444-446, 451.

⁴⁰⁹ Burck, 1991 : 276 skk.

⁴¹⁰ L. ehhez Luce, 1965 : 239. Burck, 1991 : 274. Kraus *Comm.*, 1998 : 6-7.

kiemelhették Augustusnak mint újraalapítónak a szerepét.⁴¹¹ Burck és Petersen nézete valószínűleg egymással párhuzamosan állja meg a helyét, hiszen mind Octavianus-Augustus intézkedései, mind Livius művének írása hosszabb időtartam alatt történt, így mindkettőjüknek alkalma volt kölcsönösen reagálni a másik tevékenységére, s kifejtetni nézeteit a jövőt illetően. A (közel)múlt és jelen összekapcsolását azonban egyik nézet sem tagadja.

Livius tehát úgy jelenítette meg Camillus személyét, hogy az olvasó mind Caesarra, mind Augustusra vonatkozó utalásokat felfedezhetett. Az ötödik könyvben többször visszatérő téma a rómaiak Veiibe költözése, részben a termőföldek szűkössége, részben a gall pusztítás következményei miatt.⁴¹² A városnak ezt az áthelyezését végül Camillus akadályozza meg. Octavianus propagandája azt a látszatot keltette, mintha Antonius át akarná tenni a birodalom székhelyét Alexandriába, hogy ott Cleopatrával együtt uralkodhassék. Már Caesar utolsó éveiben tartani lehetett attól, hogy a tervezett parthus hadjáratral összefüggésben a *dictator* áthelyezi a birodalom központját keletre.⁴¹³ Így Camillus és Octavianus Róma istenektől kijelölt helyének megtartóiként tűnnek fel, Antonius, illetve Caesar, pedig a *religio* által megkötött római hagyományok megtörőiként. Ebben az esetben Camillus alakjában nem caesari, hanem kizárólag augustusi elemek mutatkoznak, de egy motívumban a három személy egyszerre jelenik meg.

Camillus részben már említett diadalmenetei szolgáltathatnak példát erre a keresztutalásra. A köztársaság korabeli római hadvezérek egyik törekvése a diadalmenet elérése volt, ami dicsőséget hozott rájuk és családjukra. A római arisztokrácia egymással versengő tagjai nemcsak a diadalmenet elérésével, hanem annak megrendezésével is felülmúlni akarták versenytársaikat, aminek következtében a diadalmenetek mind fényesebbek és mind hosszabbak lettek. Caesar említett diadalmenetét úgy rendezték meg, hogy pompájában jócskán felülmúlja Pompeius 61-es *triumphusát*.⁴¹⁴ Már Caesar 46-os diadalmenete ellenérzéseket szült a rómaiak körében, ugyanis az afrikai győzelmeiért tartott diadalmenetet nem a külső ellenség legyőzéseként értelmezték, hanem Cato halálával kapcsolták össze. 45 októberében Caesar újabb diadalmenetet tartott a Mundánál aratott győzelme tiszteletére, ami egyértelmű polgárháborús jellege miatt a rómaiak nemtetszését váltotta ki.⁴¹⁵

Caesar diadalmeneteinek két jellemzője is feltűnik később Octavianus 29-es diadalmenetei alkalmával. Az egyik, hogy mindketten többszörös diadalmeneteket tartanak.⁴¹⁶

⁴¹¹ Martin, 1982 : 364. *Uő.* 1994 : 447.

⁴¹² Liv. 5.24.7-25.3; 5.30.6-9; 5.49.8-9; 5.50.8.

⁴¹³ Syme, 1959 : 47-48. Petersen, 1961 : 440. Miles, 1988 : 207. Beard-North-Price, 1998 : 168.

⁴¹⁴ Scott, 1925 : 95. Weinstock, 1971 : 76. Patterson, 2001 : 32.

⁴¹⁵ Plut. *Caes.* 56. Utczenko, 1983 : 330. Meier, 1993 : 543-544.

⁴¹⁶ Ennek újszerűségéhez l. Weinstock, 1971 : 76.

A másik, hogy Octavianus két *ovatio*jából és három diadalmenetéből legalább hármat polgárháborús ellenféllel szemben szerzett, nem számítva az alexandriai *triumphust*. A 29-es diadalmenetek három-három napig tartottak, felülmúlva Caesaréit.⁴¹⁷ A 29-es hármas diadalmenet azonban nemcsak Caesart idézte fel, hanem Camillust is, aki az etruszkok, volscusok és aequusok legyőzése után *in urbem triumphans rediit trium simul bellorum victor*.⁴¹⁸ A kapcsolódást Camillushoz Liviustól függetlenül is tanúsítja a *Forum Augustum* Camillus szobrának töredékesen fennmaradt felirata.⁴¹⁹

A *triumphusok* példája a caesarihoz hasonló egyeduralom árnyát vetíthette előre; ezt a gyanút pedig alátámaszthatta Octavianusnak a polgárháborúval kivívott hatalmi helyzete. A 30-as években és a 20-as évek elején az octavianusi-augustusi propaganda egyfelől a meggyilkolt Iulius Caesar személyéhez kapcsolódott. Octavianus az istenné nyilvánított Caesar fogadott fiaként jutott ahhoz a hatalomhoz, amivel az actiumi ütközet után rendelkezett (Cic. *Phil.* 13.24). Szimbolikusan talán ezt fejezte ki, hogy *Divus Iulius* temploma előtt egy *rostrat* építtetett, amit az Antonius és Cleopatra felett aratott győzelemben szerzett hajóorrokkal díszített. A templomot magát 29-ben szentelték fel, amikor átadták a *Curia Iuliat* is, ahol Octavianus-Augustus a *clupeus virtutison* szereplő *pietas* kifejezéseként magát a pajzsot is elhelyezteti, saját eredményeit szimbolikusan mintegy összekapcsolva Caesarral. Octavianus egyúttal új *flamen Divi Iulii*-t jelölt ki Antonius helyére. Caesar forumát, noha már 46-ban felavatták, teljesen csak Augustus fejezi be.⁴²⁰ Augustus saját forumán pedig Mars Ultor temploma állt, ami ugyan utalhatott a parthusokon vett bosszúra, de eredeti koncepciója nyilvánvalóan Caesar megbosszulása volt. A két forum egymás tőszomszédságában épült fel, építészeti megoldásaik (pl. a templom apszisos záródása) és szobrászati képprogramjuk (Mars, Venus, Caesar) is hasonló volt. Jóllehet az Augustus-forumot 2-ben adták át, a templom felajánlása már 42-ben megtörtént. Cellájában pedig ott állt az istenné avatott Caesar szobra.⁴²¹

Livius látva ezen aggasztó jeleket művének rejtett rétegével mintegy figyelmeztetni akarta Octavianus-Augustust. Amikor Camillus áthág bizonyos korlátokat, ugyanúgy jár, mint később a köztársasági normákat semmibe vevő Iulius Caesar. Diadalmenetük után Camillust számúzik, Caesart meggyilkolják. Octavianusnak pedig, akinek ténykedése egyrészt sok közös (pozitív) vonást mutat Camilluséval, ügyelnie kell, nehogy Camillus, valójában pedig

⁴¹⁷ Aug. *Anc.* 4. Suet. *Aug.* 22.

⁴¹⁸ Liv. 6.4.1. Eutrop. 2.1. Burck, 1991 : 275. Octavianus/Augustus is megjelent fehér lovaktól vont kocsin, Iuppiter díszruhájában, legalábbis apja álmában: Suet. *Aug.* 94.

⁴¹⁹ Dessau ILS 52. Luce, 1990 : 131.

⁴²⁰ Aug. *Anc.* 19-20. Weinstock, 1971 : 399 skk. Le Glay et al., 1996 : 187-188. Beard-North, Price 1998 : 208. Bardon, 1990 : 29 skk. Galinsky, 1996 : 82.

⁴²¹ Suet. *Aug.* 29, 31. Luce, 1990 : 123, 125. Galinsky, 1996 : 208. Beard-North-Price, 1998 : 200.

örökbefogadójának sorsára jusson.⁴²² Ez a szándék munkálhatott a történetíróban, amikor Camillus alakjába sűrítette mind Iulius Caesar, mind Augustus bizonyos vonásait.⁴²³

⁴²² Scott, 1925 : 99-100.

⁴²³ Nem csupán Camillus alakját ábrázolta Livius ilyen kettősen, utalva egyfelől Caesarra, másfelől Augustusra, hanem talán M. Manlius Capitolinusét is. Az ő *corona civicá*i nemcsak Caesar megtiszteltetéseire utalhatnak, hanem Augustusra is. Kraus *Comm.*, 1998 : 213, Wallace-Hadrill, 1990 : 159. Caesar esetében Suet. *Jul.* 2-ről Weinstock nem ír, l. még Weinstock, 1971 : 163 skk. Caesar és Manlius régi téma l. pl. Weinstock, 1971 : 134.

ÖSSZEFOGLALÁS

Camillus alakja a kutatásban a liviusi ábrázolás leginkább szembeszökő elemei által sugallt merev, élettelen képként jelenik meg. Camillus, aki győztes hadvezér, Róma megmentője és második megalapítója, Livius saját értékítéletét testesíti meg. Amiképpen Livius pártatlan kora viszályaiban, ugyanúgy Camillus is mintegy fölötte áll saját időszak konfliktusainak.⁴²⁴ Ha Camillus személyének valamennyi történeti realitást tulajdonítunk, ez az állókép nehezen képzelhető el a 4. század első harmadának viharos időszakában. Ha Livius saját kora jelenségeire reflektáló szerzőnek képzeljük (s a római történetírást általában ilyennek tartják), nem valószínű, hogy Camillus bemutatása ennyire egysíkú lenne. Livius persze tükröt tart olvasóközönsége elé, mégpedig a múlt erényeivel és értékeivel szembevetve nagyívű munkájában a jelent. Érthető módon kereshető ábrázolásában Octavianus/Augustus hatása, aki akkortájt egy személyben befolyásolhatta a római történelem menetét. A *per quos viros* motívuma a *praefatió*ban ilyen kortárs élményekből eredhetett,⁴²⁵ s ez munkálhatott Camillus portréjának megformálása mögött is. Véleményünk szerint a pártatlanság, az ideális római alakjának rajza és az „Augustus-tükörkép” nem meríti ki a liviusi ábrázolás komplexitását. A dolgozat néhány újabb elem rögzítésére és magyarázatára tett kísérletet.

A Camillus személyét és korát tárgyaló 5. és 6. könyvet Livius néhány szempontból összetartozó egységként kezelte, fenntartva egyúttal a *pentas – decas* elrendezést is. Az 5. könyvet Camillus nagy beszéde zárja, a 6-at egy rövid előszó vezeti be, jelezve a gall támadással lezáruló korszak végét és egy új kezdetét. A két könyvet azonban összeköti Appius Claudius és a néptribunusok beszédeinek hálózata, amelyek szerkezete és érvelési strukturája előrevetíti eredményüket. A keresztutalásokkal tűzdelt beszédek mellett a két könyv hasonló felépítése, valamint Camillus szerepeltetésének módja (Burk, *Aktuelle*, 1966) szintén az összetartozást erősíti. A hanyatlás – megújulás ciklusának szemléltetése mellett, Camillus személyének kiemelését is szolgálhatta ez a fajta szerkesztés.

Az ilyen módon összekötött 5. és 6. könyvben leírt történeti időszak (kb. 403 – 366) nem bővelkedik sem elbeszélő, sem más forrásokban. A legrészletesebb narratívát Livius és Dionysios Halikarnasseus nyújtja, a korábbi időszak szerzői közül legfeljebb Diodóros ad olykor részletesebb leírást. Livius rendelkezésére azonban sokkal több forrás állhatott. A narratív források közül különösen a már csak töredékeiből ismerhető annalisták művei jöhetnek szóba. A töredékek – igaz, a véletlenszerű fennmaradás miatt problematikus – tanúsága, valamint az annalistákat felhasználó szerzők kijelentései alapján a 4. század első

⁴²⁴ Miles, 1988 : 189, 19. jz.

⁴²⁵ Vö. pl. Vasaly, 1987 : 205. Pomeroy, 1988 : 177.

harmadát csak vázlatosan tekintették át a korai történeti munkák. Mindazonáltal megalapozott feltevésnek tekinthető, hogy a főbb eseményekről beszámoltak. A részletesebb elbeszélések kialakulásához a tényanyagot egyfelől legalábbis Fabius Pictor és követői szolgáltatták, s azt sem lehet kizárni, hogy Livius a rendelkezésére álló 1. századi munkák mellett eredetiben használta a korábbi szerzők műveit. Korai, olykor autentikus történeti elemeket közvetíthettek Liviusnak és kortársainak más források is. Ezek közé tartoztak a pontifexek feljegyzései, továbbá az ún. *carmina convivalia*. Camillus kapcsán tudomásunk van feliratokról és szobrokról is. Ráadásul Camillus alakjánál kevésbé kell figyelembe venni azt, az újabb kutatások által (Cornell, Oakley) elméleti megfontolások alapján egyébként is korlátozott, torzító hatást, amelyet a nemzetségi hagyomány, a családi dicsőség hangoztatása jelentett. A M. Furiust követő egy-két generáció után a Furiusok nem rendelkeztek olyan meghatározó tekintéllyel, hogy minden párhuzamos narratívát mintegy kiszorítva Camillust ilyen egyedülálló hőssé tegyék. Furius nevű elismert történetíróról sem maradtak fenn utalások. Camillus személye így kevésbé lehetett kitéve a későbbi átalakítás veszélyének. Ez csak egyetlen esetben mutatható ki, de itt a római patriotizmus bújik meg a háttérben. A gallok visszaverése és az arany visszaszerzése olyan formában, ahogyan Liviusnál található, nem következett be, jóllehet szerény római próbálkozásokkal számolhatunk.

Camillus bemutatásának egyik eszközeként Livius az ún. érték kategóriákat használja. Camillust hadvezérként a *ratio*, a *consilium* mozgatja, vezértársaival szemben a *moderatio* és *patientia* jellemzi, sikerét ezek mellett a *felicitas* garantálja. Az istenekkel szemben kötelezettségeit mindig betartja, ő a *diligentissimus religionum cultor*. Összefoglalva az adott korban ő a *princeps pace belloque*. Belpolitikai tevékenységének leírását közelebbről szemügyre véve, nem tartható az a gyakori, Walter által eképpen megfogalmazott nézet: „der innenpolitisches Camillus auffällig konturlos”. Inkább P.-M. Martin, a 4. század történeti körülményeit kevésbé figyelembe vevő, de a források tüzetes vizsgálatán alapuló megállapítása tűnik hitelesebbnek: „Camille, chef de file de l’aristocratie”.⁴²⁶ Camillus az *ira*, a *furor* és a *minae* embere, aki állandó élénk konfliktusban áll a néppel és annak képviselőivel a néptribunusokkal. A zsákmány kérdésében pedig gyakran kiváltja katonáinak haragját. Camillus ilyen jellemzése leginkább Scipióéval állítható párhuzamba: mindketten a háború emberei, a békében konfliktusokat gerjesztenek maguk körül. A különbség mégis jelentős. Camillus esetében Livius igyekezett ezeket a negatív vonásokat háttérbe szorítani, míg Scipiónál ez – talán a biztosabb és részletesebb forrásbázis miatt – nem működött. Camillus bemutatásának kedvezőtlen oldala még a kutatók figyelmét sem vonta magára, holott véleményünk szerint két aspektusból is jól magyarázható.

⁴²⁶ Walter, 2000 : 67. Martin, 1982 : 353-354, 370.

A 4. század első harmadának történelmi körülményei és a Camillus-legenda egyes elemei jól párhuzamba állíthatók. Camillus, aki elfoglalja Veii-t, majd római érdekkörbe vonja Sutriumot, Nepetét és Falerii-t, északi irányban nagymértékben kiterjeszti Róma hatalmát. A hódítások lehetőséget biztosítanak számára, hogy akár az átalakulóban lévő nemzeti szervezeten archaikus vonásaiból valamit megtartva *clienseinek* földet juttasson, akár saját maga földbirtokot szerezzen. Nem véletlen, hogy saját politikai befolyásának alapjait védve a liviusi bemutatásban szemben áll minden olyan törekvéssel, amely Veii földterületére irányul: a néptribunusok földosztó kísérletei, a Róma pusztulása utáni átköltözés terve és Manlius *seditiója* egyaránt Camillus heves ellenállásával találkoznak. Ugyancsak ellenzi a Licinius és Sextius által benyújtott törvénytervezeteket, még ha végül *dictator*ként (jóllehet Livius a konfliktus lezárásánál tudatosan elhallgatja a nevét) közreműködik a *concordia* megteremtésében. Azok a Camillusra nézve kedvezőtlen elemek, amelyek átszűrődnek az egyébként idealizált képen, a *plebs* törekvéseivel szemben tanúsított ellenségességéből származhatnak, de mindenképpen jól illenek egy olyan személyhez, aki az adott korszakban Róma legnagyobb földbirtokkal rendelkező és legtekintélyesebb rétegéhez tartozott.

Az 1. században a polgárháborúk során hatalmat szerző hadvezérek (Sulla, Marius, Caesar) kedvelt eszköze volt, hogy magukat a város alapítóihoz (Romulus, Camillus) mérték. Tevékenységük következménye volt, hogy alkalmasint rájuk utaló motívumok kerültek a római múlt hőseinek ábrázolásába. Bizonyos szempontból ezt a tendenciát folytatta Livius is, aki Camillus ábrázolásával nem csupán Augustus tevékenységnek pozitívnak látott elemeire reflektált, hanem az egyeduralomban rejlő veszélyeket is felvillantotta. Camillus bemutatása több részletében Iulius Caesar karrierjének egyes pontjaira, jellemzőire emlékeztet. Livius katonai kérdésekben használta Caesar munkáit, Camillus és Caesar hadvezéri tevékenységének, személyes bátorságának több eleme párhuzamba állítható egymással. Mindketten szembekerülnek a néptribunusokkal, másfelől azonban mindketten visszaélnek a tribunusi *intercessio* védelmével. Diadalmeneteik már nem párhuzamot, hanem egy három elemből álló keresztutalásos rendszert vetítenek az olvasó elé. Camillus portréja nemcsak Caesarra, hanem Augustusra utaló elemeket is tartalmaz. Ezzel akarta burkoltan inteni Livius az első *princeps*et, hogy egyeduralmi rendszere kialakításakor lebegjen szeme előtt nagybátyja sorsa.

APPENDIX

Diodóros, XIV. könyv.

93 (1) Negyven évnyi uralkodás után akkor halt meg Bosporos királya Satyros, Spartakos fia. Az uralmat fia, Leukón vette át, aki szintén negyven évig uralkodott. (2) Itáliában a rómaiak, miután már tizenegy éve ostromolták Veiit, dictatorrá tették Marcus Furiust, a lovasság vezérévé pedig Publius Corneliust. Ők a hadsereg fegyelmét helyreállítva elfoglalták Veiit egy föld alatt ásott csatorna segítségével, majd leigázva a várost eladták a férfiakat és a többi zsákmányt. (3) A dictator diadalmenetet tartott, a római nép pedig a zsákmány egy tizedéből arany vegyítőedényt készíttetett, és felajánlotta Delphoinak. (4) A vegyítőedényt szállító követek liparai kalózokkal találkoztak, és mindnyájan fogságba esve Liparára kerültek. A liparaiak vezére, Timasitheos, mikor értesült a történetekről, a követséget szabadon engedte, és az aranyat visszaadva őket Delphoiba kísértette. Szállítói a vegyítőedényt a massiliaiak kincsházában helyezték el, majd visszatértek Rómába. (5) A római nép megismerve Timasitheos nemeslelkűségét nyomban vendébarátsággal tüntette ki őt. Százharminchét évvel ezután, amikor Liparát a carthagóiaktól elfoglalták, Timasitheos leszármazottait mentesítették az adók alól és szabadságot adtak nekik.

113. Abban az időben, amikor Dionysios éppen ostromolta Rhegiumot, az Alpokon túl lakó kelták, átkelven a hegyszorosokon, nagy erővel lerohanták az Apenninek és az Alpok hegyei között fekvő földet, és elűzték onnan az ott lakó etruszkokat. Ezekről néhányan azt állítják, hogy az Etruriában lévő tizenkét városból költöztek oda; mások szerint a trójai háború előtt a pelasgok a Deukalión idejében bekövetkezett özönvíz elől menekülve telepedtek le ezen a vidéken. Miután pedig a kelták törzsek szerint osztották fel a földet, történetesen a senonoknak nevezettek kapták meg a hegyektől legtávolabb fekvő tengerparti vidéket. A vidék forró éghajlata miatt elégedetlenkedve elhatározták, hogy továbbköltöznek, és az ifjakat felfegyverezve elküldték földet keresni, hogy azon letelepedjenek. Körülbelül harmincezen betörték Etruriába, és feldúlták a clusiumiak földjét. Ebben az időben a római nép követeket küldött Etruriába, hogy azok kémleljék ki a kelták hadseregét. Amikor Clusiumba érkeztek, a követek látták, hogy már felálltak a csatasorok. Mivel nagyobb volt bátorságuk, mint bölcsességük, a clusiumiak mellett sorakoztak fel az ostromlók ellen. A követek egyikének kedvezett a szerencse és megölte az ellenség egyik ismert vezérét. A kelták megtudván, mi történt, követeket küldtek Rómába, hogy kiadassák a követet, aki mások előtt kezdett jogtalan háborúba. A senatus először megpróbálta meggyőzni a kelták követeit, hogy fogadjanak el

pénzt a jogsértésért, de amikor azok ügyet sem vetettek erre, elhatározták, hogy kiadják a megvádoltat. Ennek apja, aki egyike volt a consuli hatalommal felruházott tribunusoknak, a néphez fellebbezett, és befolyása lévén a köznépre elérte, hogy érvénytelenítsék a senatus döntését. A nép tehát, amely korábban mindenben hallgatott a senatusra, először ekkor bírálta felül a senatus döntését.

114. A kelták követői, miután visszatértek táborukba, jelentették a rómaiak határozatát. Erre a kelták felettébb felháborodtak, és segítségül maguk mellé véve egy sereget a népükből, több mint hetvenezer gyors iramban Róma ellen vonultak. A rómaiak hivatalban lévő katonai tribunusai, értesülvén a kelták felvonulásáról, felfegyverezték az összes katonakorú polgárt. Mindnyájan kivonultak és, miután átkeltek a Tiberisen, a folyó mentén vezették seregüket nyolcvan sztaionnyira. Amikor tudomásukra jutott a gallok érkezése, seregüket csatarendbe állították. Seregük legvitézeseit, huszonnégyezer embert, a folyótól a dombokig állították fel, a csekélyebb értékű csapatokat a magaslatokra rendelték. A kelták egy hatalmas falanxban sorakoztak arcvonalba, és akár a véletlen, akár előrelátás folytán legjobbjaikat a magaslatokra állították. A harsonák mindkét oldalon egyszerre adták meg a jelet, és a seregek nagy kiáltással csaptak össze. A kelták válogatott csapatai, akiket a gyengébb rómaiakkal szemben állítottak fel, könnyedén elűzték azokat a dombtetőkről. Mivel ezek tömegesen menekültek a síkságon álló rómaiak felé, azok a csatasorok is összezavarodtak és, amikor a kelták is rájuk törtek, megrémülve elmenekültek. Legtöbbjük a folyó mentén iramodott el, és a zűrzavar miatt egymást akadályozták, a kelták pedig nem késlekedtek lemészárolni a leghátsókat, így az egész síkságot holttestek borították. A folyó felé menekülők közül a legbátrabbak fegyverestül átúsztak, mivel ugyanannyira értékelték fegyverzetüket, mint életüket. A folyó erős sodrása miatt egyesek a fegyverek súlyától elsüllyedve pusztultak el, mások sok viszontagság után megfelelő távolságra érve nagy ügyel-bajjal menekültek meg. Mikor azonban az ellenség rájuk támadt és a folyó mellett sok embert megölt, az életben maradtak közül a legtöbben eldobálták fegyvereiket és átúsztak a Tiberisen.

115. A kelták, noha már sok embert lemészároltak a folyó partján, még így sem tettek le a dicsőségvágyukról, hanem dárdákat hajítottak a folyóban úszókra. Mivel sok dárdát dobtak a folyóban egy csoportban úszó emberekre, a dárdahajítók még véletlenül sem tévesztettek célt. Ezért egyesek a halálos ütésektől sújtva nyomban elpusztultak, mások pedig, miután mind a vérvesztéstől, mind a folyó erős sodrásától kimerültek, sebekkel borítva jutottak át a túlpartra. Miután ilyen balszerencse érte a rómaiakat, a csatából megmenekültek közül igen sokan Veii városába vették be magukat, amit nemrég ők maguk pusztítottak el, majd

erejükhez mértén megerősítették ezt a helyet és a futásból megmenekülteket befogadták. Azok közül, akik átúszták a folyót, néhányan fegyvertelenül Rómába futottak, hírül véve, hogy mindenki elpusztult. Miután megvitték ennek a szerencsétlenségnek a hírért a városban hátramaradt polgároknak, mindnyájan tanácstalanok voltak: ugyanis rájöttek, hogy nem tudnak ellenállni, miután az egész ifjúság odaveszett, gyermekekkel és feleséggel menekülni pedig nagyon veszélyes, mivel az ellenség a közelben van. Erre a magánemberek közül sokan családotul a szomszédos városokba menekültek, a város vezetői azonban, bátorítván a tömeget, elrendelték, hogy gyorsan vigyék fel a Capitoliumra az élelmiszereket és más szükséges dolgokat. Mikor ezt megtették, mind a fellegrát, mind a Capitoliumot a feljuttatott élelmiszereken kívül ezüsttel, arannyal és értékes ruhaneművel töltötték meg, hogy az egész városból egy helyre gyűjtsék össze a javakat. Ők tehát vagyontárgyaikból amit csak tudtak összehordtak és megerősítették az említett helyet, háromnapi haladékat nyerve. A kelták az első napot azzal töltötték, hogy ősi szokásuk szerint levágták az elesettek fejét, a következő kettőn a város előtt táboroztak, ugyanis az elhagyott falakat figyelték, mivel zajongást hallottak, amit azok csaptak, akik kincseiket hordták fel a fellegrába, azt gyanították, hogy a rómaiak cselet készítenek elő ellenük. A negyedik napon, miután megtudták az igazságot, betörték a kapukat, és a Palatiumon lévő néhány ház kivételével feldúlták a várost. Ezután naponként intéztek támadást a megerősített helyek ellen, anélkül, hogy említésre méltó kárt okoztak volna ellenfeleiknek, míg ők sok embert veszítettek. Mégsem lankadt harci kedvük, mert azt remélték, hogy ha erővel nem boldogulnak, idővel célhoz érnek, amikor a védők teljesen kifognak az élelmiszerekből.

116. Amíg a rómaiak ilyen válságos helyzetben voltak, a szomszédos etruszok nagy létszámú sereggel fosztogatva vonultak keresztül a rómaiak földjén, sok embert és nem kevés zsákmányt kerítettek hatalmukba. A rómaiak közül azok, akik Veiibe menekültek, váratlanul az etruszokra támadtak, elragadták a zsákmányt, és elfoglalták az etruszok táborát. Ilyen módon sok fegyvernek jutottak birtokába, amiket szétosztottak a fegyverteleneknek és a vidékről összegyűjtött embereket is felfegyverezték. Elhatározták ugyanis, hogy a Capitoliumra menekülteket felszabadítják az ostrom alól, ám tanácstalanok voltak, hogy ezt milyen módon hozzák tudomására a körbezártaknak, mivel a kelták nagy erővel a Capitolium körül táboroztak. Egy bizonyos Cominius Pontius megígérte, hogy bátorságot önt a Capitoliumon lévőkhöz. Egyedül vágott neki, éjjel átúsztatta a folyót, és a Capitolium egyik nehezen megmászható sziklájához érve elrejtőzött, majd ezen a sziklán felkapaszkodva jelentést tett a Capitoliumon lévőkhöz a Veiiben összegyűltekről és arról, hogy ezek csak az alkalmas pillanatot várják, hogy lerohanják a keltákat. Cominius ott mászott le, ahol feljutott,

majd átúszva a Tiberist, visszatért Veii-be; a kelták pedig, miután a nyomokból észrevették, hogy valaki nemrég felmászott a sziklán, elhatározták, hogy éjjel ugyanazon a sziklán felkapaszkodnak. Mivel az örök az éjszaka közepén a hely erőssége miatt hanyagabbak voltak, a kelták közül néhányan feljutottak a sziklára. Az örök előtt ugyan rejtve maradtak, de Héra szentként tisztelt ludai észrevették a felkapaszkodókat és lármát csaptak. Amikor az örök összecsendültek arra a helyre, és a kelták megrémülve nem mertek előre törni, egy bizonyos Marcus Mallius, aki nagy megbecsülésnek örvendett, odasielve kardjával levágta a felkapaszkodó kelta kezét, pajzsával pedig mellkason taszítva, legurította a szikláról. Miután a másodiknak feljutó is ugyanígy pusztult el, a többiek gyorsan menekülőre fogták. A szikla azonban meredek volt, ezért mindnyájan lezuhantak és halálukat lelték. Emiatt az esemény miatt a rómaiak követeket küldtek a keltákhoz az ostromzár feloldása érdekében, a kelták pedig engedtek a rábeszélésnek, hogy elhagyják a várost és elvonuljanak a rómaiak földjéről, ha kapnak ezer font aranyat. A rómaiak, minthogy házaik leégtek, polgáraik többsége elpusztult, engedélyt adtak, hogy, aki akar, házat azon a helyen építsen, amit kiválaszt magának, és ehhez közköltségen biztosították a tetőcserepeket, amit mind a mai napig állami cserepeknek neveznek. Minthogy mindenki saját belátása szerint épített házat, ezért szűkek és kanyargósak az utcák városszerte. Később, amikor nőtt a lakosság, nem tudták kiegyenesíteni az utcákat. Egyesek azt is mondják, hogy, mivel az asszonyok adták össze arany ékszereiket a közösség megmentésére, a néptől azt a megtiszteltetést kapták, hogy kocsival közlekedhetnek a városban.

117. A rómaiak az említett balszerencse miatt gyengék voltak, ezért a volscusok háborút indítottak ellenük. A rómaiak tribunusai tehát sorozást tartottak, és kivezetve hadseregüket táborot vertek a Mars-mezőn kétszáz sztadionnyira Rómától. A volscusok számbeli fölényben lévő hadseregükkel szemben állították fel táborukat és megrohmozták a rómaiakat; a Rómában lévők aggódván a táborban ostromlottak sorsáért, dictatorrá választották Marcus Furiust ... ők minden katonakorút felfegyverezve éjjel kivonultak, majd hajnalhasadtakor meglepték a volscusokat, megtámadták táborukat, és, mivel váratlanul tűntek fel hátulról, könnyedén megfutamtították őket. Amikor a táborban lévő rómaiak is kivonultak, a volscusokat körbezárták és majdnem mindet levágták. Az addig erősnek tűnő nép emiatt a csapás miatt a környező népek között a leggyengébb lett. A csata után a dictator, amikor értesült arról, hogy Bola városát az aeculanusok, akiket most aequicolinak neveznek, ostromolják, hadseregét odavezetve az ostromlók többségét megölte. Onnan Sutriumba, egy római településhez, vonult, amit az etruszok erővel foglaltak el. Azonnal lecsapva az etruszokra, közülük sokat megölt, a várost pedig megmentette a sutriumiak számára. A

Rómából távozó gallok a rómaiakkal szövetségben álló Veascium városát vették ostrom alá, a dictator megtámadta őket, sokukat megölte, és megkaparintotta az egész málhát, amiben benne volt az arany, amit Rómában szereztek, és majdnem minden, amit a város kifosztásakor raboltak össze. Ezen tettei után a néptribunusok irigysége megakadályozta, hogy diadalmenetet tartson. Egyesek azt mondják, hogy az etruszok felett mégis tartott diadalmenetet négy fehér ló vonta szekéren, amiért két évvel később a nép nagy pénzbüntetésre ítélte; erről azonban alkalmas időben fogunk megemlékezni. A kelták közül azok, akik Iapygiába mentek, a rómaiak földjén keresztül tértek vissza; kis idővel később a caerebeliek éjjel rajtuk ütöttek és mindnyájukat levágták a trausium-i síkságon. A történetíró Kallisthenés a görögök és a perzsa nagykirály, Artaxerxés között ebben az évben kötött békétől kezdte írni történeti munkáját; harminc évnyi időt áttekintve tíz könyvet írt, történeti művének utolsó könyvét azzal fejezve be, amikor a phókisi Philomélos elfoglalta a delphoi-i szentélyt. Mi pedig, mivel eljutottunk a görögök és Artaxerxés közötti békéig valamint, hogy Rómát a gallok veszélybe sodorták, kezdeti elképzelésünk szerint ezzel fejezzük be könyvünket.

Diodóros, XV. könyv

35. (3) Ezekkel a dolgokkal egyidejűleg, Italiában Marcus Manliust, aki Rómában zsarnoki uralomra tört, elfogták és kivégezték.

Appianos, Itália történte

8 (1) Mivel a Zeustól származó csodajelek kedvezőtlenek voltak, Veii elfoglalása után a jósök azt mondták, hogy valami az isteneknek kijáró dolgot hanyagoltak el, Camillus erre kijelentette, hogy a tórol jóslatot adó istennek elfelejtették félretenni a zsákmány tizedét. (2) A senatus tehát elrendelte, hogy mindazok, akik valamit is elhoztak a veii zsákmányból, maguk becsüljék azt fel, és eskü alatt szolgáltatassák be a tizedét; nem aggódott azonban az istennek kijáró tisztelet miatt, és a zsákmányként áruba bocsátott föld tizedét elengedte. (3) Ezekből a javakból egy arany vegyítőedényt (kratér) helyeztek el Delphoiban bronz talapzaton a rómaiak és massiliaiak kincsházában, ami egészen addig ott állt, amíg Onomarchos a phókisi háborúban be nem olvasztotta az aranyat; a talapzat azonban még most is megvan. (4) Ugyanezt a Camillust valaki a nép előtt bevádolta, hogy sok, súlyos és a város számára szörnyű csodajelnek ő az okozója, a nép pedig, amely már régóta elfordult a férfitől, ötszázezerre büntette, és még az sem hajlította meg, hogy ő az ítélet előtt vesztette el

gyermekét. (5) Barátai összeadták a pénzt, hogy Camillus személyét ne érje sérelem; ő maga nehéz szívvel az ardeaiak városába távozott, azt az achilleuszi imát mondván, hogy alkalmasint vágyódjanak a rómaiak Camillus után. (6) És valóban ez történt vele, mégpedig nem sokkal később: ugyanis, amikor a kelták elfoglalták a várost, a nép Camillushoz menekült és nyomban diktatorrá választotta, ahogyan ezt a kelták tetteinél megírtuk.

9 (1) A patricius Marcus Manlius, amikor a kelták megrohanták Rómát, megmentette a várost és emiatt nagy tiszteletben tartották. Később pedig felismerve egy öreg kiszolgált katonát, akit hitelezője éppen szolgaságba vezetett, kifizette annak tartozását, és amikor ezért ünneplésben részesült, összes saját adóságának elengedte a tartozását. (2) Hírnévre törekedve mások helyett is kifizette adósságukat, és a nép kegyét hajhászva már az adósságok eltörlését tervezte, vagy azt kérte a néptől, hogy fizessék vissza az adósságot a pénzt kölcsönzőknek, cserébe adva a még fel nem osztott földet.

Appianos, Kelta történelem

1 (1) Amikor a kelták először támadták meg a rómaiakat, a Capitolium kivételével elfoglalták és felgyújtották Rómát. Camillus azonban legyőzte és elűzte őket; a később visszatérőket ismét legyőzte és diadalmenetet tartott felettük, pedig már nyolcvan éves volt. (2) A kelták harmadik hadseregét, amelyik Itáliára tört, Titus Quinctius vezetése alatt pusztították el a rómaiak. (3) Ezután a legállatiasabb kelta nép, a boiusok támadtak a rómaiakra, akik C. Sulpicius diktatort küldték ellenük hadseregével. Ő állítólag ilyen hadicsellel élt: megparancsolta az arcvonal élére rendelt katonáknak, hogy kivétven dárdájukat mind gyorsan üljenek le, amíg a második, harmadik és negyedik vonalban állók is eldobják hajítófegyverüket, majd eldobván mindig üljenek le, nehogy akadályozzák a dárdavetést. Miután a leghátsók is elhajították dárdáikat, mind gyorsan ugorjanak fel ugyanott, és teljes erővel sietve induljanak a kézitusába, ugyanis az ellenséget ilyesfajta dárdavetéssel és gyors támadással lehet legyőzni. A dárdák nem hasonlítottak azokhoz, amiket a rómaiak hyssosznak (*pilum*) hívnak, egyik felük négyszögletes fából, másik felük vasból volt, ami szintén négyszögletes és a hegyet kivéve lágy. Akkor tehát a boiusok teljes hadseregét megsemmisítették a rómaiak. (4) Megint más keltákat Popilius győzött le, majd őutána ugyanazokra Camillus, az idősebb Camillus fia, is vereséget mért. A kelták földjén Paulus Aemilius is győzelmi jeleket állított.

2 A görögök 97. Olympiasában, mivel a keltáknak nagy számuk miatt nem volt elegendő földje, a Rajna mellett lakó kelták egy része, annyian, ahányan elegen voltak új föld

kereséséhez, kivándorolt. Ezek átkeltek az Alpok hegyein és az etruszok közül, a dús földet birtokló clusiumiak ellen indítottak háborút. A clusiumiak nem régen léptek szövetségre a rómaiakkal, ezért hozzájuk fordultak. A rómaiak követként három Fabiust küldtek hozzájuk, akik elrendelték, hogy a kelták távozzanak a rómaiakkal baráti földről, és hagyjanak fel a fenyegetőzéssel. A kelták azt válaszolták, hogy senki emberfiától nem félnek, akár fenyegeti őket, akár harcol velük, ráadásul szükségük van a földre, ám a rómaiakkal semmi dolguk. A követként fellépő Fabiusok rábírták a clusiumiakat, hogy támadjanak a keltákra, akik vaktában fosztogatták a vidéket. Velük együtt kivonulva, rátörtek a kelták takarmányszerzéssel elfoglalt nagy tömegére; és annak a seregrésznek a vezérét az egyik római követ, Quintus Fabius legyőzte, fegyvereitől megfosztotta és a fegyverekkel tért vissza Clusiumba.

3 A kelták királya Brennus, miután a római Fabiusok sok keltát gyilkoltak le, nem fogadta a római követeket, hanem rémületkeltés céljából olyan követeket választott, akik valamennyi keltát felülmúlták természetükkel. Ezeket Rómába küldte, megvádolva a Fabiusokat, hogy a népek joga ellenére bocsátkoztak harcba; kérte, hogy büntetés végett adják ki őket, ha a rómaiak nem akarják, hogy azok tettéért az egész közösséget felelősnek tekintse. A rómaiak jól tudták, hogy a Fabiusok hibáztak, de restellték, hogy a kelták egy ilyen kiváló házivadékait követelik tőlük. Nem hallgatva a rábeszélésre, megválasztották a Fabiusokat egy éves hatalommal tribunusoknak, és a kelták követeinek azt mondták, hogy most a már hivatalban lévő Fabiusokkal szemben nem tehetnek semmit, s megparancsolták, hogy a követek térjenek vissza egy év leteltével, ha még mindig neheztelnek. Brennus és a vezetése alatt álló kelták mindnyájan úgy vélték, hogy gögösen viselkedtek velük, és ezt nehezen viselve követeket küldtek a többi keltához, azt kérvén tőlük, hogy vegyenek részt ebben a háborúban. Miután sokan odagyülekeztek, elindultak Róma ellen.

4 Ő pedig vállalkozik arra, hogy a levelet az ellenség sorain keresztül elvigye a Capitoliumra.

5 Caedicius, aki a senatustól a legfőbb hatalomról szóló levelet hozta magával, azt kéri Camillustól, hogy a jelenlegi helyzetben ne nehezteljen hazájára a büntetés miatt. Camillus, miután ezt megígérte, még ilyen dolgokat mondott: „Nem úgy imádkoztam volna, hogy a rómaiaknak szüksége legyen rám, ha tudom, hogy ez ilyen körülmények között történik meg. Most pedig megfelelő imát fogok mondani, hogy legalább annyira javára legyek a hazának, amennyi rossz körülvevett.”

6 A kelták, mivel semmilyen ostromszerrel nem tudtak feljutni a fellegvárba, nyugton maradtak, hogy az éhség készítse megadásra a bennlévőket. A Capitoliumról a Vesta szentélyében évenként elvégzendő áldozatbemutató céljából leereszkedett egy pap, név szerint Dorsón, aki teljes nyugalommal az ellenség sorai között átvitte a szent tárgyakat, s

látva, hogy a szentélyt felégették, áldozatot mutatott be a szokásos helyen, majd a bátorsága, vagy jámborsága, vagy szentnek látszó megjelenése felett ámuló és megdöbben ellenség sorai között visszatért. Aki az áldozati tárgyak kedvéért veszélynek tette ki magát, éppen ezen tárgyak révén menekült meg. A római Cassius szerint ez így történt.

7 A kelták bőségesen elteltek a borral és más dolgokkal. Ezek természete egyébként is állhatatlan volt, földjük pedig alkalmatlan a gabonaneműek és más termények termesztésére. Testük, mivel nagy és elpuhult volt, izomzatuk pedig elernyed, a mértéktelen evés-ivás miatt tespedtté lett, futásra valamint fáradozásokra teljességgel alkalmatlanná vált; ahol pedig valamennyire is erőlködni kellett, az izzadás és lihegés miatt gyorsan kimerültek.

8. Appianos ezt mondja a keltákról: megmutatta a meztelen keltákat a rómaiaknak: „ezek azok, akik félelmetes csatakiáltást hallatnak felétek a csatákban, pajzsukat és hosszú kardjukat csapkodják, hajfürtjeiket rázzák, de úgy lássatok munkához, hogy közben félelmüket, elpuhult és erőtlen testüket látjátok.”

BIBLIOGRÁFIA

- Adamik, T.: Római irodalom az aranykorban. Pécs, Seneca, 1994.
- Adamik, T.: Római irodalom az archaikus korban; Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.
- Adamik, T.: Livius és a Bacchanalia-összeesküvés; Ant.Tan. 47/2 (2003) 237-251.
- Adamik, T. – A. Jászó, A. – Aczél, P.: Retorika. Budapest, Osiris, 2004.
- Albrecht, M. v.: A római irodalom története I. Budapest, Balassi, 2003. (Fordította: Tar Ibolya.)
- Alexiasz: Anna Komnéné: Alexiasz. Szeged, Lectum, 2002. (Fordította: Passuth László.)
- Alföldi, A.: Early Rome and the Latins. Ann Arbor, Univ. of Michigan Press, 1963.
- Alföldy, G.: Római társadalomtörténet. Budapest, ELTE-Pytheas, 1996.
- Assmann, J.: A kulturális emlékezet. Budapest, Atlantisz, 2004.
- Balázs, J.: A szöveg. Budapest, Gondolat, 1985.
- Bardon, A.: A Caesar-forum Rómában. Budapest, Akadémiai 1990.
- Beard, M. – North, J. – Price, S.: Religions of Rome. Vol. I.: A History. Cambridge University Press, 1998.
- Beaugrande, R. de – Dressler, W.: Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Budapest, Corvina, 2000. (Fordította: Siptár Péter.)
- Begbie, C.M.: The Epitome of Livy. CQ N.S. 17/2 (1967) 332-338.
- Bickerman, E.J.: Chronology of the Ancient World. London, Thames & Hudson, 1980.
- Borzásák, I.: Livius. In: Dragma II. Budapest, Telosz, 1996, 145-162.
- Borzásák, I.: Fabius Pictor Redivivus. In: Dragma II. Budapest, Telosz, 1996, 24-34.
- Borzásák, I.: A római történeti hagyomány kialakulása. Budapest, Akadémiai, 1990.
- Bradford Churchill, J.: Ex qua quod vellent facerent: Roman Magistrates' Authority over Praeda and Manubiae. TAPhA 129 (1999) 85-116.
- Brodersen, K. (hrsg.): Virtuelle Antike. Wendepunkte der Alten Geschichte. Darmstadt, Primus, 2000.
- Broughton: Senate and Senators of the Roman Republic. In: Temporini, H. (hrsg.): ANRW I, 1, 250-265. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1972.
- Brown, P. – Levinson, S.C.: Politeness. Some Universals in Language Use. Cambridge, CUP, 1987.

- Bruun, C. (ed.): *The Roman Middle Republic. Politics, Religion, and Historiography c. 400 - 133 B.C.* Rome, Inst. Romanum Finlandiae, 2000.
- Bruun, C.: „What every man in the street used to know”: M. Furius Camillus, Italic legends and Roman Historiography. In: Bruun, C. (ed.) *The Roman Middle ...* 2000, 41-68.
- Büchner, K.: Die römische Republik im römischen Staatsdenken. In: Oppermann, H. (hrsg.): *Römertum (WdF XVIII)*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970, 66-86.
- Burck, E.: *Vom Menschenbild in der Römischen Literatur*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1966.
- Burck, E.: Zum Rombild des Livius. Interpretationen zur zweiten Pentade. In: Burck: *Vom Menschenbild ...* 1966, 321-353.
- Burck, E.: Aktuelle Probleme der Livius-Interpretation. In: Burck: *Vom Menschenbild ...* 1966, 354-378.
- Burck, E.: Drei Grundwerte der römischen Lebensordnung (labor – moderatio – pietas). In: Oppermann, H. (hrsg.): *Römertum (WdF XVIII)*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970, 35-65.
- Burck, E.: Livius und Augustus. *ICS* 16 (1991) 269-281.
- The Cambridge Ancient History*, Vol. VII. Cambridge Univ. Press, 1928.
- Censorinus: A születésnap. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005. Fordította, a kísérő tanulmányt és a kommentárokat írta: Forisek Péter.
- Christ, K.: *Caesar. Annäherungen an einen Diktator*. München, C.H. Beck, 1994.
- Cornell, T.J.: The Formation of the Historical Tradition of Early Rome. In: I.S. Moxon – J.D. Smart – A.J. Woodman (edd.): *Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing*. Cambridge University Press, 1986, 67-86.
- Cornell, T.J.: *The Beginnings of Rome*. London / New York, Routledge, 1995.
- Doer, B.: Livy and the Germans. In: Dorey (ed.) *Livy*, 1971, 97-117.
- Dorey, T.A. (ed.): *Livy*. London, Routledge & Kegan Paul, 1971.
- Dumézil, G.: *Camillus. A Study of Indo-European Religion as Roman History*. Berkeley / Los Angeles / London, Univ. of California Press, 1980.
- Earl, D.: *The Moral and Political Tradition of Rome*. London, Thames and Hudson, 1967.
- Ehrhardt, C.T.H.R.: Crossing the Rubicon. *Antichthon* 29 (1995) 30-41.
- Feldherr, A.: *Spectacle and Society in Livy's History*. Berkeley, Univ. of California Press, 1998.

- Flach, D.: Römische Agrargeschichte. München, C.H. Beck, 1990.
- Flower, H.I.: 'Memories' of Marcellus. History and Memory in Roman Republican Culture. In: Eigler, U. – Gotter, U. – Luraghi, N. – Walter, U. (hrsg.): Formen römischer Geschichtsschreibung von den Anfängen bis Livius. Gattungen – Autoren – Kontexte. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- Fógel, I. – Iványi, B. – Juhász, L. (edd.): Antonius de Bonfinis. Rerum Ungaricarum Decades. Lipsiae, Teubner, 1936.
- Fornara, Ch. W.: The Nature of History in Ancient Greece and Rome. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1983.
- Forsythe, G.: Livy and Early Rome. A Study in Historical Method and Judgment. Stuttgart, 1999. (Hist. Einz. 132).
- Forsythe, G.: The Roman Historians of the Second Century. In: Bruun, C. (ed.): The Roman Middle Republic ... 2000, 1-11.
- Fritz, K. v.: The Reorganisation of the Roman Government in 366 B.C. and the so-called Licinio-Sextian Laws. *Historia* I (1950) 3-44.
- Gabrielli, C.: Lucius Postumius Megellus at Gabii: A New Fragment of Livy. *CQ* 53/1 (2003) 247-259.
- Galinsky, K.: Augustan Culture. An Interpretive Introduction. Princeton University Press, 1996.
- Gärtner, H.A.: Beobachtungen zu Bauelementen in der antiken Historiographie besonders bei Livius und Caesar. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1975.
- Giardina, A. (hrsg.): Der Mensch der römischen Antike. Frankfurt a. M., Fischer, 1997.
- Gröteke, F.: Etruskerland. Geschichte, Kunst, Kultur. Stuttgart, Kohlhammer, 1973.
- Hahn, I.: A plebejusok és a nemzetségi társadalom. *Ant.Tan.* 21/2 (1974) 150-176.
- Hantos, Th.: Rom und Veii – Eine Rivalität und ihre Konsequenzen. *ACD* XXXIII (1997) 127-148.
- Havas, L.: Caesar: A polgárháború – *Commentarii de bello civili*. (Auctores Latini IX.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1969.
- Havas, L. (szerk.): Cicero. Válogatott művei. Budapest, Európa, 1987.
- Havas, L.: Fable and Historical Concept in Ancient Times. *AAntHung* 32 (1989) 63-73.
- Havas, L.: Cicéron et le septieme centenaire de Rome. *ACD* XXXI (1995) 101-114.
- Havas, L.: Romulus Arpinas. Ein wenig bekanntes Kapitel in der römischen Geschichte des Saecularis-Gedankens. *ACD* XXXVI (2000) 71-88.

- Havas, L. – Tegyei, I. (szerk.): Bevezetés az ókortudományba IV. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.
- Havas, L.: Caesar als Romulus der Eroberer. In: Heftner, H. – Tomaschitz, K. (hrsg.): *Ad Fontes!* Festschrift für Gerhard Dobesch. Wien, 2004, 355-367.
- Hellegouarc'h, J.: Le principat de Camille. *REL* (1970) 112-132.
- Hirschfeld, O.: Zur Camillus-Legende. In: *Kleine Schriften*, 273-287. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1913.
- Hoffmann Zs.: A virtus Romana Plautusnál. *Ant.Tan.* 27/1 (1980) 49-57.
- Hoffmann Zs.: A Fides istenalak és a fides-erényfogalom plautusi felfogásához. *Ant.Tan.* 27/2 (1980) 221-230.
- Holk, G.: Politische Begriffe im Geschichtswerk des T. Livius. Diss. Göttingen 1956.
- Horsfall, N.: From History to Legend: M. Manlius and the Geese. *CJ* 76/4 (1981) 298-311.
- Hölkeskamp, K.J. – Stein-Hölkeskamp, E. (hrsg.): Von Romulus zu Augustus. Große Gestalten der römischen Republik. München, C.H. Beck, 2000.
- Jaeger, M.K.: Custodia Fidelis Memoriae: Livy's Story of M. Manlius Capitolinus. *Latomus* 52/2 (1993) 350-363.
- Köves-Zulauf, Th.: Bevezetés a római vallás és monda történetébe. Budapest, Telosz, 1995.
- Kraus, Shuttleworth Chr.: Initium turbandi omnia a femina ortum est. Fabia Minor and the Election of 367 B.C. *Phoenix* 45/6 (1991) 314-325.
- Kraus, Shuttleworth Chr. (ed.): *Livy. Ab urbe condita Book VI.* Cambridge University Press, 1998.
- Kraus, C. S. - Woodman, A.J.: *Latin Historians.* Oxford University Press 1997.
- Latte, K.: *Römische Religionsgeschichte.* München, 1960
- Leech, G. *Principles of Pragmatics.* London-New York, Longman, 1983.
- Le Glay, M. – Voisin, J-L. – Le Bohec, Y.: *A History of Rome.* Oxford/Maldeny, Blackwell, 1996. (Transl. by A. Nevill.)
- Leith, D. – Myerson, G.: *The Power of Address.* London – New York, Routledge, 1989.
- Levene, D.S.: *Religion in Livy.* Leiden / New York / Köln, E.J. Brill, 1993.
- Liebeschuetz, W.: The Religious Position of Livy's History. *JRS* 57 (1967) 45-55.
- Lintott, A.: *The Constitution of the Roman Republic.* Oxford, Clarendon, 1999.
- Lipovsky, J.: *A Historiographical Study of Livy. Books VI-X.* New York, Arno, 1981.

- Long, A.A.: Hellenisztikus filozófia. Budapest, Osiris, 1998. (Fordította: Steiger Kornél.)
- Luce, T.J.: The Dating of Livy's First Decade. TAPhA 96 (1965) 209-240.
- Luce, T.J.: Design and Structure in Livy: 5.32-55. TAPhA 102 (1971) 265-302.
- Luce, T.J.: Livy. The Composition of His History. Princeton - New Jersey, Princeton University Press, 1977.
- Luce 1990 T.J.: Livy, Augustus, and the Forum Augustum. In Raaflaub, K.A. - Toher, M.: Between Republic and Empire. Interpretations of Augustus and His Principate. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1990, 123-138.
- Macchiavelli, N.: Művei. Budapest, Európa, 1978. (Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről, pp. 87-441. Fordította Lontay László. A jegyzeteket írta Herczeg Gyula.)
- Maróth M.: Cicero a politikai közösség eredetéről. Ant.Tan. 39 (1995) 17-23.
- Martin, P.M.: L'idée de royauté à Rome: I. De la Rome royale au consensus républicain. Clermont-Ferrand, Adosa, 1982.
- Martin, P.M.: L'idée de royauté à Rome: II. Haine de la royauté et séductions monarchiques. Clermont-Ferrand, Adosa, 1994.
- Mehl, A.: Römische Geschichtsschreibung. Grundlagen und Entwicklungen. Stuttgart, Kohlhammer, 2001.
- Meier, Chr.: Caesar. München, Deutscher Taschenbuchverlag, 1993.
- Merten, M.: Fides Romana bei Livius. Diss. Frankfurt am M. 1965.
- Miles, G.B.: The Cycle of Roman History in Livy's First Pentad. AJPh 107/1 (1986) 1-33
- Miles, G.: Maiores, Conditores, and Livy's Perspective on the Past. TAPhA 118 (1988) 185-208.
- Miles, G.B.: Livy. Reconstructing Early Rome. Ithaca / London, Cornell Univ. Press, 1997.
- Millar, F.: The Roman Republic and the Augustan Revolution. H.M. Cotton – G.M. Rogers (edd.). Chapel Hill / London, The University of California Press, 2002.
- Momigliano, A.: Camillus and Concord. CQ 36/3-4 (1942) 111-120.
- Momigliano, A.: Perizonius, Niebuhr and the Character of Early Roman Tradition. JRS 47 (1957) 104-114.
- Moshhammer, A.A.: Geometrical Proportion and the Chronological Method of Apollodorus. TAPhA 106 (1976) 291-306.
- Németh, B.: To the Authenticity of Sallust's *Invectiva in Ciceronem*. ACD XXVIII (1992) 73-77.

- Németh, Gy.: *A polisok világa*. Budapest, Korona, 1999.
- Nicolet, C.: *Der Bürger und der Politiker*. In: Giardina, A. (hrsg.): *Der Mensch der römischen Antike*. Frankfurt a. M., Fischer, 1997.
- Niese, B.: *Das sogenannte Licinisch-Sextische Ackergesetz*. *Hermes* 23 (1888) 410-429.
- Oakley, S.P.: *A Commentary on Livy. Books VI-X. Vol. I*. Oxford Univ. Press, 1999.
- Ogilvie, R.M.: *A Commentary on Livy. Books 1-5*. Oxford, Clarendon Press, 1965.
- Patterson, J.R.: *Political Life in the City of Rome*. Bristol Classical Press, 2001.
- Patterson, H. – Di Giuseppe, H. – Witcher, R.: *Three South-Etrurian 'crises': First Results of the Tiber Valley Project*. *PBSR* 72 (2004) 1-36.
- Petersen H.: *Livy and Augustus*. *TAPhA* 92 (1961) 440-452.
- Piccirilli, L.: *Camillo fra Roma e Cere*. *PP CXCIV* (1980) 415-431.
- Pomeroy, A.J.: *Livy's Death Notices*. *G&R* 35/2 (1988) 172-183.
- Reynolds, L.D. (ed.): *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*. Oxford, Clarendon, 1998.
- Rich, J.: *Valerius Antias and the Construction of the Roman Past*. *BICS* 45 (2005) 137-161.
- Richardson, J.H.: *Dorsuo and the Gauls*. *Phoenix* LVIII/3-4 (2004) 284-297.
- Rosenberger, V.: *The Gallic Disaster*. *CW* 96/4 (2003) 365-373.
- Ross Halloway, R.: *The Archaeology of Early Rome and Latium*. London / New York, Routledge, 1994.
- Rossi, A.: *Parallel Lives: Hannibal and Scipio in Livy's Third Decade*. *TAPhA* 134 (2004) 359-381.
- Santoro L'Hoir, F.: *Heroic Epithets and Recurrent Themes in Ab Urbe Condita*. *TAPhA* 120 (1990) 221-41.
- Scafuro, A.C.: *Pattern, Theme and Historicity in Livy Books 35 and 36*. *Class.Ant.* 6/2 (1987) 249-285.
- Schachermeyr, F.: *Die Gallische Katastrophe*. *Klio* (1930) 277-305.
- Scott, K.: *The Identification of Augustus with Romulus-Quirinus*. *TAPhA* 56 (1925) 82-105.
- Scullard, H.H.: *Scipio Africanus. Soldier and Politician*. London, Thames & Hudson, 1970.
- Seager, R.: *'Populares' in Livy and the Livian Tradition*. *CQ* n.s. 27/2 (1977) 377-390.

- Skutsch, O.: The Fall of the Capitol. *JRS* 43 (1953) 77-78.
- Skutsch, O.: The Fall of the Capitol Again: Tacitus, *Ann.* 11.23. *JRS* 68 (1978) 93-94.
- Skutsch, O.: *The Annals of Quintus Ennius*. Oxford, Clarendon, 1985.
- Solodow, J.B.: Livy and the Story of Horatius, 1.24-26. *TAPhA* 109 (1979) 251-268.
- Soltau, W.: Die Aechtheit des Licinischen Agrargesetz von 367 v. Chr. *Hermes* 30 (1895) 624-629.
- Sordi, M.: L'idea di crisi e di rinnovamento nella concezione romano-etrusca della storia. In: Temporini, H. (hrsg.): *ANRW I, 2, 781-793*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1972.
- Stadter, Ph.A.: The Structure of Livy's History. *Historia* 21/2 (1972) 287-307.
- Stanton, G.R.: Why did Caesar Cross the Rubicon. *Historia* 52/1 (2003) 67-94.
- Steele, R.B.: The Historical Attitude of Livy. *AJPh* 25/1 (1904) 15-44.
- Stevenson, T.R.: *Parens patriae* and Livy's Camillus. *Ramus* 29/1 (2000) 27-46.
- Strasburger, H.: Livius über Caesar. Unvollständige Überlegungen. In: Lefevre, E. – Olshausen, E. (hrsg.): *Livius. Werk und Rezeption. Festschrift für Erich Burck zum 80. Geburtstag*. München, C.H. Beck, 1983.
- Syme, R.: Livy and Augustus. *HSCPh* 64 (1959) 27-87.
- Szász, B.: *A római földkérdés története I*. Budapest, 1935.
- Szemler, G.J.: Papság és papi karrier az ókori Rómában. *Ant.Tan.* XXVII/2 (1980) 199-208. (= Priesthoods and Priestly Carriers in Ancient Rome. *ANRW II.16.3, 2314-2331*.)
- Täubler, E.: Camillus und Sulla. Zur Entstehung der Camilluslegende. *Klio* (1912) 219-233.
- Tränkle, H.: *Livius und Polybius*. Basel 1977.
- Tränkle H.: Gebet und Schimmeltriumph des Camillus. Einige Überlegungen zum fünften Buch des Livius. *WS* 111 (1998) 145-165.
- Tomasz, J.: *A római földkérdés*. Budapest, Parthenon, 1943.
- Ungern-Sternberg, J. v.: Eine Katastrophe wird verarbeitet: Die Gallier in Rom. In: Bruun, C. (ed.) *The Roman Middle ...* 2000, 207-222.
- Utcenko, Sz. L.: *Julius Caesar*. Budapest, Gondolat, 1983. (Fordította Gődény Endre.)
- Vahlen, J.: *Ennianae Poesis Reliquiae*. Lipsiae, Teubner, 1928.
- Vasaly, A.: Personality and Power: Livy's Depiction of the Appii Claudii in the First Pentad. *TAPhA* 117 (1987) 203-226.

- Vernole, V.E.: Il mito di Furio Camillo. Roma – L'Aquila, Japadre, 1997.
- Walbank, F.W.: The Scipionic Legend. PCPhS 193 (1967) 54-69.
- Wallace-Hadrill, A.: Roman arches and Greek honours: the language of power at Rome. PCPhS 216, N.S. 36 (1990) 143-181.
- Walsh, P.G.: Livy. His Historical Aims and Methods. Cambridge, Cambridge University Press, 1963.
- Walter, U.: Marcus Furius Camillus – die schattenhafte Lichtgestalt. In: Hölkeskamp, K.J. – Stein-Hölkeskamp, E. (hrsg.): Von Romulus zu Augustus ... 2000, 58-68.
- Walter, U.: "natam me consule Romam" Historisch-politische Autobiographien in republikanischer Zeit - ein Überblick. AU XLVI/2 (2003) 36-43.
- Weinstock S.: Divus Julius. Oxford, Clarendon Press, 1971.
- Whitfield, J.H.: Machiavelli's Use of Livy. In: Doer (ed.) *Livy*, 1970, 73-96.
- Wiseman, T.P.: Monuments and the Roman Annalists. In: I.S. Moxon – J.D. Smart – A.J. Woodman (edd.): Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing. Cambridge University Press, 1986, 87-100.
- Wiseman, T.P.: Roman Studies. Liverpool, Francis Cairns, 1987.
- Wiseman, T.P.: Topography and Rhetoric: the Trial of Manlius. In: Wiseman: Roman Studies, 1987, 225-243.
- Wissova, G.: Religion und Kultus der Römer. München, C.H. Beck, 1912.
- Zielinska, D.: Chronologia inwazji Gallijskich od zdobycia Rzymu do bitwy pod Sentinum u Polybiososa i Liviusa. Meander LIII/4 (1998) 373-382.